

મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી ગ્રંથમાળા નં. ૮

દાર્શનિક કોશ

(પ્રથમ ખંડ)

સંપાદક,
શ્રી. છોટાલાલ નરસેરામ ભટ્ટ

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ,
આસિ. સેક્રેટરી—અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૧૫૦૦

સને ૧૯૩૭
સંવત ૧૯૯૩

મુદ્રક:—સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ
મુદ્રણાલય:—ધી ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
મુદ્રણ સ્થાન:—ગાંધીરોડ, ચાર રસ્તા, અમદાવાદ

કિંમત એક રૂપિયા

પ્રસ્તાવના

ભારતવર્ષનાં આસ્તિક તથા નાસ્તિક દર્શનોનો ઉડો, માર્મિક તથા તલસ્પર્શી અભ્યાસ તે તે દર્શનોમાં વપરાયેલા પારિભાષિક શબ્દોના યથાર્થ જ્ઞાન વિના સંભવિત નથી; તેમાં પણ ન્યાય, વૈશેષિક તથા વેદાન્તના ગ્રન્થો અત્યંત ગહન પરિષ્કાર તથા પરિભાષાઓથી વ્યાપ્ત હોવાને અંગે તેમને સમજવા માટે પારિભાષિક શબ્દોનું તથા પરિષ્કાર વગેરેનું જ્ઞાન અપરિહાર્ય છે. બંગાળમાં નદિયા વિદ્યાપીઠમાં ઉદ્દગમ પામેલો નવ્યન્યાય તો એટલી જટિલ પરિભાષાથી પરિષ્કૃત થયો છે કે કાષ્ઠ પ્રસિદ્ધ જ્ઞાતા પાસે અવિચ્છિન્ન અધ્યયન કર્યા વિના તેનો ખોધ સંભવતો નથી.

અર્વાચીન કાળમાં પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયનશાસ્ત્ર વગેરે ઔદ્યોગિક મુખની અભિવૃદ્ધિના સાધનરૂપે માનવામાં આવતાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ વૃદ્ધિ પામ્યો છે. વ્યાપક સ્વરૂપમાં પ્રસરેલા યંત્રયુગે તત્ત્વજ્ઞાન તરફની જનતાની અભિરુચિને અત્યંત શિથિલ બનાવી દીધી છે. દુનિયાના રાજકીય વાતાવરણે વિપ્રમ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે અને દ્રવ્ય પ્રબળશક્તિના અપૂર્વ સાધન તરીકે ગણાવા માંડ્યું છે. મનુષ્ય જીવન એટલું યન્ત્રમય થઈ ગયું છે કે નિર્વાહની મારામારીમાં તથા દ્રવ્યોપાર્જન માટે સતત દોડધામમાં ગંભીર ચિન્તન કે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાનો યથાયોગ્ય અવકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્યારે આવી પરિસ્થિતિ છે ત્યારે જે ગ્રન્થમાં દરિદ્રતા પ્રવર્તતી હોય તેની દશાનું તો કહેવું જ શું? આગ છતાં ભક્તિપ્રધાન તથા જ્ઞાનપિસાસુ ભારતવર્ષમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રવાહ અત્યંત શિથિલ થયો હોવા છતાં સતત વલ્લા કરે છે તથા ત્રણોપરી જનતાને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાની ઉત્કંઠા હોવા છતાં તેને સમજવાનાં સરળ સાધનોને અભાવે નિરાશ થવું પડે છે. આધુનિક સમયનાં લક્ષણો જોતાં, તત્ત્વજ્ઞાનને જો વહેતું અને પ્રાણવાન રાખવું હોય તો તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોને અતિશય સરળ ભાષામાં અને બની શકે ત્યાં સુધી ભિન્ન ભિન્ન પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં પણ રચવાં વંટે છે. આવી જનતનો પ્રયાસ યુરોપમાં વ્યાપક રીતે થતો જોવામાં આવે છે અને ત્યાંના ઘણા દેશોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો સરળ ભાષામાં અને સુગમ શૈલીમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે.

પ્રસ્તુત દર્શનકોશ ઉપર દર્શાવેલા પ્રયાસોના જોવાજ અત્યંત પ્રશંસનીય પ્રયત્ન છે. દર્શનશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દોનું હુંકું પણ આવસ્થક રીતે દેખાતોથી સંપૂર્ણ એવું ગુર્જરગિરામાં હૃદયંગમ વ્યાખ્યાન કરી આ ગ્રન્થના વિદ્વાન કર્તાએ ગુર્જરભાષામાં વર્ણીથી સેવાયેલી ખોટ પૂરી પાડી છે, જેથી અખિલ ગુજરાત તેમનું ઋણી છે. આ ક્રાંતીની મોઢયા લાયક વિશિષ્ટતા તો એ છે કે કર્તાએ ગદ્યમાં ગદ્ય શબ્દોની સમજુતિ અતિ

સરળ ભાષામાં સાધારણ શુદ્ધિનો મનુષ્ય સમજી શકે તેવી રીતે આપી છે. આનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે આ કોશના પ્રણેતા ઉત્તમ શિક્ષક, અપૂર્વ કવિ, તલસ્પર્શી સાક્ષર, ઉડા વિવેચક તથા મહાન દાર્શનિક પંડિત છે. દર્શનકોશ શ્રીયુત છોટાલાલ નરભેરામ કવિની પરિપૂર્ણ વિદ્વતાના પરમ પરિપાકની પુનીત પ્રસાદી છે, કારણ કે આ કોશ તેઓ-શ્રીએ લગભગ પંચાશી વર્ષની વયે શાસ્ત્રોનું મંથન કરી મનનપૂર્ણ રીતિથી રચ્યો છે. આ કોશમાં દર્શનશાસ્ત્રના સર્વ પારિભાષિક શબ્દોનો સમાવેશ કર્યો નથી પણ શાસ્ત્રાધ્યયનમાં ઉપયોગી એવા સર્વ મુખ્ય મુખ્ય શબ્દોનો સંગ્રહ કર્યો છે. જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાઇ ત્યાં ત્યાં એક એક શબ્દની લિખ લિખ પુસ્તકોમાં તથા દર્શનોમાં દૃષ્ટિગોચર થતી વ્યાખ્યાઓ આપી છે જેથી તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાની સુગમતા પડે અથવા અમુક શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનારને અમુક શબ્દનું તે શાસ્ત્ર શી રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે તેની પણ સ્પષ્ટ સમજણ પડે. 'જાતિ' શબ્દની અથવા 'ઉપાધિ' શબ્દની વ્યાખ્યા વાંચી જોનારને કર્તાના આવા સુંદર પરિશ્રમનો પરિચય થશે. આમ છતાં શબ્દોની સર્વ પ્રકારની વ્યાખ્યાઓ આ કોશમાં ઉપલબ્ધ થશે નહિ કારણ કે તેવો સંગ્રહ કરવાને ઘણો વ્યક્તિઓની એકત્ર સહાય, ઘણો સમય તથા દર્શનશાસ્ત્રોના સર્વ પુસ્તકોનું સમગ્ર પર્યાલોચન આવશ્યક હોવાથી તે કાર્ય અતિ દુષ્કર છે. મુખ્યત્વે આ કોશ કર્તાના પોતાના વિસ્તૃત જ્ઞાનમાંથી તારવી કઢાડેલા પ્રસિદ્ધ અને શાસ્ત્રાધ્યયનમાં ઉપયોગી એવા શબ્દોનો સંગ્રહ છે. આશા છે કે વિદ્યારસિક, સહૃદય ગુર્જર જનતા આ ગ્રંથને સહર્ષ વધાવી લેશે અને દર્શનશાસ્ત્રનું પુનરુત્થાન સાધી, તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રકાશ દિગ્દિગ્ગન્તમાં પ્રસારી ગુર્જરભૂમિમાં ગીર્વાણભારતીને પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરશે.

પ્રસ્તાવનાની સમાપ્તિ કરતાં પહેલાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સેક્રેટરી શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ જેમના સૌજન્યથી આ ગ્રંથ પ્રકાશ પામ્યો છે તેમનો કર્તા તરફથી હાર્દિક આભાર માની હું વિરમું છું.

અનુપરામ ગોવિન્દરામ ભટ્ટ

અકસ્માત્ત્વમ્—કારણાનધીનત્વમ્ ।—જે કાર્યને બનવાને માટે કારણુની અપેક્ષા ન હોય તે કાર્ય ‘કારણાનધીન’ કહેવાય; કારણાનધીનપણું તે અકસ્માત્ત્વપણું. માયા, સ્વપ્ન, મનોરથ, ઇત્યાદિમાં ‘અકસ્માત્ત્વ’ રહેલું છે. ૨, અનિશ્ચિતકારણકત્વમ્ । જેના કારણુનો નિશ્ચય થઈ ન શક્યો હોત તે.

અકૃતાશ્યામગમઃ—પૂર્વે નહિ સંપાદન કરેલા ધર્મ કે અધર્મના સુખદુઃખરૂપ ફળની જે પ્રાપ્તિ તે.

અકૃતોપાસ્તિઃ—આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં પહેલાં જેણે સગુણબ્રહ્મની સાક્ષાત્કાર થતાં સુધી ઉપાસના નથી કરી એવો જ્ઞાની પુરૂષ.

અક્રૂરત્વમ્—મૃદુત્વમ્ । વૃથાપૂર્વપક્ષાદિ કરનારા શિષ્યાદિને પણ કંઠાર વચન કહ્યા સિવાય બોધ કરવાપણું.

અલ્પજ્ઞાનત્વમ્—સજાતીયવિજાતીયસ્વગતમે-
દશન્યત્વમ્ । સગ્નતીય, વિગ્નતીય, અને સ્વ-
ગત, એવા ત્રણ પ્રકારના ભેદથી રહિતપણું.
(સગ્નતીયાદિ શબ્દોનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં
જેવાં.) ૨. તત્પ્રાતિપદિકાર્થત્વમ્ અલ્પજ્ઞાનત્વમ્ । એટલે
તેજ એક વસ્તુ માત્ર બતાવનાર જે અર્થ
તે અર્ખગાર્થ કહેવાય. જેમ, પ્રકૃષ્ટપ્રકાશચન્દ્રઃ
(ઉત્તમ પ્રકાશવાળો ચંદ્ર.) એમાંના ઉત્તમ
તથા પ્રકાશ શબ્દો દ્વક્ત ચન્દ્રરૂપ વસ્તુ માત્ર
નોજ બોધ કરે છે. તેમ ‘સત્યજ્ઞાનાનંદ’
શબ્દો પણ બ્રહ્મવસ્તુનોજ બોધ કરે છે.
માટે તે શબ્દોમાં અર્ખગત્વ છે, અને બ્રહ્મમાં
‘અર્ખગાર્થત્વ’ છે. અર્થાત્ સત્યજ્ઞાનાનંદ
એ ભિન્ન શબ્દો ન હોઈને એક પ્રાતિપદિક-
રૂપ શબ્દ છે. ૩. સંસર્ગાનંદગાદિચાર્યજ્ઞાન-
જનકત્વમ્ । (તાદાત્મ્ય સંબંધ વિનાના બીજા

સંબંધોને સંસર્ગ કહે છે.) સંસર્ગરહિત
યથાર્થજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાપણું તે અર્ખગત્વ,
(વે. પ.)

અલ્પજ્ઞાનત્વમ્—અપર્યાયાનેકશબ્દપ્રકાશત્વે
સત્તિ અવિશિષ્ટત્વમ્ ।—પર્યાયરૂપ ન હોય એવા
અનેક શબ્દોવડે જે વસ્તુ પ્રકાશિત હોય
(એટલે જણાવાતી હોય), તથા વિશિષ્ટ
ભાવથી રહિત હોય (એટલે વિશેષણથી વિશે-
ષિત ન હોય) તે વસ્તુને અર્ખગાર્થવાળી કહે
છે; અર્થાત્ તે વસ્તુમાં અર્ખગાર્થત્વ રહેલું છે.
(એક અર્થના અનેક શબ્દોને પર્યાય કહે છે.
જેમ—ઘટ, કુંભ, કલશ, ઈંદ.) ઉદાહરણ—
“સત્યજ્ઞાનાનંદં વ્રત્ત” એમાં સત્યાદિ ત્રણ
શબ્દો, ઘટ, કુંભ, વગેરેની પેઠે પર્યાયરૂપ નથી
પણ અપર્યાય છે; તેમ સત્યાદિ શબ્દો અનેક
પણ છે; વળી જેમ નીલોત્પલં (કાળું કમળ)
શબ્દમાં ઉત્પલ જેમ નીલ વિશેષણથી વિશિષ્ટ
છે તેમ સત્યાદિ શબ્દો બ્રહ્મના વિશેષણરૂપ
પણ નથી, માટે સત્યાદિ શબ્દો વડે જણાવાતા
બ્રહ્મમાં અર્ખગાર્થત્વ છે (કલ્પતરુ) ૨.
અપર્યાયશબ્દાનાં સંસર્ગાનંદગતપ્રમિતિજનકત્વમ્-
અલ્પજ્ઞાનત્વમ્ । પર્યાયરૂપ ન હોય એવા શબ્દો-
વડે સંસર્ગ સંબંધ રહિત પ્રમાજ્ઞાનનું ઉત્પન્ન
થવાપણું તે અર્ખગાર્થત્વ છે. (ચિત્સુક્તી).

અલ્પજ્ઞાનપાધિઃ—અનિર્વચનીયો ધર્મઃ અલ્પ-
જ્ઞાનપાધિઃ । જે ધર્મનું કોઈ પ્રકારે નિર્વચન
હોઈ શકે નહિ તે ધર્મ અર્ખગાર્થપાધિ કહેવાય છે;
જેમ—પ્રતિયોગીત્વ, અનુયોગિત્વ, આદિક ધર્મો
અર્ખગાર્થપાધિ કહેવાય છે. તે અર્ખગાર્થપાધિ ધર્મ
દ્રવ્યાદિ સમ પદાર્થોથી અતિરિક્ત (ભિન્ન) જ
હોય છે. અર્થાત્ તે દ્રવ્યાદિમાં અંતર્ભૂત હોતો
નથી. (ન્યા પ્ર.)

અધ્યાત્મિકતા:—(મીમાંસકને મતે) છીપમાં કદં રજતમ્ (આ રૂપું છે) એ જ્ઞાન યથાર્થ જ છે, કેમકે કોઈ જ્ઞાન અયથાર્થ હોતું નથી. જેમ ઉપલા ઉદાહરણમાં કદં (આ) અંશ તો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, અને રજતં (રૂપું) એ જ્ઞાન તો પૂર્વે જોયેલા રૂપાની સ્મૃતિરૂપ છે. માત્ર જોનાર આ એ જ્ઞાનનો ભેદ સમજી શકતો નથી તેથી તેને ‘આ રૂપું છે’ એવું ભેદગ્રહ જ્ઞાન (અને જ્ઞાનમાં તદ્વાવત છે તે ન સમજવાથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન) ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં ભ્રમજ્ઞાન જેવું કંઈ નથી. અર્થાત્ ક્યાતેરભાવ એવાધ્યાત્મિકતા (અધ્યાત્મિકતા અભાવ એજ અધ્યાત્મિકતા) એવો અર્થ કરવો. (પ્રભાકર.) ૨. સ્વરૂપતો વિષયતત્વા-મુક્તિભેદેનેકજ્ઞાનમ્ । જે પદાર્થોના સ્વરૂપજ્ઞાનમાં ભેદ છતાં ભેદગ્રહણ કરવામાં ન આવે, તથા જે જ્ઞાનના વિષયો ભિન્ન છતાં તે એકજ છે એમ સમજવામાં આવે, તે અધ્યાત્મિકતા. જેમ છીપ અને રૂપું સ્વરૂપથી ભિન્ન છતાં તે ભેદ સમજતો નથી, તેમ જ્ઞાનનો વિષય ભિન્ન થતાં એક રૂપુંજ માલમ પડે છે, ત્યાં ‘અધ્યાત્મિકતા’ જાણવી. (ન્યાય, મક.)

અગ્નિહોત્રમ્—અગ્નિહારણ કરીને તેમાં સાંજ સવાર હોમ કરશે તે.

અગ્ને પ્રકૃતયઃ પંચ-ધૃતૃગ્નિદ્રા તથાલસ્યં સજ્જોડગ્નિઃપંચ કીર્તિતાઃ ।—મૃજ, તરસ, નિદ્રા, આળસ અને સંગ, એ પાંચ અગ્નિની પ્રકૃતિઓ છે.

અગ્રહણમ્—અપ્રત્યક્ષ. સમજી ન શકાવું તે.

અવદ્યત્તમ્—નદ્વિપચન્વાચ્યાકવિપચતા-વન્વમ્ કોઈ પદાર્થના વિષયવમાં અવ્યાપક એવી જ વિષયતા, તે વાળા હોવાપણું. જેમ-ઘટ વિષયત્વમાં અવ્યાપકવિષયતાવત્ત્વ ગર્દ-ભત્તવતું છે, માટે ગર્દભત્તવમાં ઘટનું અધદ-કત્વ રહ્યું છે.

અધ્યાત્મિકકર્મપ્રકારઃ—(જન મતે) અધ્યાત્મિક કર્મ ચાર પ્રકારનું છે. (૧) વેદનીય, (૨) નામિક, (૩) ગોત્રિક, (૪) આયુષ્ક, જે

ચારે પ્રકારનાં કર્મ શ્રેયનું હનન કરતાં નથી માટે તે અધ્યાત્મિક કર્મ કહેવાય છે.

અક્ષ-અંગી (પ્રધાન કર્મ) ના સમીપમાંજ જે પદાર્થ કંઈક જણ સિવાય કર્તવ્યતારૂપે શ્રવણ કરવામાં આવે છે તે, એનેજ ‘શેષ’ તેમ ‘સહકારી’ પણ કહે છે. ઉદાહરણ—જેમ, દર્શ-પૂર્ણમાસ એ અંગી છે અને પ્રયાજ એ તેનું અંગ છે, અને તેની (દર્શપૂર્ણમાસની) સમીપમાં કહ્યું છે, તેમજ દર્શપૂર્ણમાસથી તેનું ભિન્ન જણ કહેલું નથી માટે પ્રયાજ એ અંગ છે. ૨. તદીયપ્રધાનફલજનકવ્યાપાર-જનકત્વે સતિ તદીયપ્રધાનફલજનકત્વમ્ । વેદમાં યજ્ઞાદિ કર્મોમાં કેટલાંક પ્રધાનકર્મ હોય છે અને કેટલાંક એ પ્રધાનનાં અંગભૂત કર્મ હોય છે. ‘જેમ દર્શપૂર્ણમાસ’ યાગમાં ‘પ્રયાજ’ એ અંગભૂત કર્મ છે. અંગભૂત કર્મો પોતાના પ્રધાન કર્મનો જે ફલજનક વ્યાપાર છે તેમાં સહાય કરે છે; એમ છતાં અંગભૂતકર્મો એકલાં કરવામાં આવે તો તેથી પ્રધાન કર્મનું ફળ ઉત્પન્ન થતું નથી. અર્થાત્ જે કર્મનું પોતાનું કંઈ ફળ નથી પણ પ્રધાન કર્મનું ફલ ઉત્પન્ન કરી આપે છે તે અંગ કહેવાય છે.

૩. વેદના અર્થનું જ્ઞાન થવામાં ઉપયોગી જે છ પ્રકાર છે, તેમાંના દરેકને પણ અંગ કહે છે, એ છ પ્રકાર—શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, હંદસૂ અને ન્યૌતિપૂ, એ નામના છે.

અક્ષસમાધિઃ—કર્તા, કર્મ, કરણ, એ ત્રિપુટીના અનુસંધાન સહિત સમ્પત્તિય વૃત્તિ-ઓનો પ્રભાકાર પ્રવાહ તે. એને સવિકલ્પ સમાધિ પણ કહે છે,

અક્ષી—જે પદાર્થ (અથવા કર્મ) સાક્ષાત્ જળના સાધન રૂપે શ્રુતિમાં કહેલો હોય તે. એને જ ‘શેષી’ અથવા ‘પ્રધાન’ પણ કહે છે.

અચેતનઃ—‘અજ્ઞાન’થી આરંભીને તમામ જડસમૂહ, ચેતનથી ભિન્ન સર્વ પદાર્થ માત્ર

અજન્યજ્ઞાનમ્—જ્ઞાન ‘જન્ય’ અને ‘અજન્ય’ એમ બે પ્રકારનું છે; તેમાંથી પરોક્ષ

અને અપરોક્ષ જ્ઞાન એ જન્યજ્ઞાન છે; અને શુદ્ધપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એ અજન્યજ્ઞાન છે.

અજન્યસુખમ્—‘જન્યસુખ’ અને ‘અજન્યસુખ’ એવા સુખના બે પ્રકાર છે: તેમાંથી અંતઃકરણની વૃત્તિજન્ય સુખ તે જન્યસુખ કહેવાય છે; અને પ્રત્યક્ષસુખ તે અજન્યસુખ કહેવાય છે.

અજહત્લક્ષણા—લક્ષ્યતાવચ્છેદકરૂપેણ લક્ષ્ય-શક્યભયવોધપ્રયોજિકા લક્ષણા અજહત્લક્ષણા લક્ષ્યતાવચ્છેદકરૂપે, લક્ષ્ય અને શક્ય બન્નેના બોધની હેતુ જે લક્ષણા, તે અજહત્લક્ષણા કહેવાય છે. જેમ—કોઈ માણસે ભોજન માટે રાખેલા દહીંતું કાગડાં, ગિલાડાં, વગેરે પ્રાણી-ઓથી રક્ષણ કરવા માટે એક છોકરાને કહ્યું કે ‘કાગડાંઓથી દહીંતું રક્ષણ કર.’ એ વચન સાંભળીને તે છોકરો કાક (કાગડો) પદની દહીંને બગાડનારાં તમામ પ્રાણીઓમાં લક્ષણા કરે છે. એવાં પ્રાણીઓ, કાગડાં, ગિલાડાં, ફતરાં, વગેરે છે. એવાં દહીં બગાડનારાં કાગડાં, ગિલાડાં, વગેરે લક્ષ્યો વિષે જે ‘કાક’ પદની લક્ષ્યતા રહે છે. તે લક્ષ્યતાનો અવચ્છેદક દધિ-ઉપધાતકત્વ (દહીં બગાડવાપણા રૂપ) ધર્મ છે. એ દધિ ઉપ-ધાતકત્વરૂપ લક્ષ્યતાવચ્છેદકરૂપે કરીને કાક, ગિલાડાં, જ્ઞાન, વગેરે સર્વ શક્ય અને લક્ષ્ય પદાર્થોનો બોધ તે છોકરાને કાકપદની લક્ષણાથી થાય છે. માટે કાકપદની દધિ-ઉપધાતક વિષે લક્ષણા તે અજહત્ લક્ષણા કહેવાય છે. (ન્યા. પ્ર.)

તેમજ છત્રિણા ગચ્છન્તિ—(છતરીવાળા જન્ય છે) એમાં પણ એકસાથેવાહી (એક ટોળામાં બેઠેલા) પુરોમાં છત્રી (છતરીવાળો) પદની લક્ષણા થાય છે. એ લક્ષણાવડે છત્રી-વાળા તથા છત્રી વગરના બધા પુરોનો બોધ થાય છે, માટે એ પણ અજહત્ લક્ષણા છે.

૨. શક્યાર્થપરિત્યાગેન તત્સંબંધર્વાન્તરે વૃત્તિઃ—પદના શક્ય અર્થનો પરિત્યાગ કર્યા

વિના તે શક્ય અર્થનો સંબંધવાળા પદાર્થમાં તે પદની જે લક્ષણાવૃત્તિ તે ‘અજહત્ લક્ષણા’ કહેવાય છે. જેમ “માળા માથા ઉઠ્યા” એમાં ‘માળા’ શબ્દનો શક્ય અર્થ જડ માળો (માંચડો) છે. તે અર્થનો ત્યાગ ન કરતાં માળાના સંબંધવાળા તે ઉપર બેઠેલા માણસ છે તેમાં લક્ષણા કરવી તે ‘અજહત્ લક્ષણા’ છે.

અજિહ્વાદિમિશ્રુપદ્કમ્—અજિહ્વ: પઠ્ઠક: પઙ્કુરન્થો વધિર એવ ચ । મુમ્થથતે સુવિજ્ઞેથા પદ્ ભૂમાંમિશ્રુપુજ્જવાઃ ॥૧૧॥—અનિદ્વ (જીભ વગરનો) પંદ, પાંગળો, આંધળો, બહેરો અને મૂઠ, એ છ પ્રકારના ભિશ્રુ (સંન્યાસી) શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. (અર્થ તે તે શબ્દોમાં જોવા.)

અજિહ્વોમિશ્રુઃ—इदमिदमिदं नन्ति आश्रम-पिन सज्जतं । हितं सत्यं मित्रं वक्ति तम-जिह्वं प्रवक्षते ॥—જે સંન્યાસી ભોજન કરતો છતાં આ ઠી છે અને આ અનિષ્ટ છે, એવી આસક્તિ રાખતો નથી; તથા હિતકર, સત્ય અને શોકુ યોગ્ય છે તે અનિદ્વ (જીભ વગરનો) સંન્યાસી કહેવાય છે.

અજીવઃ—(જૈનમતે) ભોગ્ય પદાર્થો. એ અજીવ પદાર્થોમાંજ આશ્રવ, સંવર, નિર્વર, બંધ અને મોક્ષ, એ પાંચ પદાર્થોનો અંતર-ભાવ થાય છે.

અજ્ઞત્ત્વમ્—ગુરુમુખથી શાસ્ત્રાધ્યયન જેણે કર્યું નથી તે અજ્ઞ; અજ્ઞનો ભાવ અજપણું ૨. આત્મજ્ઞાન અન્યતઃ.

અજ્ઞાતત્ત્વમ્—પ્રમાણજન્યજ્ઞાનવિપયત્ત્વમ્ । જે પદાર્થ પ્રમાણજન્યજ્ઞાનનો અવિપય હોય તે અજ્ઞાત કહેવાય છે. (અર્થાત્ અજ્ઞાતપણું)

૨. અજ્ઞાનધ્યાજ્ઞાનવિપયત્ત્વમ્ ।—અજ્ઞાન જેનો આશ્રય છે એવો અજ્ઞાનનો વિપય અજ્ઞાન; એવું અજ્ઞાતપણું તે અજ્ઞાતત્વ.

અજ્ઞાતસત્તા—જ્ઞાન થયા પહેલાંના કાળમાં વિપત્તિ જે સત્તા તે. જેમ—જીવ અને પ્રાણી

એકતાનું જ્ઞાન થયા પહેલાં પણ તે એકતા તો હતીજ, માટે એ અજ્ઞાતસત્તા છે.

અજ્ઞાનમ્—કાર્યમાત્રોપાદાનત્વે સદસદ્વ્યા-મનિર્વચનીયત્વમ્ । કાર્યમાત્રનું જે ઉપાદાન હોઇને સત્ અને અસત્ શબ્દથી કહી શકાય નહિ એવું. (વેદાન્ત-તત્ત્વ-વિવેક.)

૨. અનાદિ-ભાવ-રૂપત્વે સતિ વિજ્ઞાનનિરા-સ્યમ્ । અનાદિ ભાવરૂપ હોઇને જેનો વિજ્ઞાન વડે નિરાસ થઈ શકે છે તે અજ્ઞાન કહેવાય છે. (ટ્ટલાક ‘જ્ઞાનનો અભાવ તે અજ્ઞાન’ એમ કહે છે, પણ વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં તેને અભાવરૂપ ન માનતાં ભાવરૂપ માન્યું છે. (તત્ત્વદીપિકા.)

૩. મિથ્યાત્વે સતિ સાક્ષાજ્ઞાનનિવર્ત્યત્વમ-જ્ઞાનમ્ । —જે મિથ્યા હોઇને સાક્ષાત્ જ્ઞાન થનાથી નિવૃત્ત થાય છે તે અજ્ઞાન.

૪. અનાદ્યુપાદાનત્વે સતિ મિથ્યાત્વમ્ । —જે અનાદિ ઉપાદાનરૂપ હોઇને મિથ્યા હોય તે અજ્ઞાન. (ભાષ્ય રત્નપ્રભા)

૫. સદસદ્વિલક્ષણમજ્ઞાનમ્—જે સત્ય પદાર્થથી અને અસત્ય પદાર્થથી વિલક્ષણ હોય તે અજ્ઞાન. અજ્ઞાન સત્ય નથી કેમકે તેનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે; તેમ તે અસત્ય પણ નથી, કેમકે ‘હું બ્રહ્મને જાણતો નથી’ એવો અજ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે. માટે એને ‘અનિર્વચનીય’ પણ કહે છે.

૬. સદ્વિલક્ષણમનાદિજ્ઞાનનિવર્ત્યમજ્ઞાનમ્ । —સત્ વસ્તુથી વિલક્ષણ, અનાદિ, તથા જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય એવો પદાર્થ તે અજ્ઞાન. ‘અસત્’ એ કાંઈ વસ્તુજ નથી માટે ‘અસત્થી વિલક્ષણ’ એમ આ લક્ષણમાં કહ્યું નથી. એનેજ મૂલ પ્રકૃતિ, પ્રલયાવસ્થા, અવ્યક્ત, અવ્યાકૃત, અક્ષર (જ્ઞાન વિના નાશ પામતું નથી માટે) અવિદ્યા, તમ, વગેરે કહે છે,

૭. અનાદ્યુપાદાનં જ્ઞાનનિવૃત્ત્યમજ્ઞાનમ્ । —અનાદિ ઉપાદાનરૂપ અને જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય તેનું નામ અજ્ઞાન. (‘ઉપાદાન’) શબ્દથી અહીં પરિણામી ઉપાદાન સમાજકું.)

૮. પરિપદા વિજ્ઞાતસ્ય વાદિના ત્રિરમિહિ-તસ્યાપિ વાક્યાર્થસ્યબોધોઽજ્ઞાનમ્ । —પરિપદ-માંના પુરૂષે જાણેલો તથા વાદીએ પણ વાર કથન કરેલો એવો જે વાક્યાર્થ છે, તે વાક્યાર્થનો બોધ ન થવો તેને ‘અજ્ઞાન’ કહે છે. (એ એક નિગ્રહસ્થાન છે.)

અજ્ઞાનપ્રકારૌ—અજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે: (૧) સમાપ્ત અજ્ઞાન અને (૨) વ્યાપ્તિ અજ્ઞાન.

અજ્ઞાનભૂમિસપ્તકમ્—વીજાગ્રત્તથા જાગ્રન્મહાજાગ્રત્યૈવ ચ । જાગ્રત્સ્વપ્નસ્તથા સ્વપ્નઃ સ્વપ્નજાગ્રત્સુષુપ્તિકૈ । एवं भेदात्समारब्धाता सप्ता-જ્ઞાનસ્ય ભૂમયઃ ॥—અજ્ઞાનની સાત ભૂમિઓ છે: (૧) બીજાગ્રત્, (૨) જાગ્રત્, (૩) મહાજાગ્રત્, (૪) સ્વપ્ન, (૫) સ્વપ્નજાગ્રત્ અને (૬) સુષુપ્તિ, (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

અજ્ઞાનશક્તી—અજ્ઞાનની બે શક્તિઓ છે: (૧) જ્ઞાનશક્તિ અને (૨) ક્રિયા શક્તિ. વળી (૧) વિક્ષેપ અને (૨) આવરણ એવી પણ બે અજ્ઞાનની શક્તિઓ છે.

અજ્ઞાનાવસ્થાસપ્તકમ્—અજ્ઞાનાવૃત્તિ વિષ્ણવ-દ્વિવિધજ્ઞાનતૃપ્તયઃ । દુઃસ્વહાનિશ્ચ સંસૈતા અવસ્થાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥૧॥ અજ્ઞાનની સાત અવસ્થાઓ છે:—(૧) અજ્ઞાન, (૨) આવરણ, (૩) વિક્ષેપ, (૪) પરોક્ષપાન, (૫) અપરોક્ષ-જ્ઞાન, (૬) તૃપ્તિ, અને (૭) દુઃખહાનિ. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

અણુત્વમ્—સૂક્ષ્મપદાર્થત્વે સત્યારમ્ભકત્વમ્ । જે પદાર્થ સૂક્ષ્મ હોઇને, બીજા પદાર્થનો આરંભ કરનારો થાય છે અને તેને ‘અણુ’ કહે છે. અણુનો ભાવ તે અણુત્વ.

અણુજ્ઞ—(શરીરમ્)—સ્ત્રીબીજના શરી-રથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલું જે ઇંડું હોય છે, તે ઇંડામાંથી જે શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, તે અંડજ કહેવાય છે. પક્ષી, સર્પ, ગરેળા, વગે-રેનાં શરીર અંડજ હોય છે.

અત્તલાદિસપ્તકમ્—અતલં વિતલં મુતલં તલતલં કિલ રસાતલં ચૈવ । પાતાલસપ્તકમિદં મહાતલં ત્રાપિ પાતાલમ્ ॥૧॥ અતલ વગેરે સાત ભેદ પાતાલના છે. (૧) અતલ, (૨) વિતલ, (૩) મુતલ, (૪) તલતલ, (૫) રસાતલ, (૬) મહાતલ અને (૭) પાતાલ.

અતિદેશઃ—સ્વવિષયમુદ્દહ્યાન્વવિષય ઉપદેશઃ ।—પોતાના વિષયનું અતિક્રમાણ કરીને બીજા વિષયનો ઉપદેશ.

અતિપ્રસન્નઃ—ચત્ય યોધો ચત્રમિમતસ્તન્વસ્યાપિ યોધપ્રસન્નઃ ।—જે સ્થળે જેનો યોધ થવા બેઠ્યો એમ માનેલું છે, તે સ્થળે તેનાથી અન્યનો પણ યોધ થવાનો પ્રસંગ આવે તે અતિપ્રસંગ કહેવાય.

અતિવાદ્—નિરર્થક અતિશય કથારો કરવો તે.

અતિવ્યાપ્તિ—લક્ષ્યવૃત્તિસ્વત્યલક્ષ્યવૃત્તિત્વમતિ-વ્યાપ્તિઃ ।—જે લક્ષણ પોતાના લક્ષ્ય પદાર્થમાં વર્તે છે અને તે સાથે અલક્ષ્ય પદાર્થમાં પણ વર્તે છે તે અતિ-વ્યાપ્તિ. જેમ કોઈ માણસે ગાયનું લક્ષણ એવું કહ્યું કે “ શીંગડાવાળી હોય તે ગાય ” ગાયને શીંગડાં હોય છે માટે શીંગડાવાળી હોવાપણું (શીંગિત્વ) લક્ષણ ગાયમાં તો છે, પણ જે ગાય નથી એવી અલક્ષ્ય જે ભેંસ તમાં પણ તે લક્ષણ લાગુ પડી જાય છે, માટે એ લક્ષણ અતિ-વ્યાપ્તિ કોપવાળું કહેવાય છે.

અતિવ્યાપ્ત્યાદિદોષત્રયમ્—લક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ, અને અસંભવ એવા ત્રણ દોષ ન હોવા બેઠ્યો. (એ અતિ-વ્યાપ્તિ આદિ દોષોનાં લક્ષણ તે ને શબ્દોમાં લેવાં.)

અતિશયતાપઃ—પોતાનાથી અતિશય દેખવવાળા દેવતાઓને બેઠ્યો જે સર્વગમાં ગંધશને પરિતાપ થાય છે. તેને ‘ અતિશય-તાપ ’ કહે છે.

અતીતત્વમ્—વર્તમાનધ્વંસપ્રતિયોગિદ્વમતી-તત્વમ્ !—કદાની કાલ વિષે વર્તમાન ને ધ્વંસ છે, તે ધ્વંસનું જે પ્રતિયોગીપણું તેનું નામ અતીતત્વ. જેમ—આ કાળમાં (વર્તમાન કાળમાં) થતો જે ધ્વંસ (નાશ), એ ધ્વંસનો પ્રતિયોગી જે નાશ થનારો થત, તેને વિષે અતીતત્વ રહેલું છે. અર્થાત્ તે થત કૃતકાળમાં હતો, એમ કહેવાય છે.

અતીન્દ્રિયમ્—સાદિક દ્રિયોવરે જેનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી એવું.

અત્યંતનિવૃત્તિઃ—કાળગસહિતકાર્થનિવૃત્તિઃ । કારણ સહિત કાર્યની નિવૃત્તિ તે. જેમ જગત્તી અત્યંતનિવૃત્તિ એટલે જગત્ અને તેનું કારણ જે અવિદ્યા, એ બન્નેની નિવૃત્તિ.

અત્યંતાભાવ—નિત્યઃ સંસર્ગાભાવોઽત્યંતાભાવઃ ।—જે અભાવ નિત્ય હોય છે એટલે ઉત્પત્તિ વિનાશથી રહિત હોય છે, તથા સંસર્ગાભાવરૂપ હોય છે એટલે અન્યાન્યા-ભાવથી ભિન્ન અભાવરૂપ હોય છે, તે અભાવ અત્યંતાભાવ કહેવાય છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ જે અધિકરાગમાં કોઈ વખત પણ રહેતી નથી, તે વસ્તુનો સંબંધ કરીને તે અધિકરાગમાં અત્યંતાભાવ રહે છે. જેમ વાયુ, આકાશ, વગેરેમાં રૂપ ગુણ કોઈ વખત પણ સમવાય સંબંધે કરીને રહેતો નથી, માટે વાયુ અને આકાશાદિકમાં રૂપ ગુણનો અત્યંતાભાવ રહે છે. એજ પ્રમાણે પૃથ્વીમાત્રમાં રહેનારા ગંધ ગુણનો પૃથ્વી સિવાય જગાદિક સર્વ પદાર્થોમાં અત્યંતાભાવ રહે છે; આકાશમાત્રવૃત્તિ શબ્દ ગુણનો આકાશ સિવાય સર્વત્ર અત્યંતાભાવ રહે છે; આત્મમાત્રવૃત્તિ જ્ઞાનાદિ ગુણોનો આત્મા સિવાય સર્વત્ર અત્યંતાભાવ રહે છે; કૃતદ્રવ્યમાત્રવૃત્તિ કર્મનો કર્તૃત્વને છોડીને સર્વત્ર અત્યંતાભાવ રહે છે; અને જૃતસાદિકમાં ઘટાદિક કદાચિત્ સંયોગ સંબંધથી રહે છે માટે તે સંયોગ સંબંધે કરીને તે ઘટાદિકનો જૃતસાદિકમાં અત્યંતાભાવ રહેતો નથી પણ સામયિકગત્ય હોય છે, એ

અત્યંતાભાવ ઉત્પત્તિ-વિનાશથી રહિત હોવાથી નિત્ય પણ છે તથા અન્યોન્યાભાવથી ભિન્ન હોવાથી સંસર્ગભાવરૂપ પણ છે, માટે અત્યંતાભાવનું ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

૨. ત્રૈકાલિકસંસર્ગવિચ્છન્નપ્રતિયોગિતાકોડ માવ:—નિત્યસંસર્ગસંધવાળા પ્રતિયોગીનો અભાવ. જેમ-જળમાં ગંધ ગુણનો અત્યંતાભાવ છે. એ અભાવનો પ્રતિયોગી ગંધ છે. એ ગંધનો જળ સાથે હંમેશા સંસર્ગ હોતો નથી, માટે ગંધનો જળમાં અત્યંતાભાવ કહેવાય છે.

૩. પોતાના પ્રતિયોગીનો અસમાનાધિકરણ જે અભાવ તે અત્યંતાભાવ. જેમ પૃથ્વી વગેરેમાં ઘટનો અત્યંતાભાવ છે. તે પોતાનો પ્રતિયોગી જે ઘટ તેના અધિકરણથી ભિન્ન અધિકરણમાં રહે છે.

૪. જે વસ્તુ છેલ નહિ, તેનો પણ અત્યંતાભાવ કહેવાય છે. જેમ-વંધ્યાપુત્ર, શશશૂંગ, ઈત્યાદિનો અત્યંતાભાવ છે.

અત્યંતાયોગવ્યવચ્છેદ:—જેમ 'નીલં સરોજં ભવત્યેવ' (કાળું કમળ થાય છે જ) એમાં 'એવ' (જ) પદવડે 'કાળું કમળ નથીજ થતું' એ વાતનો નિરાસ કર્યો છે, તે અત્યંતાયોગવ્યવચ્છેદ છે.

અદ્વૈતમ-વિધિનિષેધજન્યત્વે સત્યતીન્દ્રિયત્વમ્ ।—વિહિત કર્મ કરવાથી ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિપિદ્ધ કર્મ કરવાથી અધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધર્માધર્મ લાકિક છદ્મિયોથી ગમ્ય નથી માટે અતીન્દ્રિય છે. તેથી તે ધર્માધર્મને અદૃષ્ટ કહે છે. એનું ખીજું નામ 'અપૂર્વ' છે.

અદ્વૈતવિશેષજન્ય (શરીરમ્)—જે શરીર કેવળ પુણ્યપાપરૂપ અદૃષ્ટવિશેષવડે ઉત્પન્ન થાય છે તે અદૃષ્ટવિશેષજન્ય કહેવાય છે. જેમ, સ્વર્ગમાં રહેલા દેવતાનાં શરીર તથા નરકનાં રહેલા નારકી જીવોનાં શરીર. તેમાં પુણ્યવિશેષસહકૃત પરમાણુઓથી દેવતાનાં અને પાપવિશેષસહકૃત પદ્માણુઓથી નારકી જીવોનાં શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે.

અદ્વૈતમ-સિદ્ધસ્ય ધર્મિણો ધર્મનિન્તરાવયવૈ-ચોંગ: ।—સિદ્ધ એવા ધર્મીનો ખીજા ધર્મીનો અવયવો સાથે યોગ. ૨. વિરમય સ્થાયીભાવથી વ્યક્ત થતા રસનું નામ.

અદ્વૈતમ્—અગતીય, વિગતીય, અને સ્વગત ભેદથી રહિત.

અધર્મ:—મયદચાલજ્ઞાન્ય: ।—ભય. દયા અને લાભથી રહિત. ૨. (કામશાસ્ત્રમાં) કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો જેને વિચાર ન હોય તે.

અધર્મ-દુ:સ્વાસાધારણકારણ અધર્મ: ।—દુ:ખનું જે આસાધારણ કારણ તે અધર્મ કહેવાય છે. પ્રાણીઓને જે દુ:ખ થાય છે તે અધર્મ વડેજ થાય છે. અધર્મ વિના દુ:ખ પ્રાપ્ત થાય નહિ. માટે ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

૨. નિપિદ્ધકર્મજન્યનરકજનકચત્તિગુણત્વ-વ્યાપ્યજાતિમાનધર્મ: ।—શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્ર-વડે નિપિદ્ધ જે હિંસાદિક કર્મ છે, તે નિપિદ્ધ કર્યોવડે જે વસ્તુજન્ય હોય છે તથા નરકની જનક હોય છે તે વસ્તુમાં વર્તનારી, તથા ગુણત્વભૂતિ (સામાન્ય) ની વ્યાપ્ય જે (અધર્મત્વ) ભૂતિ છે, તે ભૂતિ (સામાન્ય) વાળો ગુણ તે અધર્મ કહેવાય છે.

૩. વેદાદિનિપિદ્ધકર્મજન્યપાપમ્ ।—વેદાદિએ નિપિદ્ધ ગણેલાં કર્મ ઉત્પન્ન થયેલું પાપ તે અધર્મ.

૪. વલ્લવદનિષ્પ્રયોજકત્વે સત્તિ વેદ પ્રમાપિતત્વમ્ ।—અત્યંત અનિષ્ટનો હેતુ હોઈને વેદમાં જેનો નિષેધ કરેલો છે તે અધર્મ.

૫. વેદવૈધિતાનિષ્પ્રયોજનતાકામ્ ।—વેદે કહેલું હોઈને જે અનિષ્ટનું સાધન હોય તે અધર્મ. જેમ-હિંસાચુક્ત અભિચાર કર્યો વેદે કહેલાં છતાં તે અનિષ્ટનાં હેતુ છે માટે તે અધર્મ છે.

અધર્મપદાર્થ-(જેન મતે) જીવની સંસાર વિગે જે સ્થિતિ છે, તે સ્થિતિરૂપ

હેતુથી જેનું અનુમાન થાય છે તે અધર્મ પદાર્થ છે.

અધિકમ્—અધિકહેત્વાદિકથનમધિકમ્।—

એક હેતુ તથા એક દષ્ટાંત વડે સાધ્યની સિદ્ધિનો સંભવ છતાં જે અધિક હેતુનું તથા અધિક દષ્ટાંતનું કથન, તેને અધિક કહે છે જેમ—પર્વતો વહ્નિમાન ધૂમાત્ આલ્યકાત્ મહાન-સવત્ ચત્વરવત્।—આ અનુમાનમાં એક ધૂમ-રૂપ હેતુથી તથા એક મહાનસ (રસોડું) રૂપ દષ્ટાંતથી પર્વતમાં અગ્નિરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકે છે; એમ છતાં આલોક (પ્રકાશ) રૂપ હેતુનું અને ચત્વર (આંગણાની નળો) રૂપ દષ્ટાંતનું કથન કર્યું છે તે અધિક કહેવાય છે.

અધિકરણ—જે કોઈપણ વસ્તુનો આધાર હોય તે અધિકરણ કહેવાય છે.

૨. સાક્ષાત્પરંપરયા વા ક્રિયાધયઃ।—સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી જે ક્રિયાનો આશ્રય હોય તે.

૩. બોધકવાક્યસમુદાયઃ।—બોધ આપ-આપનારાં વાક્યોનો સમુદાય.

૪. વેદાવચારાત્મકોન્યાયઃ।—વેદવિચારરૂપ ન્યાય. એ ન્યાયરૂપ વિચાર તીર્થોનાં પાંચ અંગોનો આધાર છે માટે એ પાંચ અંગવાળું અધિકરણ કહેવાય છે. જેમ—

૫. વિષયસંશયસંગતિપૂર્વપક્ષાસિદ્ધાન્તનિર્ણ-યાત્મકપશ્ચાત્ત્વાધારત્વમ્।—વિષય, સંશય, સંગતિ, પૂર્વપક્ષ, અને સિદ્ધાન્તરૂપ નિર્ણય, એવાં પાંચ અંગનાં આધારરૂપ જે ન્યાય તેને અધિકરણ કહે છે. એ વિશે સ્લોક પણ છે કે—

વિષયો વિશયથૈવ પૂર્વપક્ષસ્તથોત્તરમ્।

સક્તિથેતિ પશ્યાન્ના શાસ્ત્રેધિકરણં સ્મૃતમ્॥૧૧॥

અર્થા ઉપર કહ્યો તેજ છે.

૬. કર્તૃકર્મદ્વારકાકલ્પ વ્યાપારાધારઃ।—

કર્તા અને કર્મદારા દ્વાર ઉત્પન્ન કરવા માટે

જે વ્યાપાર, તે વ્યાપારના આધારને અધિકરણ કહે છે. જેમ—‘તપેલીમાં ભાત રાંધે છે.’ તપેલી આધિકરણ છે.

અધિકરણસિદ્ધાન્તઃ—યત્સિદ્ધાવન્યપ્રકરણ-સિદ્ધિઃ સોઽધિકરણસિદ્ધાન્તઃ।—જેની સિદ્ધિ થવાથી બીજા પ્રકરણની સિદ્ધિ થાય તે અધિકરણ સિદ્ધાન્ત, જેમ—તેજવડે જ્વેનારો અને ત્વચાવડે રૂપણં અનુભવનારો એકજ છે, એમ સિદ્ધ થયા પછી ‘દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી નાતા ભિન્ન છે’ એ પ્રકરણની સિદ્ધિ થાય છે માટે એ અધિકરણ સિદ્ધાન્ત છે.

અધિકારઃ—ફલભોક્તૃત્વે સતિ કર્મકર્તૃત્વમ્। દ્વાનું ભોક્તાપાણું હોઇને જે કર્મનું કર્તાપણું તે

૨. ઉત્તરોત્તરસમ્યન્વત્વમ્।—એક પ્રસંગનો તેની પછીના પ્રસંગ સાથે, તેના વળી તેની પછીના પ્રસંગ સાથે, એમ ઉત્તર (પછીના) સંગ્રંથ ભ્યાં મુખી આલે ભ્યાં મુખી અધિકાર કહેવાય.

૩. (ધર્મશાસ્ત્રમાં) ચયેષ્ટં ક્રયત્રિક્રયાદિ-કર્તૃત્વસમ્પાદકસ્વામિત્વમ્।—ખોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વસ્તુને લેવા લેણવા વગેરેની ક્રિયા વગેરે કરવાનો હક સંપાદન કરી આપનાર ધણીપણું, તે અધિકાર.

૪. અનંકદેહારમ્ભકત્વે સતિ ચલવત્પ્રારબ્ધ-કર્મફલત્વમ્।—અનેક દેહોનો આરંભ કરનારાં કર્મો છતાં બળવાન એવા પ્રારબ્ધ કર્મનું દ્વાર તે અધિકાર.

અધિકારવિધિઃ—ફલસ્વામ્યવોધકો વિધિઃ—કર્મજન્ય દ્વાનું ભોક્તાપાણું તે દત્ત-સ્વામ્ય કહેવાય; જે વિધિ એવા ફલસ્વામ્યના બોધ કરે છે તે અધિકારવિધિ.

૨. સૈતિકર્ત્તવ્યતાકસ્ય કરણસ્ય ચાર્ગાઃ ફલસમ્યન્વવોધકો વિધિઃ।—ઇતિકર્ત્તવ્યતા સહિત કરણરૂપ યાગનો દ્વાનની સાથે જે સંગ્રંથ છે, તેનો બોધ કરનારો વિધિ. (ઇતિકર્ત્તવ્યતા ઈં શબ્દો બુઝો.)

અધિકારી (અનુચર્યઃ)—દ્વિવિધ પ્રયોજનપ્રસિક્તક્રમોઽધિકારી :—શાસ્ત્રનાં પ્રયોજનમુખ્ય અને ગૌણ એવા ભેદથી બે પ્રકારનાં હોય છે. એ બન્ને પ્રકારના પ્રયોજનની કામનાવાળો મનુષ્ય મોક્ષ શાસ્ત્રનો અધિકારી ગણાય છે.

૨. તત્તત્કર્મજન્યફલાર્થિત્વમ્ ।—તે તે કર્મથી ઉત્પન્ન થતાં ફળની ઇચ્છાવાળો.

૩. તત્તત્કર્મકરણ યોગ્યત્વમ્ ।—તે તે કર્મ કરવાની યોગ્યતાવાળો.

૪. મલવિક્ષેપરહિતત્વે સત્તિ સાધનચતુષ્ટય-સમ્પન્નત્વે સત્તિ સ્વસ્વરૂપાજ્ઞાનવત્ત્વમ્ ।—જે પુરુષમાં પાપરૂપ મળ અને મનની ચંચળતારૂપ વિક્ષેપ ન હોય; તેમ જ પુરુષ વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ વગેરે છ ગુણો અને મુમુક્ષુતા એવાં ચાર સાધનથી સંપન્ન હોય; એમ છતાં માત્ર જેનામાં પોતાના (આત્મ) સ્વરૂપનું અજ્ઞાન હોય તે અધિકારી કહેવાય. (વેદાંતમતે)

૫. કોઈપણ શાસ્ત્ર સમજવાને યોગ્ય હોય તે. જેમ મોક્ષશાસ્ત્ર સમજવાને વિવેકાદિ ચાર સાધનવાળો યોગ્ય ગણાય છે તે તેમાં અધિકારી કહેવાય.

અધિદૈવતમ્—મન, ઇન્દ્રિયો, વગેરેની દેવતાઓ. જેમ મન એ અધ્યાત્મ છે, મંત્રવ્ય (મન વડે વિચારવાનું) એ અધિભૂત છે, અને ચંદ્રમા તેનો અધિદેવ છે. (‘અધ્યાત્માદિત્રય’ શબ્દ જુઓ.)

અધિભૂતમ્—અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોના વિષયને અધિભૂત કહે છે. જેમ-ચક્ષુ અધ્યાત્મ છે. દ્રષ્ટવ્ય વિષય અધિભૂત છે, અને સૂર્ય એ અધિદેવ છે. (‘અધ્યાત્માદિત્રય’ શબ્દ જુઓ.)

અધિષ્ઠાતૃત્વમ્—સન્નિધાનમાત્રેણ તત્તત્પદાર્થનાં તત્તત્કર્મેણ નિયન્તૃત્વમ્ ।—માત્ર સમીપમાં જ હોવાપણાને લીધે તે તે પદાર્થોનું તે તે કર્મોમાં જે નિયંત્રણ તેને અધિષ્ઠાતૃત્વ કહે છે.

અધિષ્ઠાનમ્—યદાધારમારોપ્યં માસતેતત્ ।—આરોપિત પદાર્થ જે આધાર ઉપર ભાસે છે તે પદાર્થ. જેમ-છીપમાં રૂપ ભાસે છે. તેમાં રૂપ એ આરોપિત (એટલે કલ્પિત કે ભ્રમ-રૂપ) પદાર્થ છે અને તે છીપના આધારે ભાસે છે, માટે છીપ એ રૂપાનું અધિષ્ઠાન છે. એ રીતે આખું જગત્ આરોપિત હોવાથી તેનો આધાર જે બ્રહ્મ તે જગતનું અધિષ્ઠાન છે.

૨. સત્તાસ્ફૂર્તિપ્રદાનત્વમધિષ્ઠાનત્વમ્ ।—અધિષ્ઠાનની સત્તાથી કલ્પિત પદાર્થ સત્તાવાળો ગણાય છે. કલ્પિત પદાર્થને સત્તાસ્ફૂર્તિ આપવાપણું તે અધિષ્ઠાનત્વ કહેવાય છે.

૩. સવિલાસાજ્ઞાનવિષયત્વમ્ ।—જગતરૂપ પ્રપંચસહિત અજ્ઞાનનો જે વિષય તે અધિષ્ઠાન કહેવાય છે.

અધોધાવન્ત્યનવસ્થા—‘અનવસ્થા’ નામે દોષના બે પ્રકાર છે: (૧) અધોધાવન્તી અને (૨) ઉર્ધ્વધાવન્તી. તેમાં અધોધાવન્તી પોતાની પૂર્વ પૂર્વ સ્થિતિના પ્રવાહમાં કોઈ જગ્યાએ વિરામ પામતી નથી. તે જેમ-ઘટ થવામાં કપાલની અપેક્ષા; કપાલ થવામાં કપાલિકાની અપેક્ષા; તેની ઉત્પત્તિમાં તેના અવયવોની અપેક્ષા છે.

અધ્યયનમ્—અક્ષરમાત્ર પાઠ ઇતિ વૈદિકાઃ । વૈદિકોને મતે અક્ષરમાત્રનો પાઠ તે અધ્યયન કહેવાય છે.

૨. સાર્થાક્ષરગ્રહણમિતિ મીમાંસકાઃ ।—મીમાંસકોને મતે અર્થ સહિત અક્ષરનું ગ્રહણ તે અધ્યયન.

૩. ગુરુમુખતઃ શાસ્ત્રાર્થજ્ઞાનમધ્યયનમ્ । ગુરૂના મુખથી (ગુરૂની પાસેથી) શાસ્ત્રના અર્થનું જ્ઞાન તે અધ્યયન.

૪. પૂર્વગુરુમુખોચારણત્વે સત્યુત્તરં શિષ્યો-ચારણમિતિ (વેદાન્ત સિદ્ધાન્તલેશઃ) ।—પ્રથમ ગુરૂ બોલે તે સાંભળીને પછી તે પ્રમાણે શિષ્ય બોલે લે અધ્યયન, એમ વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત લેશમાં કહ્યું છે.

અધ્યવસાયમૈથુનમ્—ભોગ્ય યુદ્ધિથી સ્ત્રીઓની પ્રાપ્તિને જે નિશ્ચય કરવો તે.

અધ્યસ્તત્ત્વમ્—દોષસંપ્રયોગસંસ્કારજન્યત્ત્વમ્ । પ્રમાતાદિગત દોષ, શુક્તિ આદિક સાથે ચક્ષુ આદિકનો સંયોગ, અને રજતાદિકનો (રૂપ વગેરેનો) સંસ્કાર, એ ત્રણથી ઉત્પન્ન થવાપાછું.

૧. સંપ્રયોગજન્યત્ત્વે સત્તિ પ્રત્યભિજ્ઞામિન્નત્ત્વે સત્તિ સંસ્કારજન્યત્ત્વમ્ । ઇન્દ્રિયાદિના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો છતાં પૂર્વાનુભવના સ્મરણરૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાથી જે ભિન્ન હોય, અને જે સંસ્કાર માનથી ઉપજેલો હોય તે અધ્યાસ કહેવાય છે. એ અધ્યાસ જેના વિષે હોય તે અધ્યસ્ત કહેવાય. જેમ છોપમાં રૂપાનો અધ્યાસ થાય છે, અથવા ખીજી રીતે કહીએ તો છોપમાં રૂપ અધ્યસ્ત છે. અધ્યસ્તપાછું તે અધ્યસ્તત્ત્વ.

અધ્યાત્મમ્—આત્માને દેહેન્દ્રિયાદિક ક્ષેત્રજ્ઞ વ્રહ્મવાડચિહ્ન વર્તમાનમ્ । આત્મા એટલે દેહ, ઇન્દ્રિયાદિ, ક્ષેત્રજ્ઞ, બ્રહ્મ, વગેરેના સંબંધથી આત્માનું જે નિરૂપણ તે અધ્યાત્મ (જ્ઞાન) કહેવાય છે.

૨. આત્મા એટલે શરીરને અનુલક્ષીને જે કંઈ કહેવામાં આવે તે અધ્યાત્મ, એવો સામાન્ય અર્થ છે.

૩. અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોને પણ કવચિત્ 'અધ્યાત્મ' નામથી ઓળખવામાં આવે છે—(જુઓ 'અધ્યાત્માદિત્રયમ્').

અધ્યાત્મશાસ્ત્રમ્—આત્માનમચિકૃત્ય વૃત્તં શાસ્ત્રમ્ । આત્માનું બ્રહ્મરૂપે કથન કરનાર અર્થાત્ આત્મવિષયક જે શાસ્ત્ર તે.

અધ્યાત્માદિત્રયમ્—અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ, એમની ત્રિપુટી. શરીર એટલે દશ ઇન્દ્રિયો અને ચાર અંતઃકરણ મળીને ચૌદને અધ્યાત્મ કહે છે; એ અધ્યાત્મનો જે વિષય તે અધિભૂત છે; અને તેની દેવતા તે અધિદેવ છે. દરેકનું પોતાનું શરીર અધ્યાત્મ છે, પણ ખીજાનું શરીર બેનારની પોતાની

અપેક્ષાએ અધિભૂત છે. ઉપર કહેલી ચૌદ ત્રિપુટીઓ આ પ્રમાણે છે:—

અધ્યાત્મ.	અધિભૂત.	અધિદેવ.
૧ મન.	મંતવ્ય—	ચંદ્રમા
	(વિચારનો વિષય)	
૨ યુદ્ધિ.	બોદધ્ય—	બૃહસ્પતિ
	(જાણવાનો વિષય)	
૩ અહંકાર.	અહંકર્તવ્ય—	રૂદ્ર.
	(નાદાત્મ્યાભિમાન }
નો વિષય) ... }	
૪ ચિત્ત.	ચેતચિત્ત—	ક્ષેત્રજ્ઞ.
	(કલ્પનાનો કે સ્મૃતિ }
નો વિષય) ... }	
૫ શ્રોત્ર.	શ્રોતવ્ય—	દિશાઓ.
	(સાંભળવાનો વિષય)	
૬ ત્વક્.	સ્પર્શચિતવ્ય—	વાયુ.
	(અડવાનો વિષય)	
૭ ચક્ષુ.	દ્રશ્ય—	સૂર્ય.
	(જોવાનો વિષય)	
૮ નિર્દી.	રસાચિતવ્ય—	વરણ.
	(ચાખવાનો વિષય)	
૯ નાસિકા.	ઘ્રાતવ્ય—	અશ્વિનો.
	(સુંઘવાનો વિષય).	
૧૦ વાક્.	વક્તવ્ય—	અગ્નિ.
	(બોલવાનો વિષય)	
૧૧ પાણિ—(હસ્ત ઇન્દ્રિય)	આદાતવ્ય—	ઇન્દ્ર.
	(ગ્રહણ કરવાનો }
વિષય) ... }	
૧૨ પાદ (પગ ઇન્દ્રિય).	ગંતવ્ય—	ઉપેન્દ્ર.
	(જવાનું સ્થળ)	
૧૩ પાણુ (શુદ્ધ ઇન્દ્રિય)	વિસત્તવ્ય—	મિત્ર કે મૃત્યુ
	(કાઠી નાંખવાનો }
વિષય) ... }	
૧૪ ઉપરચ.	સ્ત્રી આદિ સંબંધ પ્રત્યપતિ.	
	આનંદ	

અધ્યારોપ:—ચિદાત્મારૂપ વસ્તુમાં અવસ્તુરૂપ જગતનો આરોપ. એનાં ખીજાં લક્ષણો:—

૧. પરત્ત પૂર્વદ્વયમાસઃ । પૂર્વે જોયેલા પદાર્થનો ખીન્ન પદાર્થમાં ભાસ થવો તે અધ્યારોપ.

૨. એકાવચ્છેદેન સ્વસંતુલ્યમાને સ્વાલ્પન્તા-માવત્વવમાસઃ । જે પદાર્થમાં જે પદાર્થનો અત્યંતાભાવ હોય તે પદાર્થમાં તે પદાર્થનો એકજ પદાર્થ હોય એવો અવભાસ તેનું નામ અધ્યારોપ. જે પદાર્થમાં અવભાસ થાય છે તે આખા પદાર્થમાં અવભાસવાળો ન હોવો જોઈએ; તેમ પહેલાં કે પછી પણ અવભાસ-વાળા પદાર્થનો તેની સાથે સંબંધ ન હોવો જોઈએ. એ જે સરતો હોય તોજ અધ્યારોપ કહેવાય એ ધ્યાનમાં રાખવું.

આ અધ્યારોપ અથવા અધ્યાસ જે પ્રકારનો છે:—(૧) જ્ઞાનાધ્યાસ અને (૨) અર્થાધ્યાસ. વળી (૧) સ્વરૂપાધ્યાસ અને (૨) સંસર્ગાધ્યાસ એવા પણ અધ્યાસના બે ભેદ છે. વળી (૧) સોપાધિક અને (૨) નિરૂપાધિક એવા પણ અધ્યાસનાં બે ભેદ છે. (એનેજ સોપાધિક ભ્રમ અને નિરૂપાધિક ભ્રમ કહે છે.) વળી એ સોપાધિક અને નિરૂપાધિક ભ્રમ પણ બાહ્ય અને આંતર એમ બે પ્રકારનો છે. (આ બધા ભેદોનાં લક્ષણુ તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

૩. વસ્તુવ્યવસ્તારોપઃ । વસ્તુમાં અવસ્તુનો આરોપ તે અધ્યારોપ. જેમ, છોંપ એ વસ્તુ છે, તેમાં રૂપનો (અવસ્તુનો) આરોપ એ અધ્યારોપ, તેમજ બ્રહ્મ વસ્તુ છે, તેમાં અવસ્તુરૂપ પ્રપંચનો આરોપ તે પણ અધ્યારોપ. (વિશેષ માટે ‘અધ્યાસ’ શબ્દ જુઓ.)

અધ્યાસઃ—પરત્ત પૂર્વદ્વયમાસઃ । અન્યમાં અન્યનો અવભાસ તે અધ્યાસ. જે પદાર્થ ભાસે છે તે અવભાસ એવો અર્થ કરીએ તો, છોંપમાં રૂપ ભાસે છે માટે રૂપ એ અવભાસ થયો; માટે એ પદાર્થરૂપ અવભાસ હોવાથી તેને અર્થાધ્યાસ કહે છે. પણ જે પદાર્થનો ભાસ જેના વડે થાય છે તે અવભાસ, એવો

અર્થ કરીએ તો અવભાસનો અર્થ ‘જ્ઞાન’ થવાથી એ જ્ઞાનાધ્યાસ કહેવાય, કેમકે અધ્યાસ-રૂપ જ્ઞાનથી પદાર્થનો ભાસ થાય છે. (પરિમલાદિ.)

૨. સ્વાભાવાધિકરણેડવમાસોડધ્યાસઃ ।—જે પદાર્થનો અવભાસ થાય છે તેના અભાવરૂપ અધિકરણમાં તે પદાર્થનો અવભાસ તે અધ્યાસ.

૩. અધિષ્ઠાનવિપમસત્તાકાવમાસઃ । અધિકરણની સત્તાથી વિપમ સત્તાવાળો અવભાસ જેમ—છોંપમાં રૂપનો અવભાસ છોંપ એ અધિષ્ઠાન વ્યાવહારિક સત્તાવાળું છે અને તેમાં દેખાતું રૂપ એ પ્રાતિભાસિક સત્તાવાળું છે, માટે છોંપની અને રૂપની સમાન સત્તા નથી પણ વિપમ સત્તા છે, માટે છોંપમાં રૂપનો અવભાસ એ અધ્યાસ છે.

૪. દોષજન્યત્વે સતિ સંસ્કારજન્યત્વમ્ ।—જે નેત્રાદિના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો હોંધને અંતઃકરણમાં રહેલા સંસ્કારથી જન્મ હોય તે અધ્યાસ.

૫. અધિષ્ઠાનસામાન્યજ્ઞાનજન્યત્વે સતિ દોષ-જન્યત્વમ્ । જે અધિષ્ઠાનના સામાન્ય જ્ઞાનથી જન્મ હોંધને નેત્રાદિ દોષથી જન્મ હોય તે અધ્યાસ. જેમ છોંપમાં રૂપ જોનારને પ્રથમ ‘આ’ એવું અધિષ્ઠાનનું સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે, પછી નેત્રાદિ દોષથી તેને છોંપ ન બાણુતાં રૂપ બાણુ છે, એ અધ્યાસ છે.

૬. પારમાર્થિકતાવચ્છિન્નસ્વાયન્તામાવાધિ-કરણે પ્રતીયમાનત્વમ્ । પારમાર્થિક સત્તા વડે અવચ્છિન્ન: એવું જે અધ્યસ્ત પદાર્થના અત્યંતાભાવવાળું અધિકરણ તેમાં જે બાણુવાપણું તે અધ્યાસ. પારમાર્થિક સત્તા માત્ર ચૈતન્યની છે; તેનાથી અવચ્છિન્ન (વ્યાપ્ત) જગતનો અત્યંતાભાવ છે; એ અત્યંતા-ભાવવાળું અધિકરણ ચૈતન્ય છે. તેમાં જગત પ્રતીત થાય છે. માટે જગતની પ્રતીતિ એ અધ્યાસ છે. એજ રીતે પારમાર્થિક સત્તાવાળા ચૈતન્યથી અવાચ્છિન્ન છોંપમાં રૂપનો અત્યંતા-ભાવ છે. એ અત્યંતાભાવવાળો છોંપમાં રૂપ

પ્રતીયમાન થાય છે માટે ઊંપમાં રૂપાનો અધ્યાસ છે.

અધ્યાસપ્રકારૌ—અધ્યાસ એ પ્રકારનો છે. (૧) જ્ઞાનાધ્યાસ અને (૨) અર્થાધ્યાસ. (અધ્યાસ શબ્દ બુદ્ધિ). તે સિવાય સ્વરૂપાધ્યાસ અને સંસર્ગાધ્યાસ એવા પણ એ પ્રકાર છે. સ્વરૂપાધ્યાસમાં આખા પદાર્થનું અધ્યસ્ત પદાર્થ સાથે સ્વરૂપથી જ તાદાત્મ્ય જણાય છે, જેમ-દોરડીમાં સાપ. આત્માદિ પારમાર્થિક હોવાથી તેમાં સ્વરૂપાધ્યાસ હોઈ શકતો નથી. સંસર્ગાધ્યાસમાં સ્ફટિકને રાતા ફૂલનો સંબંધ થવાથી સ્ફટિક રાતો જણાય છે; શંખમાં આંખની પીળાશથી પીળાશ જણાય છે; મુઠે એ સંસર્ગાધ્યાસ કહેવાય છે.

વળી સોપાધિક અને નિરૂપાધિક એવા પણ અધ્યાસના એ બેદ છે; વળી તે દરેક બાહ્ય અને આંતર એવા બેદથી એ પ્રકારના છે: જેમ-‘રાતો સ્ફટિક’ એ બાહ્ય સોપાધિક ભ્રમ છે, કેમકે રાતા ફૂલ રૂપ બાહ્ય ઉપાધિથી તે ઉપજ્યો છે. ‘હું કર્તા’ એ રીતે કર્તૃત્વાદિક ભ્રમ એ આંતર સોપાધિક ભ્રમ છે, કેમકે કર્મરૂપે પરિણામ પામેલી અવિદ્યારૂપ આંતર ઉપાધિથી એ ભ્રમ થયો છે. હવે ઊંપમાં રૂપાનો ભ્રમ થયો છે. બાહ્ય નિરૂપાધિક ભ્રમ છે; તેમ આકાશમાં નીલતાદિક ભ્રમ છે; તે પણ બાહ્ય નિરૂપાધિક ભ્રમ છે. ‘હું અનુ છું-બ્રહ્મને જાણતો નથી’ એ આંતર નિરૂપાધિક ભ્રમ છે.

અધ્યાહાર:—અશ્રુતપદાનામનુસન્ધાનમ્ । વાક્યમાંનાં પદોના તાત્પર્ય ઉપરથી, જે પદો વાક્યમાં કહેલાં નથી, તે પદોનું અનુસન્ધાન કરી લેવું તે અધ્યાહાર કહેવાય છે.

૨. આકાંક્ષાવિષયપદાનુસન્ધાનમધ્યાહાર: । આકાંક્ષાનો વિષય એવાં જે પદો હોય તેનું અનુસન્ધાન કરી લેવું તે પણ અધ્યાહાર છે.

અધ્યેષણા—(ભામાંસંપ્રદાને મતે) લિટ્થઃ, વિધિઃ । લિટ્ પ્રત્યયનો અર્થ જે વિધિ બોધક થાય છે તેને અધ્યેષણા કહે છે.

અનતિરિક્તત્વમ્-સ્વાન્યૂનર્વાત્તિ(વન)- તત્ત્વત્વમ્ । પોતાનાથી અન્યત્ર દેશમાં રહેનાર જે પદાર્થ તેપણું જેમ-પ્રમેયત્વ પદાર્થ ત્યાં હોય છે ત્યાં અભિધેય પણ હોય છે, માટે અભિધેય એ પ્રમેયત્વનો અન્યૂનવૃત્તિ કહેવાય. તેથી અભિધેયત્વમાં પ્રમેયત્વનું અનતિરિક્તત્વ છે.

અનધ્યવસાયઃ—વસ્તુના વિશેષ રૂપના અદર્શન વડે જન્ય જે ‘આ કંઈક છે’ એ પ્રકારનું જ્ઞાન; તેને અનધ્યવસાય કહે છે. (એનો તર્કના વિપર્યયમાં સમાવેશ થાય છે.) વિપર્યય; સંશય.

અનનુભાવણમ્—પરિહારાત્રિરમિહિતસ્યાપિ અનનુવાદાન્નનુભાવણમ્ । પરિપ્રહમાંના પુરૂષ ત્રણ વાર કહેલા અર્થનો પણ જે અનુવાદ ન કરવો તે અનનુભાવણ કહેવાય છે. (એ એક ત્રિપ્રદર્યાન છે.)

અનમ્યાસદ્દશાપન્નજ્ઞાનમ્—વિશેષ દર્શનાજન્યજ્ઞાનમ્ । વિશેષ દર્શનથી અજન્ય જ્ઞાન અર્થાત્ જે પદાર્થનું માત્ર સામાન્ય જ્ઞાન થયું છે, પણ વિશેષ જ્ઞાન થયું નથી, એવું જ્ઞાન તે સંશય કહેવાય છે.

અનવસ્થા—વિશ્રામથી રહિત કારણો વગેરેની ધારા (પ્રવાહ) માનવી તે અનવસ્થા. જેમ-વ્યભુક્ત એ પરમાણુરૂપ અવયવજન્ય છે; પરમાણુરૂપ પણ અવયવજન્ય છે; ઈત્યાદિ પાર ન આવે ત્યાં લગી માન્યા કરવું તે.

૨. ઉપપાદ્યોપપાદકપ્રવાહોડનવધિરતવસ્થા । ઉપપાદ્ય અને ઉપપાદકના પ્રવાહનો જેમાં છેડો ન આવે તે અનવસ્થા.

૪. પૂર્વસ્વોત્તરોત્તરોપક્ષિતત્વમ્ । પૂર્વ પદાર્થને તેની પછીના પદાર્થની અપેક્ષા હોય, તેને વળી તેની પછીનાની, ઇત્યાદિ આદ્યાન કરે તે અનવસ્થા.

૪. (ન્યાયમતે) જાતિવાચકદ્વારોડનવસ્થા । સત્તા, ડન્યતા, ગુણત્વ, કર્મત્વ, પુંરીત્વ, જસત્વ, રૂપત્વ, રસત્વ, ગંધત્વ, પદ્મત્વ, ઇત્યાદિક

જાતિરૂપ સામાન્ય છે. તે સઘળાં સામાન્યોમાં રહેશે ને એક સામાન્યત્વ ધર્મ છે—જેને જાતિત્વ પણ કહે છે—તે સામાન્યત્વ ધર્મના જાતિપણમાં અનવસ્થા દોષ બાધક છે. કેમકે જે સામાન્યત્વ ધર્મને જાતિરૂપ માનીએ તો જેમ સત્તા, દ્રવ્યત્વાદિક જાતિઓમાં સામાન્યત્વરૂપ જાતિ માની છે, તેમ તે સામાન્યત્વરૂપ જાતિમાં પણ કોઈ જાતિ માનવી પડશે. જે-કે સામાન્યત્વરૂપ એક વ્યક્તિમાં ધર્મને આકાશત્વાદિની પેઠે જાતિરૂપતા સંભવતી નથી, તથાપિ સામાન્યત્વરૂપ જાતિને, તથા તેના આશ્રયભૂત સત્તા, દ્રવ્યત્વાદિક જાતિઓને મેળવીને તે બધામાં એક બીજી જાતિ માનવી પડશે; વળી તે બીજી જાતિને તથા તેની આશ્રયભૂત સર્વ જાતિઓને મેળવીને તે સર્વ જાતિઓમાં એક ત્રીજી જાતિ માનવી પડશે. એ રીતે અનવસ્થા દોષની પ્રાપ્તિ થશે. એ અનવસ્થા દોષ સામાન્યત્વના જાતિપણાનો બાધક છે.

અનવસ્થાદોષત્રયમ્—(૧) પ્રાગ્જ્ઞાપ, (૨) અવિનિગમ્યત્વ અને (૩) પ્રમાણાપગમ, એ ત્રણ અનવસ્થાના દોષ છે. એટલે અનવસ્થાનો અંગીકાર કરવાથી એ ત્રણ દોષ આવે છે.

અનવસ્થાપ્રકારૈ—અનવસ્થા દોષના બે પ્રકાર છે: (૧) અધોધાવન્તી અનવસ્થા અને (૨) ઉર્ધ્વધાવન્તી અનવસ્થા. (તે તે શબ્દો જુઓ).

અનાત્મભૂતલક્ષણમ્—યદ્લક્ષણં વસ્તુસ્વરૂપાનુગ્રવિષ્ટમ્ । જે લક્ષણ વસ્તુના સ્વરૂપમાં પ્રવિષ્ટ ન હોય તે. જેમ દંડવાળાનું ‘દંડ’ એ લક્ષણ છે, તે દંડવાળાના સ્વરૂપમાં પ્રવિષ્ટ નથી, માટે એ અનાત્મભૂત લક્ષણ છે. (જેન પરિભાષા).

અનાદરઃ—યથાકથંચિત્પ્રવૃત્તિઃ; અનુત્સાહઃ । કોઈ કાર્યમાં બ્યાં ત્યાં કરીને પ્રવૃત્તિ થવી તે; ઉત્સાહરહિતપણું.

અનાદિપટ્કમ—જીવ ર્હો વિશુદ્ધા ચિત્ત તથા જીવિશયોમિદા । અવિદ્યોત્તચિત્તોર્યોગઃ પદ-સ્માકમનાદયઃ ॥૧૧॥ જીવ, ઇન્દ્રિય, શુદ્ધ ચૈતન્ય, જીવ ઇન્દ્રિયનો ભેદ, અવિદ્યા અને ચૈતન્યનો યોગ, એ છ વેદાન્તવાદીઓને મતે અનાદિ છે. (પંચદશ્યાદિને મતે આ વાત લખી છે; સંક્ષેપશારીરકમાં તો અજ્ઞાન પટ્ટીની એમની ઉત્પત્તિ હોવાથી અનાદિત્વ માન્યું નથી.)

અનાયતિઃ—ગત્યન્તરાભાવઃ । બીજી ગતિનો અભાવ; બીજે કોઈ રસ્તા ન હોવો.

અનારભ્યાધીતઃ (મંત્રઃ)—યસ્ય મન્ત્રસ્ય કર્મ-વિશેષે વિનિયોગો નોક્તઃ । વેદના જે મંત્રનો કોઈ પણ કર્મમાં વિનિયોગ કહી ન હોય, તેવા મંત્ર ‘અનારભ્યાધીત’ કહેવાય છે. (મીમાંસકોને મતે.)

અનારભ્યક સંયોગઃ—ધડો બે કપાલોના સંયોગથી થાય છે. તે કપાલોનો જે આકાશાદિરૂપ પૂર્વ દેશ સાથે સંયોગ છે, તે સંયોગ ધટનો આરંભક નથી, માટે તે સંયોગ અનારંભક સંયોગ કહેવાય છે.

અનિચ્છાપ્રારબ્ધમ્—અકરમાત કાંટા વાગવો વગેરે જે પ્રારબ્ધભોગ આવી પડે છે તે.

અનિત્યઃ—પ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વધ્વંસપ્રતિયોગિત્વાન્યતરવાનનિત્યઃ । જે પદાર્થ પ્રાગભાવનો કે ધ્વંસનો પ્રતિયોગી હોય—અર્થાત્ જેનો પ્રાગભાવ કે ધ્વંસ સંભવતો હોય, તે પદાર્થને અનિત્ય કહેવો.

અનિત્યવિભૂતિઃ—(શ્રીરામાનુજ દર્શન પ્રમાણે) ‘પાદોઽસ્યસર્વાભૂતાનિ ’ એ મંત્રમાં કહેલી ‘એકપાદ વિભૂતિ’—અર્થાત્ સંસાર, તે અનિત્ય વિભૂતિ કહેવાય છે; ‘ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ’ એ મંત્ર પ્રમાણે ‘ત્રિપાદ વિભૂતિ’ તે નિત્યવિભૂતિ કહેવાય છે.

અનિત્યસમઃ—સાધર્મ્યાત્ તુલ્યધર્મોપપત્તેઃ સર્વાનિત્યત્વપ્રસન્નાત્ અનિત્યસમઃ । વાદી એવો ઉત્તર આપે કે જેમાં સમાન ધર્મપણાવડે તમામ પદાર્થો અનિત્ય થઈ જવાનો પ્રસંગ

આવે, તે ઉત્તર ‘અનિત્યસમ’ કહેવાય છે. જેમ
વાદી કહે કે ‘અનિત્ય એવા ઘડના સમાન
ધર્મપણા વડે શબ્દ પણ અનિત્ય છે.’ એવી
રીતે ઘડાનું સાધર્મ્ય તો સર્વ ભાવ પદાર્થોમાં
રહેલું હોવાથી સર્વ અનિત્ય ધર્મ જાય. એવી
રીતે અનિત્યત્વરૂપ સમાનધર્મપણાવડે દૂપણ-
આપનારો ઉત્તર અનિત્યસમ કહેવાય છે.

अनिर्वचनीयम्—सदसद्विलक्षणम् । सत्
अने असत्थी विसृज्य ते-अज्ञान.

૨. સદન્યત્વે સત્યસદન્યત્વે સત્ત્વમયાત્મકાન્ય-
ત્વમ્ । જે સત્થી, અસત્થી અને તે અન્નેથી
અન્ય હોય તે અનિર્વચનીય.

૩. સત્ત્વરહિતત્વે સત્યસત્ત્વરહિતત્વે સત્તિ
સદસત્ત્વરહિતત્વમ્ । સત્ત્વથી, અસત્ત્વથી અને
તે બન્નેથી પણ જે રહિત હોય તે
અનિર્વચનીય.

४. सत्त्वासत्त्वाम्बां विचारसहिष्णुत्वं सति
सदसत्त्वेन विचारसहिष्णुत्वम् । ७२ पदार्थेना
विचार सत्त्वक्षेपे, असत्त्वक्षेपे अथवा सदसद्वक्षेपे
पणु डरी शक्य नहि ते अनिर्वायनीय
(अद्वैतसिद्धि.)

૫. સત્ત્વાનધિકરણત્વે સત્યસત્ત્વાનધિકરણે સતિ
સદસત્ત્વાનધિકરણત્વમ્ । જે પદાર્થ સત્ત્વનું,
અસત્ત્વનું કે સદસત્ત્વનું અધિકરણ હોય નહિ
તે અનિર્વચનીય કહેવાય છે. (ન્યાયમહરંદટ્ટીકા).

અનિર્વચનીયતાએ:—‘ છીંપમાં ૩૫
દેખાય છે. ’ એ ઉદાહરણમાં છીંપમાં અનિ-
ર્વચનીય રૂપાની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ
માનવું તે. ખુલાસો:—સત્ય રજત (રૂપા)-
ના અનુભવજન્ય સંસ્કારવાળા પુરૂષની ચક્ષુ
ઇન્દ્રિયનો બ્યારે મોઢા આગળ પડેલી છીંપની
સાથે સંયોગ સંબંધ થાય છે, તે વખતે
ચક્ષુદ્વારા બહાર નીકળેલા અંતઃકરણની તે
શુક્તિ (છીંપ) ના ઇદમાકાર (‘આ’ એવા
આકારની) તથા ચક્ષુચિત્તાકાર વૃત્તિ ઉત્પન્ન
થાય છે. ચક્ષુચિત્તાપણા રૂપ સાદરચના દર્શ-
નથી પ્રથમ નેત્રેએ રજતના સંસ્કાર ઉદ્ભવ

થાય છે. એ ઉદ્યુક્તપણા રૂપ દોષ છે. સહ-
કારી જેના એવી-ઈદમંશા વચ્ચિન્ન ચૈતન્યમાં
રહેનારી અને ઈપિના નીલગૃથ વિશ્રેણા કૃતિ
વગેરે વિશેષ અંશને આસ્વાદન કરનારી-
અવિદ્યા ક્ષોભ પામીને રજતાકાર પદ્ધિમાને
પામે છે. એનું નામ અનિર્વચનીય ખ્યાતિ છે.
(ખ્યાતિ એટલે પ્રમ.)

अनिष्टप्रसङ्गः—अनभिमतार्थापादनम् । न
अर्थो योताने अभिमत न होय ते अर्थानुं
संपादनं करवुं ते.

अनुकरणत्वम्—सदृशक्रियादिकरणत्वम् ।
 झोझना नेत्री क्रिया वगेरेणुं करवापणुं.

અનુકલ્પઃ—ગોળઃ કલ્પઃ । પ્રતિનિધિઃ ।
પ્રતિનિધિ અથવા મુખ્ય નહિ એવી કલ્પના તે
અનુકલ્પ છે.

अनुकूलत्वम्—स्वपक्षपातित्वम् । पोताना
पक्षभां व्याववापणं.

२. कार्यसहकारिकारणत्वम् । अर्थ उत्पन्न
यथाभां सहायक ते शत्रुषु ह्येव तेषां.

अनुक्रमः—यस्योत्तरं यस्य पाठकरणम् ।
(शास्त्रभां) ते पाठनी पथी तेतो पाः
आवतो लेख ते प्रभाणे पाः इरवे ते.

अनुगतत्वम् । एकत्वं सत्यनकवृत्तित्वम् ।
 ७२ पदार्थं भेदं छोद्यते अन्येऽपदार्थभिर्वा वर्तते
 छोद्यते.

अनुग्रहः—दुःखिनां दुःखापाकरणे प्रवृत्तिः ।
दुःष्प्रीतुं दुःष्प्र निवारण्यु इत्यादी प्रवृत्तिः ।

२. अनिष्टनिवारणपूर्वकैः साधनैः । अनिष्टना निवारणपूर्वकं भूट साधनता धर्मिता.

अनुचिन्तनम्—श्रुतार्थविषयकयुक्तयुक्त्या-
दिसंज्ञाननिवर्तकयुक्त्यनुसन्धानम् । (शास्त्रादिभांशी)
मांल्लोके अर्थ धरे छे ३ नथी धरतो म्प्यादि
मंशयोनु निवारणु करनारी युक्तिमानो पियार
करयो ते.

અનુજ્ઞા—વર્તુણસ્ત્વં સતિ વચનુમતત્ત્વમ્ ।
 જે ક્ષમિતો તેના કરનારને છાટ દોષિતે ખીન
 દ્રષ્ટિ કંઈનારની તેનાં જે અનુમતિ ને અનુજ્ઞા.

અનુત્પત્તિસમઃ—પ્રાગુત્પત્તેઃ કારણભાવાદ-
મુત્પત્તિસમઃ । પદાર્થ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં તેનું
કારણ હોતું નથી. એમ ઉત્તર આપવો તે
અનુત્પત્તિસમ ઉત્તર કહેવાય છે. (આ પણ
અસત્ ઉત્તર હોવાથી જાતિ છે. જાતમમતે)

અનુદ્ભૂતત્ત્વમ્—અતીન્દ્રિયવિશેષગુણત્વમ્ ।
જેમાં રૂપ રેખાશીઠિક વિશેષ ગુણો ઇન્દ્રિયો
વડે પ્રત્યક્ષ કરવા યોગ્ય હોતા નથી, તે અનુદ્ભૂત
કહેવાય.

અનુપકારસમઃ—કાર્યકારણભાવસ્ય ઉપકાર
નિયતત્વેન્નવસ્થા । કારણુવગર કાર્ય થાયજ
નહિ, અર્થાત્ કારણ એ કાર્યનું નિયત
ઉપકારક છે, એવો નિયમ જેને વિશે થઈ
શકે નહિ તે.

અનુપલલિધિપ્રમાણમ્—યોગ્યત્વે સત્યનુ-
લ્પ્તોઽભિપ્રમાણકારણમ્ । જે સ્થળે જે વસ્તુ
પ્રાપ્ત થવાની યોગ્યતા છે, તે વસ્તુ તે સ્થળે
નથી એવી અભાવપ્રમાણ જે કરણુ તે અનુપ-
લલિધિ પ્રમાણ. (અને એ અભાવરૂપ પ્રમાણે
અનુપલલિધિ કહે છે)

૨. જ્ઞાનકરણાજન્યાભાવાનુભવાસાધારણકારણમ્ ।
જ્ઞાનના કારણરૂપ અનન્ય અભાવના
અનુભવનું અસાધારણ કારણ તે અનુપલલિધિ
પ્રમાણ કહેવાય. એમ છતાં લક્ષણને 'નિર્દોષ
કરવાને પ્રત્યક્ષરે આ લક્ષણમાં કેટલાંક વિશે-
ષો મૂક્યા છે. જે 'અદૃષ્ટ' જે સધળા
જ્ઞાનાવેનું સાધારણ કારણ છે, તેની વૃત્તિ
કરવાને 'અસાધારણ કારણ' એવું પદ લક્ષ-
ણમાં મૂક્યું છે, ઇત્યાદિ (વિદાન્ત પરિ.)

અનુપલક્ષમઃ—અનુપલલિધિનો અભાવ
(ઉપલલિધિ શબ્દ ગુણો.)

અનુપસંહારી—અન્યવ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તરહિતો
હેતુઃ અનુપસંહારી (નૈકાન્તિકહેત્વાભાસઃ) જે
હેતુ અન્ય દૃષ્ટાન્તથી પણ રહિત હોય તથા
વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તથી પણ રહિત હોય તે
હેતુ 'અનુપસંહારી' કહેવાય છે. એ એક
પ્રકારનો અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ છે. જેમ

'સર્વમનિત્ત્વં પ્રમેયત્વાત્ ।' સર્વ પદાર્થ માત્ર
અનિત્ય હોવા યોગ્ય છે, પ્રમેયધર્મવાળા
હોવાથી 'આ અનુમાનમાં સર્વ પદાર્થ માત્ર
પક્ષ રૂપ હોવાથી તે પક્ષથી લિપ્ત થઈ અન્ય
દૃષ્ટાન્ત કે વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત છે નહિ, માટે
પ્રમેય હેતુ અનુપસંહારી કહેવાય છે.

અનુવન્ધ-અંથમાં વિપય, પ્રયોજન,
અધિકારી, અને સંબંધ, એ ચાર બાબતો
કહેલી હોય છે. એ ચાર બાબતો ગણ્યા
માણ્યોની અંથમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાના હેતુ
છે, માટે એ ચાર અનુબંધ કહેવા છે. એ
અર્થનો શ્લોક છે કે:—

“સર્વેષામેવ શાસ્ત્રાણામનુવન્ધચતુષ્ટયમ્ ।”

પૃથક્ પૃથક્ ભવત્યેતજ્ઞાત શાસ્ત્રે પ્રવર્તકમ્ ॥
અર્થ—બધાંજ શાસ્ત્રોના ચાર અનુબંધ હોય છે
અને તે દરેક શાસ્ત્રના લિપ્તલિપ્ત હોય છે.
એ અનુબંધો બાણીનેજ જિજ્ઞાસુઓ તે તે
શાસ્ત્રોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

૩. મહાલચરણાવ્યવહિતોત્તરમેવ ગ્રન્થાદાવનુવન્ધ-
માનઃ । અંથનું મંગલાચરણ કર્યા પછી તરતજ
અંથના આરંભમાં જે કહેવામાં આવે છે તે
અનુબંધ.

૩. સ્વવિપયકજ્ઞાનદ્વારા શાસ્ત્રે પ્રવર્તકઃ ।
પોતાના વિપયનું જ્ઞાન આપીને તે દ્વારા
શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર જે વિપય તે
અનુબંધ.

અનુભવઃ—સ્મૃતિમિત્તં જ્ઞાનમનુભવઃ ।
સ્મૃતિથી લિપ્ત એવા જ્ઞાનને અનુભવ કહે
છે. જેમ—પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુવડે ઉત્પન્ન
થયેલું 'આ ઘડો' ઇત્યાદિ જે જ્ઞાન છે, તે
જ્ઞાન સ્મૃતિથી લિપ્ત છે અને જ્ઞાનરૂપ પણ
છે, માટે 'આ ઘડો' ઇત્યાદિક જ્ઞાન અનુભવ
કહેવાય છે એને અનુભૂતિ પણ કહે છે.

એ અનુભવ પ્રલક્ષ, અનુભૂતિ, ઉપમિતિ
અને શાબ્દ, એમ ચાર પ્રકારનો હોય છે. એ
અનુભવ જે વસ્તુવિપયક હોય તે, વસ્તુવિપયક
અનુભવજન્ય સંસ્કાર પણ હોય છે. તેમ તે

સંસ્કારજન્ય સ્મૃતિજ્ઞાન પણ તેજ વસ્તુવિષયક હોય છે. એ પ્રમાણે અનુભવ, સંસ્કાર અને સ્મૃતિ એ ત્રણેનો સમાનવસ્તુવિષયક કાર્યકારણભાવ હોય છે. (અહીં 'સંસ્કાર' શબ્દ વડે ભાવનાખ્ય સંસ્કાર જાણવો.) અનુભવના એ પ્રકાર છે:—(૧) યથાર્થાનુભવ અને (૨) અયથાર્થાનુભવ. (લક્ષણો તેને શબ્દોમાં જોવો.)

અનુભૂતિ:—(અનુભવ શબ્દ જુઓ.)

અનુભૂયમાનારોપ:—પ્રત્યક્ષાનુભવ વિષયારોપ: । જે વિષય પ્રત્યક્ષ અનુભવનો હોય તે વિષયનો આરોપ.

અનુમતમ્:—સાધુકૃતમનનેત્યાદ્યનુમોદનરૂપ-માનસપરિણામપ્રદર્શનમ્ । 'આણે સાઈં કર્યું' ઇલાદિ અનુમોદનરૂપમનની વૃત્તિ દેખાડવી તે.

અનુમાનપ્રમાણમ્—અનુમિતિપ્રમાકરણમનુ-માનમ્ । અનુમિતિ પ્રમાણું જે કરણ હોય તે અનુમાન કહેવાય. જેમ—'આ પર્વત અગ્નિવાળો છે' અ: પ્રકારના અનુમિતિ જ્ઞાનનું 'આ ધૂમાડો અગ્નિની વ્યાપ્તિવાળો છે' એ પ્રકારનું વ્યાપ્તિજ્ઞાન કરણ છે માટે એ વ્યાપ્તિજ્ઞાન અનુમાન પ્રમાણ કહેવાય છે.

૨. જ્ઞાતસમ્બન્ધસ્વૈકદેશદર્શનાદેકદેશાન્તરેડ-સન્નિક્ષયાર્થેબુદ્ધિ: । એક દેશ (સ્થળ) માં જે બેનો સંબંધ જાણ્યો હોય તેમાંથી એક દેશને જાણવાવડે દ્વરના એક દેશમાં રહેલા બીજા પદાર્થનું જ્ઞાન તે અનુમાનપ્રમાણ. (શબ્દરસવામી)

અનુમિતિ:—પરામર્શજન્ય જ્ઞાનમનુમિતિ: । પરામર્શ વડે જન્ય જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ કહેવાય છે. જેમ—'ધૂમાડો અગ્નિની વ્યાપ્તિ-વાળો છે,' એ વ્યાપ્તિજ્ઞાન છે. એનેજ અનુમાન પ્રમાણ કહે છે. એનેજ અનુમતિ જ્ઞાનનું કરણ કહે છે. એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપ કરણના વ્યાપારને લિંગપરામર્શ કહે છે. જેમ—'અગ્નિની વ્યાપ્તિવાળો જે ધૂમ છે, તે ધૂમવાળો આ પર્વત છે.' એવા જ્ઞાનનું નામ લિંગપરામર્શ છે. એ પરામર્શ તે વ્યાપ્તિ વડે જન્ય હોય છે, અને વ્યાપ્તિજન્ય જ્ઞાન અનુમિતિનું જનક

હોય છે, માટે તે. પરામર્શમાં વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપ કરણની વ્યાપારરૂપતા સંભવે છે. અર્થાત્ 'પરામર્શ' વડે જન્ય જ્ઞાનને અનુમિતિ કહે છે' એ લક્ષણ સંભવે છે. (પરામર્શ શબ્દ જુઓ.)

૨. લિંગજન્યજ્ઞાનમનુમિતિ: । લિંગના એટલે હેતુના જ્ઞાનથી જન્ય જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ.

૩. વ્યાપ્તિજ્ઞાનકરણ જ્ઞાનમ્ । વ્યાપ્તિજ્ઞાન-રૂપ કરણનું જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ.

૪. વ્યાપ્તિજ્ઞાનદ્વાપકજ્ઞાનમ્ । વ્યાપ્તિના જ્ઞાનથી વ્યાપકનું જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ. જેમ—ધૂમ વ્યાપ્ત છે, તે વડે વ્યાપક જે અગ્નિ, તેનું જ્ઞાન તે અનુમિતિ જ્ઞાન કહેવાય.

૫. વ્યાપ્તિવિશિષ્ટપદ્ધર્મતાજ્ઞાનજન્યજ્ઞાનમ્ । વ્યાપ્તિથી વિશિષ્ટ એવી પદ્ધર્મતાના જ્ઞાનથી જન્ય જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ, જેમ—ધૂમાડામાં અગ્નિવ્યાપક છે એ વ્યાપ્તિજ્ઞાન છે. પર્વત એ પક્ષ છે. પર્વત ધૂમાડાવાળો છે અને ધૂમાડો અગ્નિનું વ્યાપ્ત છે. એ જ્ઞાન છે પક્ષ ધર્મતા જ ન છે. એ વ્યાપ્તિ વિશિષ્ટ પક્ષ-ધર્મતાના જ્ઞાનથી 'પર્વત અગ્નિવાળો છે' એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે અનુમિતિ.

૬. સાધનવર્મદર્શનાત સાધ્યવિશિષ્ટે બુદ્ધિ: । સાધનનો ધર્મ જોવાથી સાધ્યવિશિષ્ટમાં જે બુદ્ધિ તે અનુમિતિ. જેમ—ધૂમ એ સાધન (હેતુ) છે; અગ્નિવ્યાપ્ત્ય એ ધૂમનો (સાધ્ય-નો) ધર્મ છે. એ ધર્મ પર્વતમાંથી જોવાથી અગ્નિમત્વરૂપ સાધ્યવિશિષ્ટ એ પર્વત છે, એવી બુદ્ધિ થાય છે તે અનુમિતિ છે.

૭. લિંગલિપ્તિપૂર્વકં સ્વજ્ઞાનદ્વારા હેતુપક્ષજન્ય-સાધ્યજ્ઞાનમ્ । લિંગ (હેતુ) લિંગી (હેતુમાન) એ બેના વિષયમાં પોતાને જે જ્ઞાન થયું હોય તે ઉપરથી હેતુ અને પક્ષ વડે ઉપજેલું જે સાધ્યનું જ્ઞાન તે અનુમિતિ (સાંખ્ય મતે). જેમ—ધૂમ એ લિંગ છે અને અગ્નિ એ લિંગી છે. એટલે ત્યાં ધૂમ હોય છે ત્યાં અગ્નિ હોય છે, એવું જ્ઞાન સ્વજ્ઞાન વગેરેમાંથી પોતાને

થહેલું હોય છે. એ જ્ઞાનદાર આત્મિ ગ્રહણ કરીને ધૂમરૂપ હેતુ તથા પર્વતરૂપ પક્ષ બેઠીને તે વડે પર્વત અગ્નિવાળો છે એવું સાધ્યનું જ્ઞાન તે અનુભિતિ. અનુભિતિ એ પ્રકારની છે: (૧) સ્વાર્થાનુભિતિ અને (૨) પદાર્થાનુભિતિ. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં બેવાં).

અનુયોગી—સ્વરૂપસમ્યન્વવિશેષ: । અમુક પ્રકારનો સ્વરૂપ સંબંધ તે અનુયોગી. (પ્રતિયોગી શબ્દ જુઓ).

૧. યસ્મિન્નભાવ: સમ્યન્વ: સાદૃશ્યં વાસ્તિ । જે અધિકરણમાં અભાવ, સંબંધ કે સાદૃશ્ય હોય તે અનુયોગી.

અનુવાદ:—પ્રમાણાન્તરેણ નિર્ણીતાર્થજ્ઞાપક: શબ્દ: અનુવાદ: । પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણવડે નિર્ણીત જે અર્થ છે, તે અર્થનું બોધક જે વાક્ય તે અનુવાદક કહેવાય છે. જેમ, “અગ્નિહિમસ્ય મેષજમ્—અગ્નિ એ ટાઢની નિવૃત્તિનો ઉપાય છે.” આ વાક્ય અનુવાદ કહેવાય છે. ક્રમકે અગ્નિમાં હિમની નિવૃત્તિ કરવાપાણું રહેલું છે એ સર્વ લોકોને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી નિશ્ચિતજ છે. એવા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી નિશ્ચિત અર્થનું બોધન કરનાર હોવાથી એ વાક્ય ‘અનુવાદ’ નામે અર્થવાદ કહેવાય છે. (પૂ. ગી.)

૨. ઉક્તસ્ય પુનર્વચનમ્ । એકવાર કહેલું ફરીથી બોલવું તે પણ અનુવાદ કહેવાય છે. જેમ—“જુહોતિ જુહોતિ” इत्यादि.

અનુવાદકત્વમ્—ગૃહીતગ્રાહ્યાનુભવમાત્રજ-નક્ત્વમ્ । એક જણે જે વિષય જેવી રીતે ગ્રહણ કર્યો હોય તેને તેવીજ રીતે ‘અહીં પણ ગ્રહણ કર્યો છે’ એવા આનુભવ માત્રનું જે જનકપણું તે અનુવાદત્વ

અનુવૃત્તિ:—પઠિતસ્ય પુન: પઠનમ્ । પઠન કર્યું હોય તેનું પુન: પઠન કરવું તે અનુવૃત્તિ.

૨. દવિયસ્થાનાન્તરસ્થિતસ્યાનુસન્ધાનમ્ । દ્વર સ્થાનમાં રહેલા પદાર્થનું અનુસંધાન કરવું તે. (દિનકરી)

અનુવ્યવસાયજ્ઞાનમ્—જ્ઞાનવિપયકજ્ઞાનત્વમ્ । જ્ઞાનને વિષય કરનાર જે જ્ઞાન તે અનુવ્યવસાય જ્ઞાન કહેવાય છે, એ અનુવ્યવસાય જ્ઞાન મનરૂપ ઇન્દ્રિય વડેજ ગ્રાહ્ય હોવાથી ‘માનસ પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે. જેમ—‘આ ઘડો છે’ એવું જ્ઞાન એ વ્યવસાય જ્ઞાન કહેવાય છે. તે પછી એ વ્યવસાય જ્ઞાનને વિષય કરનાર એટલે ‘ઘટત્વેન ઘટમહં જ્ઞાનામિ’ (ઘટત્વે કરીને ઘટને હું જાણું છું) એ પ્રકારનું માનસ પ્રત્યક્ષરૂપ જે જ્ઞાન ઉપજે છે તે અનુવ્યવસાય જ્ઞાન કહેવાય છે.

અથવા જેમ—પર્વતમાં ધૂમ દેખીને અગ્નિનું અનુમાન કર્યા પછી, ‘પર્વતમાં અગ્નિ છે એવું મેં અનુમાન કર્યું છે’ એવું જે અનુભિતિ જ્ઞાનનું જ્ઞાન થાય છે, તેને અનુવ્યવસાય જ્ઞાન કહે છે.

અનુપગ્ન:—એકવાન્વિતપદસ્યાનુવાન્વય: । એક સ્થળમાં જે પદનો અન્વય (સંબંધ) હોય તેનો બીજે સ્થળે અન્વય કરવો તે અનુપગ્ન.

૨. વાક્યાન્તરે જનિતાન્વયબોધપદસ્ય વાક્યાન્તરેડન્ધ્યાનુસન્ધાનમ્ । એક વાક્યમાં જે પદના અન્વયનો બોધ થયો છે, તે પદના અન્વયાર્થનું બીજા વાક્યમાં અનુસંધાન કરવું તે.

૩. નેદીયસ્થાનાન્તરસ્થિતસ્યાનુસન્ધાનમ્ । નજીકના સ્થાનમાં રહેલા પદાર્થનું અનુસંધાન તે અનુપગ્ન.

૪. અસ્યોદ્દેશેન પ્રવૃત્તસ્ય તદ્વાનરિક વિધ્યાન્ડન્વાસદ્ધિ: । બીજા ડોઝ ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્ત થનારને તેણે ન ધાર્યું હોય તેવા બીજા જ ડોઝ અર્થની શિદ્ધિ થાય, અને તે પણ ડોઝ બીજા નિષ્પાદકના ચત્રંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય, જેમ—સ્નાનને અર્થે સરોવરમાં જનારને તૃપ્તા પણ મટે છે; ફેરીની આશાથી આંગા તળે જનારને ફળ અને સુગંધ પણ મળે છે; સ્નેહીને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગે જનારને મિષ્ટ ભોજનાદિ પણ મળે છે. એ ગદ્યાં આનુષંગિક ફળ કહેવાય છે.

અનુષ્ઠાનમ્—વિહિતકર્માદિકરણમ્ । શાસ્ત્રે
કહેલાં કર્મોદિ કરવાં તે.

અનુસન્ધાનમ્—સ્મરણમ્ । સ્મરણ.

અનેકત્વવિશિષ્ટભાવત્વમ્—અન્યના નવ
પ્રકાર, ગુણના ચૌવીશ પ્રકાર, કર્મના પાંચ
પ્રકાર, સામાન્યના એ પ્રકાર, વિશેષના અનંત
પ્રકાર એ સર્વ ભાવ રૂપ છે અને અનેક પણ
છે, માટે તે સર્વમાં અનેકત્વ વિશિષ્ટ ભાવત્વ
એ સાધર્મ્ય રહેલું છે.

અનૈકાન્તિક, —વિરુદ્ધાન્યપક્ષવૃત્તિલ્લે
સત્યનુમિતિવિરોધસમ્બન્ધવ્યાવૃત્તઃ । જે હેતુ
બીજા (સાધ્ય) વિરુદ્ધ પક્ષમાં વર્તતો
હોઈને અનુમિતિ જ્ઞાનના વિરોધ સાથે સંબંધ
રાખી રહ્યો હોય તે; અર્થાત્ જે હેતુ સાધ્યમાં
પ્રવર્તતો હોય તેમ સાધ્ય રહિતમાં પણ
પ્રવર્તતો હોય તે અનૈકાન્તિક હેતુ કહેવાય.

અન્તઃકરણમ્—સર્વજ્ઞાનાદિ પ્રત્યક્ષકરણમ્ ।
સર્વ જ્ઞાન વગેરેને પ્રત્યક્ષ કરનાર સાધન.

૨. શરીરાન્તઃસ્થત્વે સત્તીન્દ્રિયસહાયકત્વમ્ ।
શરીરની અંદર રહેલું હોઈને સર્વ ઇન્દ્રિયોને
સહાય કરનાર જે સાધન છે તે.

૩. જ્ઞાનશક્તિપ્રધાનત્વે સતિ મિલિતસમસ્તા
પંચિકૃતપદ્મમહાભૂતસાત્વિકાગ્નિકાર્યત્વમ્ । જેમાં
જ્ઞાનશક્તિ પ્રધાન છે અને અપંચીકૃત
પંચ મહાભૂતોના સાત્વિક અંશના ભેગા
મળવાથી જે ઉત્પન્ન થયું છે તે અન્તઃકરણ.

અન્તઃકરણદેવતા—અન્તઃકરણની ચાર
દેવતા છે. જેમ મનની દેવતા ચંદ્રમા, બુદ્ધિની દેવ
બ્રહ્મા, અહંકારનો મહાદેવ, અને ચિત્તનો
વિષ્ણુ દેવ છે.

અન્તઃકરણપ્રકારાઃ—મન, બુદ્ધિ, અહંકાર
અને ચિત્ત એવા અન્તઃકરણના ચાર પ્રકાર છે.

અન્તઃકરણરૂપમનોધર્માઃ—કામઃ સંકલ્પો
વિચિકિત્સાશ્રદ્ધાઽશ્રદ્ધા ધૃતિરપૃતિર્હીર્ષીર્મોઃ સર્વ મન
એવ । કામ, સંકલ્પ, વિચિકિત્સા (સંશય),
શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૃતિ (ધીરજ—વેગને અટકા-
વવાની શક્તિ), અપૃતિ, હી (લગ્ન), ધી

(વૃત્તિજ્ઞાન), બી (ભય), એ
સર્વ મન છે. (શ્રુતિના અનુવાદ.)

અન્તઃકરણસ્ય વૃત્તિદ્વયમ્—અન્તઃકરણની
એ વૃત્તિઓ છે, (૧) નિશ્ચય વૃત્તિ, અને (૨)
સુખાકાર વૃત્તિ.

અન્તઃકરણવૃત્તિરૂપવિષયઃ—સ્વપ્ન
મનોરાગ્ય નષ્ટ પુત્રાદિકાનું પ્રત્યક્ષ વગેરે
અન્તઃકરણ વૃત્તિરૂપિ વિષયોનું છે.

અન્તરક્ષસાધનાનિ—શમ, દમ, ઉપરતિ,
તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન એ છે; તથા
શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન એ ત્રણ; એ બધાં
અંતરંગ સાધન કહેવાય છે.

અન્તરનિરૂપાધિકાશ્રમઃ—હું અજ્ઞાની
હું, હું જાતને જાણતો નથી એ પ્રકારનો શ્રમ.

અન્તરપ્રત્યક્ષપ્રમા—(શરીરની) અંદરના
પદ્ધતિને વિષય કરનારી પ્રત્યક્ષ પ્રમા.

અન્તરભોક્તાસંઘાતઃ—(બાધમતે) (૧)
રૂપરસંધ, (૨) વિજ્ઞાનરસંધ (૩) વેદના-
રસંધ, (૪) સંજ્ઞારસંધ, (૫) સંદેહારસંધ,
એ પાંચ રસંધોના સમૂહ તે અંતરભોક્તા
સંઘાત છે, એમ યોદ્ધો માને છે.

અન્તરશૌચમ્—મૈત્રી, કરુણા આદિરૂપી
અન્તઃકરણને શાંતરૂપ વિનાનું કરવું તે.

અન્તરસૌપાધિકાશ્રમઃ—હું કર્તા હું.
બોક્તા હું એવા પ્રકારની આત્મામાં જે
કર્તાત્વબોક્તાત્વતા બુદ્ધિ છે તે.

અન્તરાયકર્મ—(જૈન મતે) સન્માર્ગમાં
પ્રવૃત્તિનો પ્રતિબંધ કરનાર વિદ્ય છે તેનું નામ
અંતરાય છે.

અન્તરિન્દ્રિયમ્—(વાયરપતિ મતમાં)
મનને ‘ અન્તરિન્દ્રિય ’ કહે છે. આચાર્ય તે
મનને અગિયારમી ઇન્દ્રિય ગણતા નથી,
કેમકે વૃત્તિનું ઉપાદાન છે, પણ કરણ નથી.

અન્તર્ધાનત્વમ્—સ્વાવિષયકપ્રત્યક્ષવિરોધ-
વ્યાપારત્વમ્ । પોતાના શરીર સંબંધી જે
પ્રત્યક્ષ, તેના વિરોધી વ્યાપારપણું—પોતાને

અપ્રત્યક્ષ કરવાપણું. જેમ ગુરુથી વિદ્યાર્થી
અનર્થના પામે છે—સંતાય છે. [વ્યુત્પત્તિવાદ].

અન્તર્મદાપ્રક—મૂર્મિરોપોડનલેવાયુઃ સ્વં
સૂર્યશ્ચ શશી તથા । આત્મા ચેત્યષ્ટમૂર્તાનામષ્ટોમદા-
ર્ચીરિતાઃ ॥૧૧॥ (સંજ્ઞાદર્શનાત્) આદ્ય અન્તર્મદ
નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. મૂર્મિમદઃ—તમો ગુણવાળાને કુવચ્છાદિ
ધૃચ્છાનો હેતુ જે મદ તે.

૨. જલમદઃ—સંસારીને આ માટે બહુનું
છે એવી ચિન્તાનો હેતુ મદ તે.

૩. અગ્નિમદઃ—કામી પુરુષોને સ્ત્રીસંભો-
ગેચ્છાથી તેને અનુકૂળ વ્યાપારનો હેતુ મદ તે.

૪. વાયુમદઃ—પ્રયાણ કરનારને પરદેશની
ધૃચ્છાનો હેતુ જે મદ તે.

૫. આકાશમદઃ—વાહનવાળાને હાથી
ઘોડાની ધૃચ્છાનો હેતુ જે મદ તે.

૬. સૂર્યમદઃ—ક્રોધાગ્નિથી ભરેલાને ‘આનો
સંહાર કરી નાંખવો’ એવી ધૃચ્છાનો હેતુ જે
મદ તે.

૭. ચન્દ્રમદઃ—ચિન્તા ભરેલા માણસને
આ કરવા ધારેલું કાર્ય પાર પડશે કે નહિ
ધૃત્યાદિ સંશયથી મૌન રહેવાનો હેતુ જે
મદ તે.

૮. આત્મમદઃ—અહંકારથી ભરેલાને ‘મારા
જેવું વિદ્યાદિ કાણુ બાણુ છે’ એવી બુદ્ધિનો
હેતુ જે મદ તે.

અન્ત્યાવયવી—અવયવજન્યત્વે સત્યવયવ-
જનકોડન્ત્યાવયવી જે દ્રવ્ય અવયવોવડે
જન્ય હોઈને બીજા કોઈ અવયવીનું જનક
ન હોય હે અત્યાવયવી કહેવાય છે. જેમ-
મનુષ્યનું શરીર હસ્તપાદાદિક અવયવોવડે
જન્ય છે, પણ પોતાનામાં સમવાય સંબંધે
કરીને બીજા કોઈ અવયવીનું જનક નથી, માટે
મનુષ્ય શરીર અત્યાવયવી છે.

૨. દ્રવ્યાનારમ્ભકત્વે સત્તિ કાર્યદ્રવ્યતામ્ ।
કાર્ય દ્રવ્ય હોઈને જે બીજા દ્રવ્યનું આરંભક
ન હોય તે.

અન્ધઃ—શ્રુતિસ્મૃતી ચ વિપ્રાણાં ચક્ષુષી દેવ-
નિર્મિતે । કાળસ્તત્રૈકયા હીનો દ્વાખ્યામન્વઃ પ્રકી-
ર્તિતઃ ॥૧૧॥ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એવી બે
આંખો બ્રાહ્મણોની પરમેશ્વરે બનાવી છે.
તેમાંથી એક બે ન હોય તો તે કાણુ કહેવાય
અને ‘અન્ને ન હોય તો તેને આંધળો કહેવામાં
આવે છે.

અન્વતામિસ્રમ્—અણિનાદિગુણસમ્પત્તૌ દ-
શ્યનુશ્રવિકવિપ્રયત્વપ્રત્યુપસ્થાને ચ કલ્પાન્તે સર્વમેતન્ન-
હ્યક્ષયતીતિ ચત્વાસસ્તદન્વતામિસ્રમ્ । અણિમા
વગેરે સિદ્ધિઓ તથા આ લોકના અને પર-
લોકના વિષયો પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ કલ્પને
અંતે તે સધળાં નાશ પામશે એવા જે ત્રાસ
તેને અન્વતામિસ્ર કહે છે. ૨. પાંચ પર્વવાળી
અવિદ્યાનું પાંચમું પર્વ-અભિનિવેશ-તેજ અધ-
તામિસ્ર છે. અવિદ્યાદિ પાંચ ક્લેશ એજ
અવિદ્યાનાં તમ આદિક પાંચ પર્વ કહેવાય છે.

અન્ધોમિશ્રુઃ—(મિશ્રુપટ્ટકમ્ એ શબ્દ
બુઝા.)

અન્નમયકોશઃ—માતૃપિતૃસુક્તાન્નજશ્નક્રશો-
ણિતકાર્ય સ્થૂલશરીરમ્ । માતા અને પિતાએ
ખાધેલા અન્નમાંથી ઉપજેલા રક્ત તથા
વીર્યનું કાર્ય જે સ્થૂલ શરીર તે અન્નમયકોશ.

અન્નસપ્તકમ્—ત્રીહ્યાદિકં તથા દર્શપૂર્ણમા-
સાવથો મનઃ । પ્રાણાઃ ક્ષીરં ચ વાક્ ચૈવ સ્વા-
દન્તં સપ્તથા મતમ્ ॥૧૧॥ (૧) ડાંગર વગેરે
ધાન્ય, (૨) દર્શ યજ્ઞ, (૩) પૌર્ણભાસ યજ્ઞ,
(૪) મન, (૫) પ્રાણ, (૬) દૂધ, અને (૭)
વાણી, એ સાત પ્રકારનાં અન્ન કહેવાય
છે. તેમાંથી:—

(૧) ડાંગર વગેરે મનુષ્યોનું સાધારણ
અન્ન છે.

(૨)-(૩) દર્શ અને પૌર્ણભાસ એ બે
દેવોનું અન્ન છે.

(૬) દૂધ એ વાછરડાં વગેરે પશુઓનું
અન્ન છે.

(૪-૫-૭) મન, વાણી, અને પ્રાણ, એ
ત્રણ આત્માનું અન્ન છે.

અન્યતમઃ—(વ્યાકરણે) અનેકમધ્યે નિર્વા-
સ્તિકઃ । અનેકમાંથી જે એકનો નિશ્ચય કર્યો
હોય તે.

૨. (ન્યાયમતે) અનેકમેદાવચ્છિન્નપ્રતિ-
યોગિતાક્રમેદઃ । અનેક ભેદથી અવચ્છિન્ન પ્રતિ-
યોગીપણુવાળો ભેદ,

૩. સ્વેતરચાવત્પ્રતિયોગિભેદવત્ત્વમન્યતમત્વમ્ ।
પોતાનામાંથી અન્ય તમામ પ્રતિયોગીના ભેદ-
વાળું તે અન્યતમ.

૪. તદ્વિન્નત્વે સતિ તદ્વિન્નત્વે સતિ તદ્વિ-
ન્નમિત્તમ્ । યથા ઘટપટ્ટદ્વિન્નતમઃ । જેમ, ઘટ,
પટ અને ઘર, એમાંનું અન્યતમ. એટલે ઘટથી
લિન્ન તથા પટથી લિન્ન હોઇને ઘરથી પણ
લિન્ન એવું લિન્નત્વ. અર્થાત્ એ ત્રણમાંનું
એક એવો અર્થ છે.

અન્યતરઃ—(વ્યાકરણમાં) એમાંથી જે
એકનો નિશ્ચય કર્યો હોય તે.

૨. (ન્યાયમાં) દ્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિક્રમેદઃ ।
એપણુથી અવચ્છિન્ન એવા પ્રતિયોગીનો ભેદ.

૩. ભેદદ્વાભાવવત્ત્વમન્યતમત્વમ્ । એ (અને)
ભેદના અભાવવાળું તે અન્યતર.

૪. ઇતદ્વિન્નત્વે સત્યેતદ્વિન્નત્વે યસ્તદ્વિન્ન-
ત્વમ્ । આનાથી લિન્નપણું હોઇને જે આનાથી
પણુ લિન્ન હોય, તેનું લિન્નપણું તે અન્યત-
રત્વ. જેમ ઘટ અને પટમાંથી અન્યતર, એટલે
ઘટથી લિન્ન હોઇને તેનાથી લિન્ન જે પટ
તેનું લિન્નપણું. મતલબ કે ઘટથી લિન્ન એવા
પટનું લિન્નત્વ ઘટમાં રહે છે, અને પટથી
લિન્ન એવા ઘટનું લિન્નત્વ પટમાં રહે છે,
માટે એ લિન્નપણું તે અન્યતરત્વ છે.

૫. તદ્વિન્નત્વે સતિ તદ્વિન્નમિન્નત્વમ્ ।
તેનાથી લિન્ન હોઇને, તેનાથી લિન્નનું જે
લિન્નત્વ, છે અન્યતરત્વ. (ઉપર લખેલા
ખુલાસા પ્રમાણે જ સમજી લેવાનું છે.)

અન્યતરકર્મજાધિભાગઃ—જે વિભાગ
એક દ્રવ્યની ક્રિયાવડે બન્ય હોય તે. જેમ-
નિષ્ક્રિય પર્વતમાં રહેલા પક્ષીની ક્રિયા વડે

પક્ષીનો તે પર્વતથી વિભાગ થાય છે, તે અન્ય-
તર કર્મજ વિભાગ કહેવાય.

૨. ક્રિયાઽભાવવત્ત્વમેતત્ત્વે સતિ ક્રિયાવત્સ-
મવેતવિભાગઃ અન્યતરકર્મજવિભાગઃ । જે વિભા-
ગત્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં સમ-
વેત હોય છે, તથા સ્વજનક ક્રિયાના અભાવ-
વાળા દ્રવ્યમાં સમવેત હોય છે, તે વિભાગ
અન્યતરકર્મ જ વિભાગ કહેવાય છે. જેમ-
પક્ષીની ક્રિયા વડે ઉત્પન્ન થયેલો તે પક્ષીનો
પર્વતથી વિભાગ-પક્ષી અને પર્વતનો વિભાગ-
સ્વજનક પક્ષીની ક્રિયાના અભાવવાળા પર્વ-
તમાં પણ સમવાય સંબંધથી રહેલો છે, તથા
ક્રિયાવાળા પક્ષીમાં પણ સમવાય સંબંધથી
રહેલો છે; માટે તે પક્ષી પર્વતનો વિભાગ
અન્યતર કર્મજ વિભાગ કહેવાય છે.

અન્યતરકર્મજસંયોગઃ—જે સંયોગ
એક દ્રવ્યની ક્રિયાવડે બન્ય હોય છે, તે
અન્યતર કર્મજ સંયોગ કહેવાય છે. જેમ-પર્વ-
તની સાથે જે બાજ પક્ષીનો સંયોગ છે તે
દ્રવ્ય બાજ પક્ષીની ક્રિયા વડે બન્ય છે, માટે
એ સંયોગ અન્યતર કર્મજ સંયોગ છે.

૨. ક્રિયાઽભાવવત્ત્વમેતત્ત્વે સતિ ક્રિયાવત્સ-
મવેત સંયોગઃ અન્યતરકર્મજ સંયોગઃ । જે સંયોગ
સ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં સમ-
વાય સંબંધે કરીને રહે છે; તથા સ્વજનક
ક્રિયાવાળા દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધે કરીને
રહે છે, તે સંયોગ અન્યતર કર્મજ સંયોગ
કહેવાય છે. જેમ બાજ પક્ષીની ક્રિયા વડે
બન્ય તે બાજ પક્ષીનો પર્વત સાથે સંયોગ
છે. એ પક્ષીપર્વતનો સંયોગ સ્વજનક
ક્રિયાના અભાવવાળા પર્વતમાં સમવાય સંબં-
ધથી રહેલો છે; અને સ્વજનક ક્રિયાવાળા
પક્ષીમાં પણ સમવાય સંબંધથી રહેલો છે.
માટે એ સંયોગ અન્યતર કર્મજ સંયોગ છે.

અન્યથાખ્યાતિઃ—અન્યાકારદાનસ્વાદ્યન્ધ-
નમ્ । મૂળ પદાર્થનું અન્ય પદાર્થ રૂપે જાન
થવાનું જે આલંબન તે અન્યથાખ્યાતિ.

૨. (ભાદ્ર અને વૈશેષિકના મતમાં) તદભાવવતિ તત્પ્રકારકમાત્રમ્ । જે પદાર્થનો જેમાં અભાવ છે, તે પદાર્થમાં તે પ્રકારનું ભાન થવું તે.

૩. (નૈયાયિક મતમાં) ‘છીંપમાં રૂપું દેખાય છે’ એ દષ્ટાન્તમાં બેનારનાં દોપયુક્ત નેત્રને લીધે છીંપને જોઇને પૂર્વે જોયેલા રૂપાનો સ્મૃતિરૂપ સંસ્કાર જ્યારે થઇને પાસેની છીંપમાં તે રૂપ રૂપે દેખાય છે, અર્થાત્ સ્મૃતિ-જ્ઞાનના વિષયભૂત રજત (રૂપ) નો રજતત્વ ધર્મ તે પુરોવર્તિ (મોઢા આગળ પડેલી) છીંપમાં ‘આ રૂપું છે.’ એ પ્રકારે દેખાય છે. એનું નામ અન્યથાપ્તિ છે.

અન્યથાનુપપત્તિ—સ્વાભાવપ્રયોજ્યાસમ્ભવઃ । વસ્તુના પોતાના અભાવથી ખીજ ઘોષ વસ્તુનો અસંભવ જણાતો હોય સારે તે અસંભવને અન્યથાનુપપત્તિ કહે છે; જેમ અગ્નિના અભાવથી ધૂળનો અસંભવ છે માટે એ અસંભવ એ અન્યથાનુપપત્તિ છે.

અન્યથાપ્તિદોષ:—આ અર્થોપત્તિ પ્રમાણના એક દોષનું નામ છે. દિવસે ભોજન નહિ કરનાર દેવદત્તનું રાત્રિભોજન વિના પુષ્ટવ ઘટતું નથી, માટે તે ઘટાવવાને રાત્રિ-ભોજન રૂપ અર્થાન્તરની કલ્પના કરવામાં આવે છે, એ અર્થોપત્તિનું દષ્ટાન્ત છે. એમાં પુષ્ટવ ઘટતું નથી એટલે પુષ્ટવ ઉત્પન્ન થતું નથી, એમ શાસ્ત્રીય ભાષામાં કહી શકાય. રાત્રિભોજન વિના અન્યથા પુષ્ટવ ઉત્પન્ન ન થતું હોય, તોજ એને નિર્દોષ અર્થોપત્તિ કહી શકાય; પણ જો રાત્રિભોજન વિના અન્યથા પુષ્ટવ ઉત્પન્ન થતું હોય તો તેને અર્થોપત્તિ પ્રમાણ કહેવું એ દોષ છે; માટે અર્થોપત્તિ પ્રમાણ એવું હોવું જોઇએ કે, જે અનુપપદમાન અર્થના જ્ઞાન ઉપરથી જે ઉપપદમાન અર્થની કલ્પના કરવાની હોય તે અર્થાન્તર અન્યથા ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ. આ નિર્દોષ અર્થોપત્તિનું દષ્ટાન્ત કહું: હવે સદોષ અર્થોપત્તિ માટે એક ખીજું દષ્ટાન્ત સ્ત્રેષ્ટએ. અ ની આંખો રાત્રી જોઇને વ એ અર્થો

પત્તિ પ્રમાણથી કહેવા માંડ્યું કે, અ ની રાત્રી આંખ રાતના ઉજાગરા સિવાય ઉત્પન્ન થતી નથી માટે તેણે રાત્રે ઉજાગરા કર્યો હોવો જોઇએ. આ અર્થોપત્તિ પ્રમાણ ‘અન્યથાપ્તિપત્તિ’ દોષવાળું છે. કેમકે ઉજાગરા સિવાય નેત્રાભિપ્રદ રોગથી પણ આંખો રાત્રી થાય છે.

અન્યથાસિદ્ધ:—કારણસામગ્રીવાહ્યત્મ્ । જે કાર્ય અનવા માટે જેટલી કારણ સામગ્રી હોવી જોઇએ, તેનાથી જે વસ્તુ ભિન્ન હોય છે (છતાં કારણ રૂપ જણાતી હોય) તે વસ્તુ તે કાર્યમાં અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. અર્થાત્ ગ્રામ્ય કાર્યનું જે પ્રત્યક્ષ કારણ ન હોય પણ પરંપરાથી કારણ હોય તે અન્યથાસિદ્ધ કારણ કહેવાય છે. અથવા—

૨. જે પદાર્થ વિદ્યમાન ન છતાં પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે પદાર્થ કાર્યનું કારણ કહેવાતો નથી પણ ‘અન્યથાસિદ્ધ’ કહેવાય છે. જેમ—ઘટ રૂપ કાર્યમાં માટી વહી લાવનારે ગધેડો વગેરે અન્યથાસિદ્ધ (કારણ) કહેવાય છે.

અન્યથાસિદ્ધપ્રકાર:—અન્યથાસિદ્ધ પદાર્થ પાંચ પ્રકારના હોય છે. તેનીયે પ્રમાણે:—

૧. **પ્રથમ અન્યથાસિદ્ધ:**—જે કાર્યની પ્રતિ કારણનું પૂર્વવૃત્તિપણું જે રૂપે કરીને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે કાર્યની પ્રતિ તે રૂપ અન્યથાસિદ્ધ હોય છે. જેમ—ઘટાદિ રૂપ કાર્યની પ્રતિ દંડ ચક્રાદિ રૂપ કારણનું પૂર્વવૃત્તિપણું દંડત્વ, ચક્રત્વ, આદિ રૂપેજ ગ્રહણ કરાય છે, માટે તે દંડત્વ, ચક્રત્વ, આદિક ધર્મ ઘટની પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. એ રીતે જે જે કાર્યની પ્રતિ જે જે કારણનું જે જે રૂપે પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરવામાં આવે તે તે કાર્યની પ્રતિ તે તે રૂપ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય.

૨. **દ્વિતીય અન્યથાસિદ્ધ:**—જે કાર્યની પ્રતિ જે પદાર્થનો સ્વતંત્ર અનવય વ્યતિરેક થઇ શકતો નથી, પણ પોતાના કારણને લેખને

જ અન્ય વ્યતિરેક ગ્રંથો દ્વારા છે તે પદાર્થ પણ તે કાર્ય પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ હોય છે. જેમ-ચરાદિક કાર્યો પ્રતિ દંડાદિક કારણોના રૂપરસગોદિક ગુણોનો સ્વતંત્ર અન્ય વ્યતિરેક થતો નથી, અર્થાત-રૂપ હોય તો ઘટો હોય; રૂપ ન હોય તો ઘટો પણ ન હોય; એવા અન્ય વ્યતિરેક થતો નથી-પણ તે રૂપ-રસગોદિક ગુણોના કારણભૂત જે દંડાદિક છે તે દંડાદિકનું ગ્રહણ કરીને જ તે રૂપરસગોદિક ગુણોનો અન્યવ્યતિરેક તે ચરાદિક પ્રતિ ગ્રહણ કરાય છે; અર્થાત-દંડરૂપ હોય તો ઘટો હોય; દંડરૂપ ન હોય તો ઘટો પણ ન હોય; એ પ્રકારે દંડાદિક કારણોનો અંગીકાર કરીને જ તે રૂપ રસગોદિક ગુણોનો અન્યવ્યતિરેક ગ્રહણ કરાય છે-માટે તે દંડાદિક કારણોના રૂપરસગોદિક ગુણ તે ચરાદિક કાર્યો પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ હોવાય છે.

૩. તૃતીય અન્યથાસિદ્ધિ:—જે પદાર્થનું પ્રથમ અન્ય કોઈ કાર્ય પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિ-પણું ગ્રહણ કરાયા પછી જે કાર્યની પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરાય છે, તે પદાર્થ પણ તે કાર્યની પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ હોવાય છે. અર્થાત જે પદાર્થ પ્રથમ એક કાર્યનું કારણ થયા પછી જ બીજા કાર્યનું કારણ ગણાતો હોય તે પદાર્થ તે બીજા કાર્યનું અન્યથાસિદ્ધ કારણ હોવાય છે. જેમ-આકાશ એ ઘટરૂપ કાર્યપ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ છે. અહીં, આકાશમાં શબ્દગુણનું સમવાયી કારણપણું છે, એજ તે આકાશમાં આકાશત્વ છે. એવા આકાશત્વ રૂપવંતે તે આકાશનું ઘટાદિક પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિ-પણું હોયું જોઈએ; પણ તે આકાશનું પ્રથમ શબ્દ ગુણની પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરાયા પછી જ ઘટાદિક પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરાયે, માટે એ આકાશને ઘટાદિક પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ છે.

૪. ચતુર્થ અન્યથાસિદ્ધિ:—જે પદાર્થનું જે કાર્યના જનક પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ

કરાયા પછી જે કાર્યની પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરાય છે, તે પદાર્થ પણ તે કાર્યપ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ હોવાય છે. અર્થાત જે પદાર્થ કાર્યનો જનક હોય, તે પદાર્થની પણ જે પૂર્વવૃત્તિ હોય, તે પૂર્વવૃત્તિ તે કાર્ય પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ હોવાય છે. જેમ-ઘટરૂપ કાર્યની પ્રતિ કુસાલ (કુંભાર) નો પિતા અન્યથાસિદ્ધ હોય છે. કેમકે કુસાલના પિતાનું ઘટરૂપ કાર્યના જનક કુસાલરૂપ પુત્રની પ્રતિ પ્રથમ પૂર્વવૃત્તિ ગ્રહણ કરાયા પછી તે ઘટરૂપ કાર્યની પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરાય છે. માટે કુસાલ પિતૃત્વરૂપે નો તે કુસાલનો પિતા ઘટરૂપ કાર્યની પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ છે. અને કુસાલત્વરૂપે તો તે કુસાલનો પિતા તે ઘટનું કારણ જ હોવાય.

૫. પંચમ અન્યથાસિદ્ધિ:—જે કાર્યની પ્રતિ જે કારણ નિયમથી પૂર્વવૃત્તિરૂપે સિદ્ધ છે, તે કારણથી ભિન્ન પદાર્થ (કાર્ય કારણ-રૂપ થયા હોય તોપણ) પણ તે કાર્યની પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ હોવાય છે. જેમ ઘટરૂપ કાર્યની પ્રતિ નિયમથી પૂર્વવૃત્તિત્વરૂપે સિદ્ધ એવાં જે દંડ, ચક્ર, કુસાલાદિક કારણ છે, તે કારણથી ભિન્ન જે રાસ (ગથેડું), કુસાલ પત્ની આદિ પણ ઘટરૂપ કાર્યની પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ જ હોય છે.

અન્યથાસિદ્ધિ:—અવલોકનનિયતપૂર્વવર્તિન એવ કાર્યસમ્ભવે તદ્ભિન્નત્વમન્યવડસિદ્ધિઃ। કાર્યની હત્પત્તિથી નિયમે કરીને પૂર્વે હોનાર, તથા અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત, એવાં જે કારણો છે, તે કારણોથી જ તે કાર્યની હત્પત્તિનો સંભવ હોવા છતાં તે કારણોથી જે ભિન્નપણું તેનું નામ ‘અન્યથાસિદ્ધિ’ છે. જેમ-અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત તથા નિયત પૂર્વવૃત્તિ એવાં જે દંડ-ચક્રાદિક કારણો છે, તે દંડચક્રાદિક કારણો વડે જ ઘટરૂપ કાર્યની હત્પત્તિ સંભવી શકે છે. એવા દંડાદિક કારણોથી ભિન્નપણું તે દંડરૂપ (દંડનું રૂપ), દંડત્વ, રાસત્વ, આદિમાં છે.

એજ તે દંડરૂપાદિકમાં અન્યથાસિદ્ધ છે. તથા એવી અન્યથાસિદ્ધિવાળાં હોવાથી તે દંડરૂપ, દંડત્વ, રાસભ, આદિ અન્યથાસિદ્ધિ કહેવાય છે.

૨. કાર્યાવ્યવહિતપૂર્વવર્તિત્વે સતિ કાર્યાનુ-
ત્પાદકત્વમ્ । કાર્યથી અન્યવહિત (અંતરાય
વગરના) પૂર્વકાળમાં હોવા છતાં પણ કાર્યનું
અનુત્પાદકપણું તે અન્યથાસિદ્ધિ.

અન્યથૈવોપપત્તિઃ—વૈપરીત્યેને;પપત્તિસામ્યમ્ ।
ખીછ રીતે પણ—ઉલટી રીતે પણ—ઉપપત્તિ
થતીજ હોય એવો અર્થોપપત્તિ પ્રમાણનો દોષ.
જેમ તે છીંપમાં રૂપું દેખાય છે તે સદસદ
વિલક્ષણ અનિર્વચનીય ખ્યાતિ છે, એમ
વેદાન્તીઓ કહે છે. ત્યાં કોઈ વાદી એવું અર્થો-
પત્તિ પ્રમાણ લાવે કે, છીંપમાં જે રંગ છે
તે સત્થી વિલક્ષણ છે માટે નૃશંગ (માણસનાં
માથાનાં શીંગડાં) ની પેડે અસત્ હોવાથી
ખ્યાતિજ બનતી નથી; અને અસત્થી વિલક્ષણ
હોવાથી બ્રહ્મની પેડે અખ્યાધિત હોવાથી બાધ
બની શકતો નથી. બન્નેથી વિલક્ષણ હોય તો
ખ્યાતિ અને બાધ બન્નેય આવતાં નથી.
ત્યારે વેદાન્તી કહેશે કે તમારા કહેવાથી
વિપરીત ઉપપત્તિ થઈ શકે છે, એટલે સદસદ
વિલક્ષણત્વરૂપ અનિર્વચનીય ખ્યાતિ બની
શકે છે, માટે તમારૂં અર્થોપપત્તિ પ્રમાણ અન્ય-
થૈવોપપત્તિ દોષવાળું છે.

અન્યયોગવ્યવચ્છેદઃ—જેમ પાર્થ એવ
ધનુર્ધરઃ । અર્જુનજ ધનુષ્યધારી છે. અહીં
અર્જુન સિવાય ખીજો ધનુર્ધારી નથી એમ
કહીને એવ (જ) પદવડે તેનો વ્યવચ્છેદ કર્યો છે.

અન્યોન્યમ્—ક્રિયાવ્યતિહારવિપયત્વમ્ ।
ક્રિયાના વ્યતિહાર (વિનિમય—અદ્વૈતોપદેશો)-
નું જે વિપયપણું તે અન્યોન્ય કહેવાય છે.
જેમ ‘અન્યાડન્યં તાલયતઃ ।’ તે બે જણ એક
ખીબને મારે છે. એમાં તાડનક્રિયાનો વ્યતિહાર
રૂપ છે.

અન્યોડન્યાધ્યાસઃ—અન્યોન્યસ્મિન્નન્યોડ
ન્યતાવાત્મ્યાધ્યાસઃ । એક ખીબમાં એક ખીબના

તાદાત્મ્યનો અધ્યાસ જેમ, જીવને દેહ માનવો
અને દેહને જીવ માનવો તે.

અન્યોડન્યામાવઃ—તાદાત્મ્યસમ્બંધાવચ્છિન્ન-
પ્રતિયોગિતાકોડમાવોડન્યાડન્યામાવઃ । જે અભા-
વની પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્ય સંબંધ વડે
અવચ્છિન્ન હોય છે તે અભાવ અન્યોન્યાભાવ
કહેવાય છે. જેમ—ઘડો એ પટ નથી, એવી
પ્રતીતિ કોકોને થાય છે. એ પ્રતીતિથી પટ
વિષે પટના ભેદરૂપ અન્યોન્યાભાવ પ્રતીત
થાય છે. એ પ્રતીતિથી ઘટ વિષે પટના ભેદ-
રૂપ અન્યોન્યાભાવ પ્રતીત થાય છે. હવે ઘરમાં
રહેલા અન્યોન્યાભાવનો પ્રતિયોગી પટ છે.
તે પટમાં રહેલી જે અન્યોન્યાભાવની પ્રતિ-
યોગિતા છે, તે પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્ય સંબંધે
કરીને અવચ્છિન્ન છે. (અભેદ નામે જે
સ્વરૂપસંબંધ વિશેષ છે, તેને તાદાત્મ્ય સંબંધ
કહે છે.) માટે ‘ઘટ એ પટ નથી’ એ પ્રતીતિ
વડે તે ઘટમાં જે તાદાત્મ્ય સંબંધાવચ્છિન્ન
પ્રતિયોગિતાવાળો એવો પટનો અભાવ પ્રતીત
થાય છે. તે અભાવ અન્યોન્યાભાવ કહેવાય
છે. એ અન્યોન્યાભાવને ‘ભેદ’ પણ કહે છે.

૨. જે અભાવ પોતાના પ્રતિયોગીના
સમાનાધિકરણમાં રહે છે, અથવા જે અભાવનું
તાદાત્મ્યજ તેનું પ્રતિયોગી હોય છે, તે અભાવ
અન્યોન્યાભાવ કહેવાય છે; જેમ—પૃથ્વી વગેરેમાં
ઘટનો અન્યોન્યાભાવરૂપ ભેદ છે, તે અભાવ
ઘટ વિદ્યમાન હોય તોપણ રહેશે હોય છે,
માટે તે પ્રતિયોગી સમાનાધિકરણ કહેવાય છે.

૩. સ્વગ્રહસાપેક્ષગ્રહસાપેક્ષગ્રહકત્વમ્ । પોતાના
જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખનારૂં જે જ્ઞાન, તેની
અપેક્ષા રાખનારૂં જે જ્ઞાન, તે જેના વિષે
હોય, તે અન્યેન્યાભાવ. જેમ—મહિપથી
ભિન્નત્વ તે ગોત્વ છે, અને ગાયથી ભિન્નત્વ
તે મહિપત્વ છે, એવું લક્ષણ થયું; એમાં
ગોત્વનું જ્ઞાન થવાને મહિપત્વ જ્ઞાનની અપેક્ષા
છે અને મહિપત્વ જ્ઞાનને માટે ગોત્વ જ્ઞાનની
અપેક્ષા છે.

૪. (વૈદાન્તમતે) સ્વજ્ઞસધીનકજ્ઞસિત્ત્વમ્ । પોતાના જ્ઞાનને અધીન જેતું જ્ઞાન છે, તેનું જ્ઞાન હોવાપણું.

અન્યોડન્યાશ્રયઃ ।—પોતાની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ વિષે જે પરસ્પરની અપેક્ષા તે.

અન્વયઃ—પરસ્પરચર્ચાગમઃ । પરસ્પર અર્થની પ્રાપ્તિ.

૨. વાક્યમાં ક્રિયાનુસારી શબ્દોનો સંબંધ ક્રમ.

૩. સ્વસત્તાનિયતસત્તાવત્કાર્યસમ્બન્ધઃ । એક પ્રદાર્થની પોતાની સત્તાની સાથે નિયમે કરીને જેની સત્તા હોય એવા કાર્યનો સંબંધ તે અન્વય.

૪. યત્સત્ત્વે યત્સત્ત્વમન્વયઃ । એક વસ્તુ હોય ત્યાં બીજી વસ્તુનું નિયમે કરીને હોવું તે.

૬. હોવાપણા રૂપ સંબંધ. જેમ—ગત્રતમાં સ્થૂલ શરીરના, સ્વપ્નમાં સૂક્ષ્મ શરીરના, અને સુષુપ્તિમાં કારણ શરીરના સાક્ષી તરિકે આત્માનો (ત્રણે અવસ્થાઓમાં) અન્વય છે.

અન્વયદષ્ટાન્તઃ—સાધ્યવ્યાપ્તિ સાધનં યત્ર પ્રદર્શયેત સઃ । સાધ્યથી સાધન વ્યાપ્ત છે એવું ન્યાં ગતાવવામાં આવે છે તે. જેમ—અગ્નિ સાધ્ય છે, તેના વડે સાધન જે ધૂમ તે વ્યાપ્ત છે, એવું મહાનસમાં (રસોડામાં) ગતાવવામાં આવે છે, માટે ‘ રસોડું ’ એ અન્વય દષ્ટાન્ત છે.

અન્વયવ્યાતરેકિ અનુમાનમ્—સત્પક્ષ વિપક્ષોડન્યયવ્યતિરેકી । જે અનુમાનમાં સપક્ષ અને વિપક્ષ બન્ને વિદ્યમાન હોય તે અનુમાન અન્વયવ્યતિરેકી કહેવાય છે; જેમ ‘ પર્વતવહ્નિમાન્ ધૂમવત્વાત્ । ’ ‘ પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમાડવાળો હોવાથી ’ આ પ્રસિદ્ધ અનુમાન છે. તેમાં પાકશાળા એ અગ્નિરૂપ સાધ્ય-બાળી હોવાથી સપક્ષ છે; અને પાણીનો ધરો અગ્નિરૂપ સાધ્યના અભાવવાળો હોવાથી વિપક્ષ છે. એવી રીતે સપક્ષ તથા વિપક્ષવાળું હોવાથી એ પ્રસિદ્ધ અનુમાન અન્વય વ્યતિરેકી કહેવાય છે.

૨. જે અનુમાનના સાધ્ય તથા હેતુનો તથા બીજા અભાવોનો બીજી જગ્યાએ સહચાર દેખાતો હોય તે. જેમ ‘ પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમાડવાળો હોવાથી. ’ આ અનુમાનમાં અગ્નિરૂપ સાધ્યનો તથા ધૂમરૂપ હેતુનો રસોડામાં સહચાર જોવામાં આવે છે, અને પાણીના ધરામાં તે બન્નેનો અભાવ જોવામાં આવે છે; માટે એ અનુમાન અન્વયવ્યતિરેકી છે.

અન્વયવ્યાતરેકિ લિङ્ગમ્—અન્વયવ્યતિરેકિ વ્યાપ્તિમલિङ્ગં અન્વયવ્યતિરેકિ । જે લિંગ (હેતુ) સાધ્યની અન્વયવ્યાપ્તિવાળું હોય છે તથા વ્યતિરેક વ્યાપ્તિવાળું પણ હોય છે, તે લિંગ અન્વયવ્યતિરેકિ કહેવાય છે. જેમ—‘ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમવત્વાત્ ’ આ પ્રસિદ્ધ અનુમાનમાં ધૂમરૂપ લિંગ વહ્નિરૂપ સાધ્યની અન્વય વ્યાપ્તિવાળું છે તથા વ્યતિરેક વ્યાપ્તિવાળું પણ છે, માટે તે અન્વયવ્યતિરેકિ કહેવાય.

એ અન્વયવ્યતિરેકિ લિંગ પોતાના સાધ્યની સિદ્ધિ પાંચ રૂપે વિશિષ્ટ હોઇને કરે છે. તે પાંચરૂપ આ પ્રમાણે છે:—(૧) પક્ષ-ધર્મત્વં, (૨) સપક્ષેસત્ત્વં, (૩) વિપક્ષાદવ્યાવૃત્તિઃ, (૪) અગાધિતવિપયત્વં, અને (૫) અસત્ પ્રતિપક્ષત્વં. જેમ—ધૂમરૂપ હેતુમાં પર્વતાદિરૂપ પક્ષ વિપે વૃત્તિત્વરૂપ (૧) પક્ષ ધર્મત્વ છે; તથા મહાનસાદિરૂપ સપક્ષ વિપે વૃત્તિત્વરૂપ (૨) સપક્ષેસત્ત્વ પણ છે; તથા ઝડક (પાણીનો ધરો) રૂપ વિપક્ષ વિપે અવૃત્તિત્વરૂપ (૩) વિપક્ષથી વ્યાવૃત્તિ પણ છે. જેનો સાધ્યરૂપ વિપય (અગ્નિ) આધિત નથી

એવો જે હેતુ તે ‘ અગાધિત વિપય ’ કહેવાય; એવું (૪) અભાધિત વિપયત્વ પણ ધૂમરૂપ હેતુમાં રહેલું છે. સાધ્યના અભાવનો સાધક જે બીજો હેતુ તે ‘ સત્પ્રતિપક્ષ ’ કહેવાય. એવો સત્પ્રતિપક્ષ જે હેતુને હોતો નથી તે ‘ અસત્પ્રતિપક્ષ ’ કહેવાય. એવું (૫) અસત્પ્રતિપક્ષત્વ પણ ધૂમરૂપ હેતુમાં છે; માટે એ ધૂમરૂપ અન્વયવ્યતિરેકિ લિંગ ઉક્ત પાંચે રૂપે કરીને વિશિષ્ટ છે.

અન્વયવ્યભિચાર:—કારણસત્ત્વે કાર્યાભાવ: ।

કારણ હોવા હે છતાં કાર્ય ઉત્પત્તિ ન થવા રૂપ જે અભાવ છે તે અન્વયવ્યભિચાર. જેમ—કાદંબરી વગેરે ગ્રંથોમાં મંગળ કર્યો છતાં પણ ગ્રંથ સમાપ્ત થયો નથી, માટે અન્વયવ્યભિચાર છે. અર્થાત્ ‘મંગળ’ એ અન્વયવ્યભિચારી હેતુ છે.

અન્વયવ્યાપ્તિ:—હેતુસમાનાધિકરણાત્યંતાભાવા-પ્રતિયોગિસાધ્યસામાનાધિકરણ્ય અન્વયવ્યાપ્તિ: । હેતુના અધિકરણ વિષે વર્તનારો જે અત્યંતાભાવ છે, તે અત્યંતાભાવનું અપ્રતિયોગી એવું જે સાધ્ય છે, તે સાધ્યની સાથે જે તે હેતુનું સમાનાધિકરણપણું છે, એજ તે હેતુમાં સાધ્યની અન્વયવ્યાપ્તિ છે. જેમ—‘પર્વતે વહ્નિમાન ધૂમાત્’ ‘પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમાડાયો.’ આ અનુમાનમાં ધૂમ એ હેતુ છે, અને અગ્નિ સાધ્ય છે. તેમાં ધૂમરૂપ હેતુના આધકરણરૂપ જે પર્વત, મહાનસ (રસોડું) આદિ છે, તેમાં અગ્નિરૂપ સાધ્ય તો વિદ્યમાનજ હોય છે, માટે અગ્નિરૂપ સાધ્યનો અત્યંતાભાવ તો ત્યાં સંભવતો નથી, પણ ત્યાં ઘટનો અત્યંતાભાવ સંભવે છે; માટે એ ઘટનો અત્યંતાભાવ તે હેતુસમાનાધિકરણ કહેવાય છે. એ અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગીપણું તે ઘટ વિષેજ છે, અગ્નિરૂપ સાધ્ય વિષે નથી; માટે તે અગ્નિરૂપ સાધ્ય, તે હેતુ સમાનાધિકરણ અત્યંતાભાવનો અપ્રતિયોગી કહેવાય છે. એવા અગ્નિરૂપ સાધ્યની સાથે ધૂમરૂપ હેતુનું સમાનાધિકરણપણું છે. એજ તે ધૂમરૂપ હેતુમાં અગ્નિરૂપ સાધ્યની વ્યાપ્તિ છે. એને અન્વયવ્યાપ્તિ કહે છે.

અન્વયસહચાર:—કારણસત્ત્વે કાર્યસત્ત્વમ્ । કારણ હોય તો નિયમથી (જરૂર) કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એવા સહચાર (હમેશ સાથે હોવાપણું) ને અન્વય સહચાર કહે છે. જેમ—માટી, કુંભાર, દંડ, ચક્ર, વગેરે કારણો હોય તો જરૂર ઘડાની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે તે માટી વગેરે કારણો અન્વય સહચારવાળાં કહેવાય છે.

અન્વયાધ્યાનમ્—તાત્પર્યવિધારણાર્થ પ્રતિ-પાદનમ્ । તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરવાને જે પ્રતિપાદન કરવું તે.

અન્વાચય:—ઉદ્દેશ સિદ્ધ્યાડુદ્દેશસિદ્ધ્યાર્થો-પદ્દેશ: । ઉદ્દેશની સિદ્ધિની સાથે જેનો ઉદ્દેશ નથી તેની સિદ્ધિનો પણ ઉપદેશ કરવો તે. જેમ, ‘મિશ્નં ગચ્છ, વદિ ગાં પર્યેસ્તાં વાનચ ।’ ‘લિક્ષા માગવા જા, અને જો કદો ગાય નજરે પડે તો તેને પણ લેતો આવજો.’ અહીં ઉદ્દેશ લિક્ષા માગવા જવાનું કહેવાનો છે, પણ ગાય શોધવા મોકલવાનો ઉદ્દેશ નથી; એમ છતાં સાથે સાથે તેનો પણ ઉપદેશ કર્યો છે, માટે એ ઉપદેશને ‘અન્વાચય’ કહે છે.

અન્વિતાભિધાનવાદ:—શક્તિજ્ઞાન વિપયસ્ય શાન્દવોવાવિપયત્વનિયમ ઇતિ વાદ: । શક્તિ જ્ઞાનનો જે વિપય હોય તે શાન્દવોમોધનો પણ હોય એવો નિયમ થઈ શકે નહિ, એવો વાદ.

અપકર્પત્વમ્—વિદ્યમાનધર્માપચયત્વમ્ । જે પદાર્થમાં જે ધર્મ હોય તે ધર્મનું કમી થવાપણું.

અપકર્પપરિમાણમ્—ચૂત સંખ્યાવાળા અવયવો વડે આરંભાયલા દ્રવ્યનું પરિમાણ.

અપક્ષય: (ભાવવિકાર:)—જાયતે, અસ્તિ, વર્ધતે, વિપરિણમતે, અપક્ષીયતે, વિનશ્યતિ, એટલે જન્મે છે, અસ્તિત્વમાં આવે છે, વધે છે, પરિણામ પામે છે, અપક્ષય પામે છે અને નાશ પામે છે, એવા છ પદાર્થ માત્રના ધર્મો છે તેને ભાવવિકાર કહે છે. એમાંનો પાંચમો ભાવવિકાર ‘અપક્ષય’ છે. એટલે—ઘણા અવ-યવોનો નાશ થઈને ઘટનું જવું તે; ઘસાવું (શરીર વગેરેનું); શરીરની ક્ષીણતા થવી તે.

અપક્ષેપણમ્ (કર્મ)—અવ: સંયોગાસમવાયિ-કારણં કર્મ અપક્ષેપણમ્ । મૂર્ત દ્રવ્યનો જે નીચેના દેશ સાથે સંયોગ થાય છે, તેને અધ:સંયોગ કહે છે. એ અધ:સંયોગનું અસમવાયિ કારણ જે કર્મ છે, તે કર્મ અપક્ષેપણ કહેવાય છે. (વિશેષ ખુલાસા માટે ‘ઉક્ષેપણ’ શબ્દ જુઓ.)

અપઞ્જાંકરણમ્—સ્વેતરશ્વત્તુષ્ટ્યામિશ્રી-
કરણમ્ । પાંચ ભૂતોમાંથી એક ભૂતનું પોતાના
સિવાયનાં ચાર ભૂતો સાથે મિશ્ર ન થવું. (દરેક
મુક્તમૂત છટું છટું હોય ત્યારે તે અપઞ્જીકૃત
કહેવાય છે.)

અપઞ્ચશઃ—સાધુશબ્દસ્ય શક્તિવૈકલ્ય-
પ્રયુક્તાન્યથાચારણયુક્તોઽપઞ્ચશઃ । શુદ્ધ શબ્દને
બોલવાની શક્તિ નિષ્કળ નીવડવાથી શબ્દનું
જે ખીન્ને પ્રકારે ઉચ્ચારણ થાય છે તે શબ્દ
અપઞ્ચશ કહેવાય.

અપરત્વમ્—અપરવ્યવહારવિપયગુણત્વવ્યાજ્ય
જાતિમદપરત્વમ્ । અપરવ્યવહારમા વિપયમાં
એટલે આ મૂર્તદ્રવ્ય આ મૂર્તદ્રવ્યથી અપર
(નિષ્કૃષ્ટ, પાસે નાનું) છે. આ પ્રકારનો જે
પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો વિપય તેમાં વર્તનારી, અને
શુણ્યત્વએતિની વ્યાપ્તિ જે ભતિ (અપરત્વ)
છે, તે ભતિવાળો જે શુણ્ય તે અપરત્વ
કહેવાય છે.

૨. અપરવ્યવહારમાધારણકારણમ્ । આ અપર
છે (પર નથી) એવા વ્યવહારનું અપ્રાધારણ
કારણ તે અપરત્વ.

અપરત્વગુણઃ—(૧) દૈશિક (દિશ-સ્થળ
સંબંધી) અપરત્વ અને (૨) કાલિક અધરત્વ
એવા બે પ્રકારનો અપરત્વ શુણ્ય છે, તથા
પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન, એ પાંચ
મૂર્તદ્રવ્યોમાં રહે છે. તેમાં પણ કાલિક
અપરત્વ તો જન્ય મૂર્ત દ્રવ્યોમાંજ રહે છે.
અપરત્વ શુણ્ય અનિત્ય છે.

અપરમોદ્ધઃ—શ્વનસુકિત.

અપરવૈરાગ્યમ્—વ્રજજ્ઞાનાન્યવિપયવૈતુષ્ણ્યમ્ ।
અહર્ભજાન સિવાય બીજા વિપયમાં તૃપ્તિશરદિત
હોવાપણું. (એના ચતમાન, અતિરેક, એકેન્દ્રિય
અને વશીકાર, એવા ચાર ભેદ છે, લક્ષણો
તે તે શબ્દોમાં બેવાં.)

અપરસામાન્યમ્—ન્યૂનદેશશક્તિત્વમ્ । જે
સામાન્ય થોડા દેશમાં રહે છે તે અપરસામાન્ય.

જેમ-મનુષ્યત્વ ભતિ મનુષ્ય માત્રને સમાન
હોવાથી 'સામાન્ય' છે; અને બ્રાહ્મણત્વ
ભતિ બ્રાહ્મણમાત્રને સમાન હોવાથી 'સામાન્ય'
છે; પણ એ બેમાં 'મનુષ્યત્વ' 'પરસામાન્ય'
છે અને 'બ્રાહ્મણત્વ' અપરસામાન્ય છે. કેમકે
તે મનુષ્યત્વ કરતાં ન્યૂન દેશમાં રહેનારી છે.

અપરાધત્ત્વમ્—દુઃકરોગ્યકર્મકરણત્વમ્ ।
શિક્ષા કરવા યોગ્ય કર્મ કરવાપણું.

૨. સ્વોચિતકર્માકરણત્વમ્ । પોતાને યોગ્ય
કર્મનું ન કરવાપણું.

૩. શાસ્ત્રવિશુદ્ધિઘનત્વે નતિ નિપિદ્ધસેવન
જાનદુરિનવિજેષત્વમ્ । શાસ્ત્રવિધિનું ઉક્લેષન
કરવાની સાથે નિપિદ્ધ પદાર્થનું સેવન કરવાથી
જે ખામ પાપ થાય છે તેપણું.

અપરિગ્રહઃ—વેદ્યાત્રાનિર્વાહાનિગ્તિભેગમા-
વનાનામનગ્રીકારઃ । દેહનિર્વાદથી અધિક્ષ બોગ
સાધનોનો અરવીકાર તે અપરિગ્રહ.

૨. સમાચ્યુષ્ણાનુવક્તૃસ્ય વન્તુમાજ્ઞમ્યાવગ્રહઃ ।
સમાધિના અનુદાનમાં નિરુપશેષી એવી સમાધિ
વસ્તુઓનું અગ્રહણ.

અપરોક્ષજ્ઞાનમ્—વિવગચિત્તાદારમ્યાપન્નં
પ્રમાણચેતન્યમ્ । પ્રમાણ ચેતન્ય બ્યારે વિપય
ચેતન્યની સાથે તાદાત્મ્ય પામ્યું હોય ત્યારે તે
અપરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે.

૨. અનાયિગતાવાધિનવર્તમાનયોગ્યવિપયચેતન્યઃ
મિન્નં પ્રમાણચેતન્યમ્ । જે વિપય પ્રવે જાણેશે
ન હોય, તથા જે વિપય આધિત ન
હોય, તથા જે વર્તમાન કાળમાં હોય, તેમજ
પ્રત્યક્ષને યોગ્ય હોય, એવા વિપય ચેતન્યની
સાથે અભિન્ન એવું જે પ્રમાણ ચેતન્ય ને
અપરોક્ષ જ્ઞાન એનેજ પ્રત્યક્ષપ્રમા કહે છે. (આ
અપરોક્ષ જ્ઞાનથી અહર્ભજાન અભાનાવશ્ય નાશ
પામે છે.)

અપરોક્ષત્ત્વમ્—યોગ્યવિપયસ્યાનાનનંચિ-
ત્તાશક્ત્યમ્ । પ્રત્યક્ષ યોગ્ય વિપયનું જે
અનાવૃત સાક્ષી ચેતન્યની સાથે તાદાત્મ્ય તેજ
તે વિપયનું અપરોક્ષપણું છે.

અપરોક્ષવ્યવહારઃ—આ ધટ છે, આ પટ છે, એવો સાક્ષાત્પણનો વ્યવહાર.

અપવર્ગઃ—એકવીશ પ્રકારનાં દુઃખની જે નિવૃત્તિ તે અપવર્ગ. (ગૌતમ ન્યાય.)

અપવાદઃ—ઉત્સર્ગસ્વૈકંદેશે વાધોડપવાદઃ । ઉત્સર્ગના કોઇ એક દેશ વિષે જે બાધ છે તેને અપવાદ કહે છે. (ઉત્સર્ગ શબ્દ જુઓ) જેમ—‘ જ્યાં જ્યાં ચેતનત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં કર્તૃત્વ હોય છે. ’ એવો ઉત્સર્ગ (સૂયોદર્શન-વારંવાર જોવામાં આવવું) કર્યા પછી, ‘ ચેતનનો એક દેશ જે મુકતાત્માઓ, તેઓ ચેતન છતાં તેઓમાં કર્તૃત્વ ધર્મ નથી, ’ એવી રીતે એ ઉત્સર્ગનો અપવાદ કરવામાં આવે છે તે.

૨. અધિષ્ઠાને બ્રાહ્મણ પ્રતીતસ્વાધિષ્ઠાનવ્ય-તિરેક્ષણમાવનિશ્ચયઃ । અધિષ્ઠાનમાં જે વસ્તુ ત્રણે કાળમાં ન છતાં બ્રાંતિથી પ્રતીત થાય છે, તેનો અધિષ્ઠાન સિવાય અભાવ નિશ્ચય કરવો તે અપવાદ. જેમ—છોંપમાંથી બ્રાંતિથી પ્રતીત થતા રૂપાનો અધિષ્ઠાન રૂપ છોંપથી ભિન્ન એવા રૂપાના અભાવનાનો જે નિશ્ચય તે અપવાદ.

૩ અધ્યારોપિતસ્વાધિષ્ઠાનમાત્રપર્યવશેષણમ્ । અધ્યારોપિત પદાર્થનો બાધ કરીને અધિષ્ઠાન માત્ર શેષ રાખવું તે અપવાદ. એનેજ બાધ કે વિલાપન કહે છે.

૪. “ નેહ નાનાસ્તિ કિંચન । ” “ અહીં કંઈ ભિન્ન ભિન્ન પ્રપંચ જેવું છે જ નહિ. ” ઈલાદિ શ્રુતિઓ વડે આરોપિત પ્રપંચનો જે નિષેધ તે અપવાદ.

અપસિદ્ધાન્તઃ—અપસિદ્ધાન્તમતમાશ્રિત્ય કથાપ્રવૃત્તૌ તદ્વિરુદ્ધસિદ્ધાન્તમતમાલબ્ધોત્તરવાનમપ-સિદ્ધાન્તઃ । એક સિદ્ધાન્ત મતનો આશ્રય કરીને કથા (વિવાદ) પ્રવૃત્ત થયા છતાં તે સિદ્ધાન્ત મતથી વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્ત મતનો આશ્રય કરી પ્રતિવાદીને જે ઉત્તર દેવો તેને ‘ અપસિદ્ધાન્ત ’ કહે છે. (આ એક નિઘ્રંહારથાન છે.)

અપાદાનત્વમ્—પરકીયક્રિયાજન્ય વિભાગા-શ્રયત્વમ્ । જે પદાર્થની એક પદાર્થથી જૂદા પડવાની ક્રિયા બીજા કોઇને લીધે થતી હોય તે પદાર્થપણું. જેમ—‘ ઝાડથી પાંદડું પડે છે ’ એમાં પાંદડાંની જૂદા પડવાની ક્રિયા બીજા કોઇને લીધે થતી નથી માટે ઝાડ અપાદાન નથી; પણ ‘ ઝાડથી પાંદડાં પાડે છે ’ એમાં ઝાડ અપાદાન છે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. (કારકવાદ.)

અપાનઃ—અધોગમન કરનારો (શરીરના નીચેના ભાગમાં ગતિ કરનારો) વાયુ તે અપાન વાયુ.

અપાર્થક્યમ્—પરસ્પરાનન્વિતાર્થક પદસમૂહઃ । જે પદોના અર્થનો પરસ્પર અન્વય થતો નથી એવા પદોના સમૂહનું નામ અપાર્થક્ય છે. જેમ—શબ્દઃ ઘટઃ પટઃ નિત્યઃ અનિત્યઃ ચ પ્રમેયત્વાત્, ઇત્યાદિ પદોનો સમૂહ અપાર્થક્ય કહેવાય છે.

અપાર્થત્વમ્—પ્રત્યેકવાક્યનામન્વિતાર્થકે ડપિચત્સમુદાર્થજન્યત્વમ્ । પ્રત્યેક વાક્યનો અન્વય શુદ્ધ હોવા છતાં પણ તે વાક્યોના સમુદાયનો અર્થ કંઈ પણ નિષ્પન્ન ન થતો હોય તેપણું.

અપૂર્વમ્—વૈધનિવિદ્ધક્રિયાજન્યયોઃ કાલા-ન્તરભાવિનોઃ સુલલુઃસયોર્હેતુભૂતં પુણ્યપાપમ્ । શાસ્ત્રે વિધાન કરેલી અને નિષિદ્ધ કરેલી એવી ક્રિયાઓથી કાલાન્તરે ઉત્પન્ન થનારાં જે સુખ દુઃખ, તેનાં હેતુભૂત જે પુણ્ય પાપ તે અપૂર્વ કહેવાય છે.

અપૂર્વતા—પ્રકરણપ્રતિપાદ્ય માનાન્તરાવિ-પયતા । પ્રકરણમાં પ્રતિપાદ્ય જે વસ્તુ છે, તે વસ્તુનું શ્રુતિ પ્રમાણથી ભિન્ન એવા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જે નહિ પ્રતિપાદન કરવાપણું તે અપૂર્વતા કહેવાય છે. જેમ—‘ તન્વૌપનિપદં પુરુષં પૃચ્છામિ ’ ઉપનિપદમાં પ્રતિપાદન કરેલા તે પુરુષ વિષે હું તને પૂછું છું ’ એમાં કહેલો આદિતીય પુરુષ ઉપનિપદ સિવાય બીજા કોઇ પ્રમાણનો વિષય નથી, માટે એ એમાં અપૂર્વતા છે.

અપૂર્વવિધિ:—પ્રમાણાન્તરેણ પ્રાપ્તસ્ય પ્રાપ્તકો વિધિઃ અપૂર્વવિધિઃ । જે અર્થ તે (ઉક્ત) વિધિ વાક્યથી ભિન્ન એવાં પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણો વડે અપ્રાપ્ત હોય, તે અર્થનો પ્રાપ્ત જે વિધિ, તે અપૂર્વ વિધિકહેવાય છે, જેમ—“જ્યોતિ-શોમેનસ્વર્ગકામો યજેત” “સ્વર્ગની ઇચ્છા-વાળાએ જ્યોતિષોમ યાગ વડે યજન કરવું.” આ અપૂર્વ વિધિ છે, કેમકે સ્વર્ગરૂપ ક્ષણના સાધન રૂપે એ જ્યોતિષોમ યાગ આ વિધિ-વાક્ય સિવાય ખીજા કોઈ પ્રમાણુવડે પ્રાપ્ત નથી, માટે આ વિધિ અપૂર્વ વિધિ કહેવાય છે.

અપેક્ષા:—કાર્યનિમિત્તયોરન્યોડન્યામિ-સમ્બન્ધઃ । કાર્યની નિમિત્તભૂત બે વસ્તુઓનો પરસ્પર સંબંધ તે.

અપેક્ષાબુદ્ધિ:—અનેકૈકત્વવિપયિણી બુદ્ધિઃ । અનેક એવાં એકત્વને વિષય કરનારી જે બુદ્ધિ તે અપેક્ષા બુદ્ધિ જેમ, આ એક, આ એક એ બુદ્ધિ બે એકત્વનો વિષય કરે છે; તેમ આ એક, આ એક, આ એક, એવી બુદ્ધિ ત્રણ એકત્વને વિષય કરે છે. આવી રીતે દરેક છૂટા છૂટા એક એક દ્રવ્યવિષયક બુદ્ધિ તે અપેક્ષાબુદ્ધિ.

વિનાશકવિનાશપ્રતિયોગિની બુદ્ધિ: । વિના-શકે કરેલા વિનાશનો પ્રતિયોગી જે વિનાશ્ય (પદાર્થ) તે સંબંધી બુદ્ધિ તે અપેક્ષાબુદ્ધિ. કેમકે વિનાશ એ વિનાશ્યની અપેક્ષા રાખે છે.

અપોહ:—શિષ્યસ્ય મિથ્યાગ્રહણાપાકરણાપાક-રણસામર્થ્યમ્ । શિષ્યે મિથ્યા અર્થ ગ્રહણ ક્યો હોય તેને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય.

૨. સિદ્ધાન્તપ્રતિપક્ષાનિરાકરણસામર્થ્યમ્ । સિદ્ધાન્તના પ્રતિપક્ષોનું નિરાકરણ (ખંડન) કરવાનું સામર્થ્ય.

અપૌરુષેયત્વમ્:—જેના કર્તા કોઈ પુરૂષ ન હોય તે અપૌરુષેય કહેવાય. જેમ વેદોનો કર્તા કોઈ પુરૂષ નથી માટે વેદો અપૌરુષેય છે.

૨. વાક્યાર્થજ્ઞાનાપેક્ષોચારણમાત્રત્યાનુપૂર્ણ-શૂન્યત્વમ્ । વાક્યાર્થ જ્ઞાનમાં જે ઉચ્ચારણની

અપેક્ષા છે એવાં ઉચ્ચારણ માત્રમાં જે આનુ-પૂર્વી (પૂર્વથી આવતી આવેલી પ્રથા) રહેલી છે, તેથી રહિતપણું અર્થાત્ પૂર્વના જેવીજ જેની આનુપૂર્વી હોય તે,

૩ સજાતીયોચારણાનપેક્ષોચારણકચ્છત્વારહિત-ત્વમ્ । (ઉપરને મળતો જ અર્થ છે.)

૪ પૂર્વકલ્પીયાનુપૂર્વાસમાનાનુપૂર્વીવટિતત્ત્વમ્ । (વેદાંતમાં) પૂર્વકલ્પની આનુપૂર્વીની સમાન આનુપૂર્વીથી જે ગોઠવાયલું હોય તેપણું.

૫ (મીમાંસામાં) સ્વસજાતીયોચારણસાપેક્ષા-ચારણસામાન્યકત્ત્વમ્ । પોતાના સગ્નતીય ઉચ્ચારણની અપેક્ષાવાળું જે ઉચ્ચારણનું સમાનપણું તે.

૬ અવિચ્છિન્નવ્યવહારત્વે સમ્પ્રદાયાવિચ્છેદત્વે વા સત્યસ્મર્યમાણકર્તૃત્વકમ્ । જેનો વ્યવહાર વચમાં તૂટી ગયો ન હોય, અથવા સંપ્રદાય અવિચ્છિન્ન આલ્યો આલ્યો હોય, એમ હોઇને જેના કર્તાનું સ્મરણ કોઇનેજ નથી, તેવું હોવાપણું.

અપ્રકૃતિઅવિકૃતિ:—(સાંખ્યમતે) આત્મા પુરૂષ કોઇની પ્રકૃતિ નથી કે કોઇની વિકૃતિ નથી, માટે તે અપ્રકૃતિઅવિકૃતિ કહેવાય છે.

અપ્રતિપાત્તિ:—આરમ્ભવિષયેડનારમ્ભઃ । વ્યાં આરંભ કરવો જોઈ એ ત્યાં અનારંભ હોવો તે.

અપ્રતિમા:—ઉત્તરાર્હપરોક્તં બુદ્ધાપિ ઉત્તરસ્યા-સ્ફૂર્તિવશાનુર્ણીમાવોડપ્રતિમા । પ્રતિવાદીના પ્રશ્ન વાક્યનો ઉત્તર આપવો યોગ્ય જનવશા છતાં પણ ઉત્તર ન સૂઝી આવવાથી જે મૂળા હેતુ તેનું નામ અપ્રતિમા. (આ એક નિગ્રહસ્થાન છે.)

અપ્રતિસંખ્યાનિરોચ:—પ્રતિસંખ્યાથી ભિન્ન એવો વસ્તુનો નાશ. એટલે ‘હું આ વસ્તુનો નાશ કરીશ’ એવી બુદ્ધિ સિવાય જે વસ્તુનો નાશ તે અપ્રતિસંખ્યા નિરોધ કહેવાય છે.

અપ્રમા-પ્રમાભિન્નજ્ઞાનમપ્રમા ! 'પ્રમા' થી લિન્ન જે જ્ઞાન તે યથું 'અપ્રમા' કહેવાય છે. (પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનને પ્રમા કહે છે.)

અપ્રમાત્વમ્-તદભાવવતિ તત્પ્રકારકત્વમ્ । જે વસ્તુમાં જે ધર્મનો અભાવ હોય, તે વસ્તુમાં તે ધર્મવિપયક જ્ઞાન તે 'અપ્રમા' કહેવાય છે. અપ્રમાનો ભાવ તે 'અપ્રમાત્વ'. જેમ-રૂપાપણના ધર્મના અભાવવાળી છીંપમાં રૂપાપણના ધર્મવિપયક જ્ઞાન તે 'અપ્રમાત્વ' છે.

૨. દોષસહકૃતજ્ઞાનસામગ્રીજન્યત્વમ્ । દોષવાળી જ્ઞાનની સામગ્રીથી જ્ઞાનનું ઉત્પન્ન થવાપણું.

અપ્રાપ્તકાલમ્-અવયવાનાં વ્યુત્ક્રમેણ કથનમ-પ્રાપ્તકાલમ્ । પરાર્થ અનુમાનનાં હેતુભૂત જે પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનયન અને નિગમન. એ પાંચ અવયવ છે, તે અવયવોનો ઉક્ત ક્રમ છોડીને જે વ્યુત્ક્રમ રીતે કથન છે, તેને અપ્રાપ્તકાલ છે. જેમ- 'ઘટવત્ કૃતકત્વાત્ જ્ઞાન્તોઽનિત્યઃ' ઇત્યાદિ સ્થળ વિષે પ્રથમ કહેના જેવા 'જ્ઞાન્તોઽનિત્યઃ' એ પ્રતિજ્ઞા અવયવનું પશ્ચાત્કથન છે, અને પ્રતિજ્ઞાની પછી કરવા યોગ્ય 'કૃતકત્વાત્' એ હેતુ અવયવનું પ્રતિજ્ઞાની પહેલાં કથન છે. આ રીતે પ્રતિજ્ઞાદિ અવયવોનું જે વ્યુત્ક્રમ રીતે કથન છે, તેનું નામ 'અપ્રાપ્તકાલ' છે.

અપ્રાપ્તવપ્રકાશકારીન્દ્રિયમ્-જે ઇન્દ્રિય સંયોગાદિ સંબંધથી વિષયદેશમાં પ્રાપ્ત ન થઈને પોતાના સ્થાનમાંજ રહેતી થકી તે વિષયનો પ્રકાશ કરે છે, તે ઇન્દ્રિય અપ્રાપ્ત-પ્રકાશકારી કહેવાય છે. જેમ-રસન ઇન્દ્રિય પાત્રસ્થિત શર્કરાદિક વિષયદેશમાં પ્રાપ્ત થયા સિવાય પોતાનાંજ સ્થાનમાંજ રહીને ત્યાં આવેલી શર્કરાને સંયોગ સંબંધ વડે પ્રકાશ કરે છે. માટે રસન ઇન્દ્રિય 'અપ્રાપ્તપ્રકાશકારી' કહેવાય છે.

અવાધ્યત્વમ્-ત્રૈકાલિકનિષેધાપ્રતિયોગિત્વમ્ । ત્રણે વિષયમાં જે નિષેધનું અપ્રતિયોગી હોય,

તેપણું. અર્થાત્ જેનો ત્રણે કાળમાં નિષેધ બની શકે નહિ, એવું હોવાપણું.

અભયદાનમ્-અનન્તપ્રાણિગ્ગણાનુગ્રહકરં વસ-ત્યાદિદાનમ્ । અનંત પ્રાણીઓના સમૂહને ઉપકારક એવું ધર વગેરે યધાવી આપવારૂપ દાન.

અમાનાપાદકાવરણમ્-(કૂટસ્થો) ન માવીત્યાકારકામાનાપાદનપ્રયોજકીમૂતપાવરણમ્ । (કૂટસ્થ) નથી જણાતો, એવી રીતના અભાનની ઉત્પત્તિ કરવામાં હેતુભૂત જે આવરણ તે.

અભેદઃ-દ્રવ્યાદિપદકાન્યોઽન્યામાવવાનમ્બઃ । દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, એ છ પદાર્થોના ભેદરૂપ જે અન્યોન્યાભાવ છે, તે અન્યોન્યાભાવવાળો પદાર્થ અભાવ કહેવાય છે. હવે દ્રવ્યાદિ છ પદાર્થોના ભેદરૂપ અન્યોન્યાભાવ સાતમા અભાવ પદાર્થમાંજ રહે છે-ખીજ કોઈ પદાર્થમાં રહેતો નથી. જે કે એક દ્રવ્ય પદાર્થમાં પણ ગુણાદિક પાંચ પદાર્થોનો ભેદ રહે છે, પણ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો ભેદ રહેતો નથી; એજ પ્રમાણે ગુણકર્મોદિકમાં પણ દ્રવ્યાદિ પાંચનો ભેદ રહે છે, પણ પોતાનો ભેદ પોતાના વિષે રહેતો નથી; માટે દ્રવ્યાદિ છ પદાર્થોનો ભેદ કેવળ અભાવ પદાર્થમાંજ રહે છે. માટે ઉપર કહ્યું તે અભાવનું લક્ષણ સંભવે છે.

૨. નિષેધમુલ્લપ્રતીતિવિપયોઽભાવઃ-જે પદાર્થ નિષેધ મુખ્ય પ્રતીતિનો વિષય હોય છે તે પદાર્થ અભાવ કહેવાય છે. જેમ-પૃથ્વીમાં ઘડો નથી; ઘડો એ વસ્ત્ર નથી; ઇત્યાદિ જે નિષેધમુખ્ય પ્રતીતિઓ છે તે પ્રતીતિઓ ભૂતલાદિકમાં ઘટાદિકના અભાવનેજ વિષય કરે છે. માટે એ નિષેધમુખ્ય પ્રતીતિના વિષય રૂપ અભાવનું લક્ષણ સંભવે છે. (અભાવવાચક નદારાદિક શબ્દજન્ય પ્રતીતિને નિષેધમુખ્ય પ્રતીતિ કહે છે.)

૩. સમ્બન્ધસાદૃશ્યાદિભિન્નત્વે સત્તિ પ્રતિ-યોગિજ્ઞાનાધીનજ્ઞાનવિપયોઽભાવઃ । જે પદાર્થ-સંબંધ તથા સાદૃશ્યથી લિન્ન હોય તથા

પ્રતિયોગી વિષયક જ્ઞાનને અધીન જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનનો વિષય હોય, તે પદાર્થ અભાવ કહેવાય છે, જેમ-પૃથ્વી વગેરેમાં રહેલો જે ઘટપટાદિકનો અભાવ છે, તે અભાવ સંયોગ અને સમવાયરૂપ સંબંધથી લિન્ન છે; તેમ છોપ વગેરેમાં રહેલું જે રૂપા વગેરેનું સાદૃશ્ય છે, તે સાદૃશ્યથી પણ લિન્ન છે; વળી પ્રતિયોગીના જ્ઞાન વિના અભાવનું જ્ઞાન થતું નથી. માટે ઘટપટાદિરૂપ પ્રતિયોગીના જ્ઞાન વડે જન્ય જે ‘ઘટના અભાવવાળું’ ભૂતલ’ ઇત્યાદિક જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનનો એ અભાવ વિષય પણ છે. માટે અભાવનું આ ત્રીજું લક્ષણ પણ સંભવે છે.

૪. પ્રતિયોગિસાપેક્ષપ્રતીતિવિષયોઽભાવઃ । પ્રતિયોગીની અપેક્ષાવાળો જે પ્રતીતિનો વિષય તે અભાવ.

૫. પ્રતિયોગિનિરૂપણાધીનનિરૂપણકઃ અભાવઃ । પ્રતિયોગીના નિરૂપણને અધીન નિરૂપણવાળો તે અભાવ.

૬. નવ્ શબ્દોલ્લિખિતપ્રતીતિ વિષયઃ । નકાર શબ્દવડે જેની પ્રતીતિ કહેવામાં આવે છે તે અભાવ.

૭. પ્રતિયોગ્યારોપિતસંસર્ગજન્યપ્રતીતિવિષયઃ । પ્રતિયોગીમાં આરોપિત એવા સંસર્ગ (સંબંધ) જન્ય પ્રતીતિનો જે વિષય હોય તે અભાવ.

અભાવઃ (બૌદ્ધમતે)—પ્રતિસંખ્યાનિરોધ, અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ, અને આકાશ, એવા ત્રણ પ્રકારનો અભાવ છે. (એ અભાવ ક્ષણિક નથી, પણ એ અભાવ સિવાયનું તમામ જગત ક્ષણિક છે. ‘પ્રતિસંખ્યાદિ’ શબ્દો તે તે સ્થળે જેવા.)

અભાવદ્વયમ્—(વેદાન્ત મતે) બે પ્રકારનો અભાવ છે. અભાવનું સામાન્ય લક્ષણઃ— નવધોલ્લિખિતધીવિષયોઽભાવઃ । નકાર શબ્દના ઉદ્દેશવાળો જે પ્રતીતિનો વિષય તે અભાવ કહેવાય છે. (તે બે પ્રકારનો છેઃ—અન્યોન્યા-

ભાવ અને સંસર્ગાભાવ.) વેદાંતીઓ પ્રાગભાવ તથા પ્રધ્વંસાભાવને માન્ય રાખતા નથી; કેમકે “સદૈવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીન્” એટલે “આ સર્વ જગત ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણરૂપે સત્ હતું.” માટે પ્રાગભાવની કલ્પના ખોટી દરે છે; અને જ્ઞાન વિના, ઉત્પન્ન થયેલા ઘટાદિકનો નિરન્વય નાશ સ્વીકારવાથી પ્રધ્વંસાભાવની કલ્પના ખોટી દરે છે, માટે જેનું અભાવ છે.

અભાવપદાર્થઃ—અભાવના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. (૧) સંસર્ગાભાવ (૨) અન્યોન્યાભાવ. સંસર્ગાભાવ પ્રાચીનોના મત પ્રમાણે (૧) પ્રાગભાવ અને (૨) પ્રધ્વંસાભાવ, (૩) અત્યંતાભાવ, અને (૪) સામયિકાભાવ, એમ ચાર પ્રકારનો છે. અને નવીનોના મત પ્રમાણે (૧) પ્રાગભાવ, (૨) પ્રધ્વંસાભાવ, અને (૩) અત્યંતાભાવ અને એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાં અત્યંતાભાવ અને અન્યોન્યાભાવ, એ બે નિત્ય છે; અને બીજા બંધાં અનિત્ય છે. તે અનિત્ય અભાવોમાં પણ પ્રાગભાવ તો ઉત્પત્તિ રહિત હોઈને અનાદિ છે તથા નાશવાનું છે; અને પ્રધ્વંસાભાવ ઉત્પત્તિવાળો હોઈને નાશરહિત અનંત છે. સામયિકાભાવ તો ઉત્પત્તિ અને નાશવાળો છે.

અભાવપ્રમાઃ—ચામ્યાનુપલબ્ધિકરણિકા । યોગ્ય એવી જે અનુપલબ્ધિ, તે છે કારણ જેનું એવી જે પ્રમા તે ‘અભાવ પ્રમા’ જેમ-ઘડા વગેરેની અનુપલબ્ધિથી (અપ્રાપ્તિથી) પૃથ્વી ઉપર ઘટાભાવની પ્રમા ઉપર છે.

અભિધાતાસ્વયંસંયોગઃ—સ્વર્ગવિંગામયવદ્વજ્ય સંયોગઃ । સ્પર્શ અને વેગ એ બે ગુણવાળા દ્રવ્યનો જે બીજા મૂર્ત દ્રવ્ય સાથે સંયોગ થાય છે, તે અભિધાતામય સંયોગ કહેવાય છે. જેમ ઝાડ કાપવાને તે ઉપર કડોવાડો મારે છે ત્યારે સ્પર્શ અને વેગવાળા અ કડોવાડાથી દ્રવ્યનો આક્રમક મૂર્ત દ્રવ્ય સાથે જે સંયોગ થાય છે તે અભિધાતામય સંયોગ કહેવાય છે.

અભિચાર:—મારણોટનાદિફલકતાન્ત્રિક-પ્રયોગવિશેષ: । મારણુ, ઉચ્ચાટન, વગેરે ઈળ આપનારો એક પ્રકારનો તંત્ર શાસ્ત્રમાં કહેલો પ્રયોગ.

અભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષમ્—ઈદંતમાત્રાવગાહિ જ્ઞાનમ્ । ‘આ’ એવા વિષય માત્રમાં પ્રવિષ્ટ થયેલું જ્ઞાન.

૨. વિષયસમ્બન્ધેન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનમ્ । વિષયના સંબંધવાળા ઇન્દ્રિયથી થયેલું જ્ઞાન જેમ, ‘આ ઘટ છે’, ‘આ પટ છે’, ઇત્યાદિ.

અભિધા—‘આ શબ્દથી શ્રોતાને આ અર્થનો બોધ થાઓ’ એ પ્રકારની ઇશ્વરની ઇચ્છાએ જે શબ્દની શક્તિ તે ‘અભિધા’ (શક્તિ) કહેવાય છે.

અભિધાનત્વમ્—અન્યવ્યોધફલકશબ્દપ્રયોગત્વમ્ । અર્થ સાથે શબ્દના અન્યથા સંબંધના ઈળવાળા શબ્દની યોજના કરવાપણું.

અભિધાનાનુપપત્તિ:—અનુપપદ્યમાનવાક્યૈ-કદેશશ્રવણાત્ તદુપપાદકી ભૂતાર્થાન્તરકલ્પનમ્ । શ્રુતાર્થોપપત્તિ પ્રમાણુનો આ એક ભેદ છે. વાક્યનો એક ભાગ સાંભળવાથી તે વડે ઉપપાદન કરાતા બીજા અર્થની કલ્પના કરવી તે ‘અભિધાનાનુપપત્તિ’ કહેવાય છે. જેમ, ‘બારણું બંધ કરો’ એ વાક્યમાંનો એક ભાગ ‘બારણું’ એટલું ‘સાંભળતા બંધ કરો’ એ અર્થની કલ્પના કર્યા સિવાય વાક્યાર્થ ઉત્પન્ન થાય નહિ; માટે એવી કલ્પના કરવી તે ‘અભિધાનાનુપપત્તિ’ કહેવાય છે.

અભિધાશક્તિ:—(અભિધા શબ્દ જુઓ)

અભિધેય:—શાસ્ત્રજપ્રમાનિવર્ત્યાજ્ઞાનગોચરો-ડમિધેય: । શાસ્ત્રથી ઉપજેલા પ્રમા જ્ઞાન વડે નિવૃત્ત થઈ શકે એવા અજ્ઞાનનો જે પદાર્થ વિષય હોય તે પદાર્થ તે શાસ્ત્રનું અભિધેય અથવા વિષય કહેવાય છે. હુંકામાં—કોઈપણ શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલો મુખ્ય વિષય તે અભિધેય: (ચાર અનુબંધમાંનો ‘વિષય’ નામનો અનુબંધ.)

અભિધેયોવિધિ:—કૃતિ સાધ્યત્વે સતીષ્ટ સાધનત્વમ્ । જે વસ્તુ કૃતિથી સાધ્ય હોઈને ઇષ્ટનું સાધન હોય તે. જેમ—યજ્ઞાદિ કૃતિસાધ્ય હોઈને ઇષ્ટના સાધન રૂપ છે માટે યજ્ઞાદિમાં ‘અભિધેય વિધિત્વ’ રહેલું છે. પણ સ્ત્રીઆદિ વિષયો ઇષ્ટ સાધન તો છે, પણ કૃતિ સાધ્ય નથી. તેમજ ગૃહદાહદિકૃતિ સાધ્ય છે પણ ઇષ્ટ સાધન નથી. માટે આ બે છેલ્લા ઉદાહરણોમાં અભિધેય વિધિપણું નથી.

અભિનિવેશ:—આયુરભાવેડપ્યેતૈ: શરીરેન્દ્રિયાદિભિરનિત્યૈરપિ વિયોગા મે મામ્બૂદિત્યાવિદ્વદ્જ્ઞાનાવાલં સ્વાભાવક: સર્વસાધરણો મરણત્રાસો-અભિનિવેશ: । આયુષ્ય હવે બાકી નથી એમ બાણુવા છતાં અને આ શરીર ઇન્દ્રિયાદિ પણ પણ અનિત્ય છતાં તેમનાથી મારો વિયોગ ન થાઓ. એવો વિદ્વાનથી આરંભીને સ્ત્રી બાળકને—સર્વ પ્રાણી માત્રને સાધારણ એવો જે મરણનો ત્રાસ (ભય) હોય છે તે અભિનિવેશ.

૨. સ્વીતકૃત્ય પુનસ્ત્યાગાસહિષ્ણત્વમ્ । ‘હું અને મારું’ એ રૂપથી ગ્રહણ કરેલા પદાર્થનો ત્યાગ કરવાની જે અનિચ્છા તે અભિનિવેશ.

અભિન્નત્વમ્—ભેદાનધિકરણમ્ । ભેદનું અધિકરણ જે ન હોય તે અભિન્ન કહેવાય.

અભિન્નનિમિત્તોપાદાનત્વમ્ ।—કોઈ કાર્યનું જે નિમિત્ત કારણ હોય તેજ ઉપાદાન કારણ પણ હોય તે. જેમ—કરોળિયો પોતાની બળનું ઉપાદાન કારણ છે અને નિમિત્ત કારણ પણ છે તેમ.

અભિમત્ત:—ચલત્સજાતીયસમ્બન્ધકૃતમગ્રહમ્ । બળવાન તથા સખતિય એવી વસ્તુના સંબંધ વડે જે વસ્તુનું અગ્રહણ તે અભિલવ. જેમ—સોનું એક પ્રકારનું તેજ છે તેથી તેમાં ભારવર શુકલરૂપ હોવું નોઈએ; એમ છતાં પૃથ્વીનો બળવાન અને સખતિય સંબંધ થવાથી પૃથ્વીગત પીળો રંગ અને ભારેપણું એ બેના સંબંધને લીધે ભારવર શુકલરૂપતા દેખાતી નથી, તે અભિલવ કહેવાય.

અભિમાનત્વમ્—આત્મન્યુત્કર્ષોપત્ત્વમ્ । પોતાના શરીરાદિમાં ઉત્કર્ષપણુનો આરોપ કરવાપણું. ૨. સ્ત્રી પુત્રાદિમાં મારાપણુનો આગ્રહ હોવાપણું.

અભિવાદનમ્—નામોચારણપૂર્વકનમસ્કાર : પોતાનું નામ પ્રથમ બોલીને પ્રણામ કરવો તે.

(૨) પાદસ્પર્શપૂર્વકનમસ્કાર : પગનો સ્પર્શ કરીને પછી પ્રણામ કરવા તે.

અભિવ્યક્તિઃ—સૂક્ષ્મરૂપેણસ્થિતસ્ય કારણસ્ય કાર્યરૂપેણાવિર્ભાવઃ । સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા કારણનો કાર્યરૂપે આવિર્ભાવ (પ્રકટ થવાપણું).

૨. કાર્યસ્થાસ્તિ પ્રકાશત્ત્વમ્ ઇતિ વ્યવહારઃ । કાર્ય છે, જણાય છે, એવા પ્રકારે કાર્ય વ્યવહાર ને અભિવ્યક્તિ.

અભિવ્યજકમ્—પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનરૂપ અભિવ્યક્તિ કરનારા પ્રદાયકને અભિવ્યંજક કહે છે.

૨. અપરોક્ષવ્યવહારજનકમ્ । પ્રત્યક્ષ વ્યવહારને જે ઉત્પન્ન કરે તે અભિવ્યંજક કહેવાય.

૩. આવરણનિવર્તકમ્ । આવરણને દૂર કરનાર તે અભિવ્યંજક કહેવાય.

૪. અસ્તિ વ્યવહારજનકમ્ । ‘વસ્તુ છે’ એવો વ્યવહાર ઉત્પન્ન કરે તે અભિવ્યંજક.

અભિહિતાનુપપત્તિઃ—અનુપપદ્યમાનસમગ્ર-વાક્યશ્રવણાત્તદુપપાદકીભૂતાર્થાન્તરફલપનમ્ । (આ ‘શ્રુતાર્થોપત્તિ’નો એક ભેદ છે.) આપું વાક્ય સાંભળ્યા પછી તે ઉપપન્ન ન થતું હોય ત્યારે તેને ઉપપન્ન કરે એવા અર્થાન્તરની જે દૃષ્ટના તે. જેમ—‘તરતિ શોકમાત્મચિત્’—‘આત્માને જાણનારો પ્રભાતૃત્વાદિ બંધરૂપ શોકને તરે છે.’ એ વાક્યમાં ‘શોક’ શબ્દ વડે ઉપસક્ષિત જે પ્રભાતૃત્વાદિ બંધ તે જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે એમ કહ્યું છે. પણ બ્યાંસુધી શોકનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થાય નહિ ત્યાંસુધી એ વાક્યાર્થ ઉપપન્ન થાય નહિ; માટે

શોકના મિથ્યાપણુની દૃષ્ટના કરવી તે અભિહિતાનુપપત્તિ કહેવાય.

અભિગૃહ્યત્વમ્—સ્વકર્તૃવ્યતાપ્રયોજકેચ્છા વિષયત્વમ્ પોતાની કર્તૃવ્યતાની પ્રયોજક એવી ઈચ્છાનો વિષય હોવાપણું.

અભ્યાગતઃ—મિન્નસ્થાનીયે સ્વસ્થાનાગતઃ । જૂદા સ્થાનમાં રહેનારો હોઇને જે પોતાના સ્થાનમાં આવ્યો હોય તે.

અભ્યાસઃ—પુનઃ પુનરનુશીલનમ્ । વારંવાર આવર્તન કરવું તે અભ્યાસ.

૨. ઉત્સાહરૂપપ્રયત્નસ્ય પુનઃ પુનરનુષ્ઠાનમ્ । ઉત્સાહરૂપી પ્રયત્ન વારંવાર કરવો તે.

૩. પ્રકરણપ્રતિપાદ્યસ્ય પુનઃ પુનઃ પ્રતિપાદનમ્ । પ્રકરણ વડે જે પ્રતિપાદન કરવાનો અર્થ હોય તેનું ફરી ફરીને પ્રતિપાદન કરવું તે. જેમ છાન્દોગ્યમાં ‘તત્ત્વમસિ’ એ માહા-વાક્યનો નવ વખત અભ્યાસ કર્યો છે, તેમ.

અભ્યુપગમવાદઃ—વાદિચલનિરીક્ષણાર્થમ-નિષ્ક્રમપિ સ્વીકરણમ્ । વાદીનું પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરવાનું જળ દેટલું છે તે જોવાના હેતુથી, સિદ્ધાન્તીને પોતાને માન્ય ન હોય એવા અર્થનો પણ સ્વીકાર કરીને જે વાદ કરવો તે.

અમુરખ્યાધિકારો—સમુચ્ચ પ્રહ્લની ઉપાસનાથી રહિત છતાં વિવેકાદિ સાધન સંપન્ન થઇને પ્રહ્લ જિજ્ઞાસાથી શ્રવણાદિકમાં જે પ્રવૃત્ત થાય છે, તે અદ્વૈતોપાસિત પુરૂષ અમુખ્યાધિકારી કહેવાય છે.

અયથાર્થનિશ્ચયઃ—વિસંવાદિજ્ઞાનમ્ । જાણથી રહિત જે વિરોધિ જ્ઞાન, તેનું નામ ‘અયથાર્થ નિશ્ચય’.

અયથાર્થસ્મૃતિઃ—અયથાર્થ અનુભવ જન્ય સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્મૃતિ.

અયથાર્થાત્મસ્મૃતિઃ—અહંકારથી માંડીને સ્થૂલ દેહ પર્યંત સર્વ પદાર્થ આત્મપણાથી સંદિત છે, માટે તે અહંકારાદિમાં આત્મ-પણાની બુદ્ધિ તે અયથાર્થ અનુભવ કહેવાય છે; એવા અયથાર્થ અનુભવનંત્ય સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલી એવી, તે અહંકારાદિમાં આત્મપણાની સ્મૃતિ તે અયથાર્થાત્મસ્મૃતિ કહેવાય.

અયથાર્થાનાત્મસ્મૃતિઃ—“નાયાસાત્રનિદં દેહમ્” આ સમયો દૈતરૂપ પ્રપંચ માયા માત્ર છે.” ઇત્યાદિક શ્રુતિઓ વડે, તથા “વ્યાવહારિક પ્રપંચ મિથ્યા છે; દૃશ્ય છે માટે, છીપમાં દેખાતા રૂપાની પેટે.” ઇત્યાદી અનુમાનો વડે આ પ્રપંચનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ છે; એમ છતાં એવા પ્રપંચમાં સત્યપણાનો ને અનુભવ તે ભ્રમ છે. એવા ભ્રમરૂપ અયથાર્થ અનુભવનંત્ય સંસ્કારથી ઉપજેલી ને પ્રપંચના સત્યપણાની સ્મૃતિ, તે અયથાર્થ અનાત્મસ્મૃતિ કહેવાય છે.

અયથાર્થાનુભવઃ—તદમાવગતિ તત્ત્વકારકા-નુભવઃ તે ધર્મના અભાવવાળા પદાર્થમાં તે ધર્મને વિષય કરનારો ને અનુભવ, તે અનુભવ યથાર્થાનુભવ કહેવાય છે. અર્થાત્—તે ધર્મના અભાવવાળો પદાર્થ છે ત્રિશેષ્ય જેમાં, તથા તેજ ધર્મ છે પ્રકાર જેમાં, એવો ને અનુભવ અયથાર્થાનુભવ કહેવાય છે. જેમ—છીપમાં ‘આ રજત છે’ એ અનુભવ તથા દોરડીમાં ‘આ સાપ’ એ અનુભવ છે; તેમાં ‘આ રજત છે’ એ અનુભવમાં રજતત્વ ધર્મના અભાવવાળો છીપ વિશેષ્ય છે અને રજતત્વ ધર્મ એ પ્રકાર છે, માટે રજતત્વ ધર્મના અભાવવાળો છીપમાં તે (અનુભવ) રજતત્વ ધર્મ ‘પ્રકારક’ હોવાથી ‘આ રજત’ એ અનુભવ કહેવાય છે. એજ રીતે સર્પત્વ ધર્મના અનુભવવાળો દોરડીમાં તે સર્પત્વ ધર્મ પ્રકારક હોવાથી ‘આ સાપ’ એ અનુભવ પણ અયથાર્થાનુભવ કહેવાય છે.

૨. કુલસામગ્રીજન્મ જ્ઞાનમ્ । દોપવાળી સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન.

૬. વાધિતાર્થ વિપવાનુભવઃ । ને અર્થ આધિત છે તે અથ-વિષે અનુભવ. જેમ—છીપમાં રૂપું આધિત હોવા છતાં ‘આ રૂપું છે’ એવા અનુભવ તે અયથાર્થાનુભવ છે.

અયથાર્થાનુભૂતિઃ—વાધિતાર્થવિપવાનુભૂતિઃ । આધ યર્થ શકે એવો ને વિષય તે આધિત કહેવાય. એવા આધિત અર્થ વિષે ને અનુભવ તે અયથાર્થાનુભૂતિ બાબતી.

અનુતસિદ્ધો—ચોદ્દેશોન્યે એકમવિનંદ્યદ-પરાશ્રિતમેવાવતિષ્ઠતે તાવચુતસિદ્ધૌ । ને એ પદાર્થોમાંનો એક પદાર્થ પોતાની અવિનાશ અવસ્થાને વિષે બીજા પદાર્થને આશ્રિતજ રહે છે—સ્વતંત્ર રહેતો નથી, તે બંને પદાર્થો અનુતસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ તંતુ આદિક અવયવોમાં સમવાય સંબંધથી રહેલો ને પટાદિક છે તે અવયવી છે, તે અવયવ અને અંવયવીરૂપ બંને પદાર્થોમાંથી એક પટાદિક રૂપ અવયવી પદાર્થ પોતાની અવિનાશ અવસ્થામાં બીજા તંતુ આદિરૂપ પદાર્થને આશ્રિતજ રહે છે તે અવયવ પદાર્થને છોડીને અવયવી પદાર્થ સ્વતંત્ર (એકલો) રહી શકતો નથી, માટે તે તંતુ આદિક અવયવ તથા પટાદિક અંવયવી બંને અનુતસિદ્ધ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે ગુણ અને ગુણી, ક્રિયા અને ક્રિયાવાન, જાતિ અને વ્યક્તિ, તથા અવયવ અને અવયવી, એ પાંચ અનુત-સિદ્ધ કહેવાય છે.

અયોનિજં શરીરમ્—યોનિજમિત્રં શરીર-મયોનિજમ્ । યોનિજ શરીરથી ને હિન્ન શરીર હોય તેને અયોનિજ શરીર કહે છે.

૨. શુક્રોષ્ણિતસન્નિપાતાનપેદ્યમ્ અયોનિજમ્ । વીર્ય અને રક્તના એકત્ર થવાની અપેક્ષા ને શરીરમાં ન હોય તે. જેમ, સ્વેદન, ઉદ્દિશન, દેવ, નાટકી, વગેરેનાં શરીરો અયોનિજ છે.

અરણિ:—ઘર્ષણદ્વારાગ્નિજનકં કાષ્ટમ્ । જે લાકડાંને પરસ્પર ઘસીને યજ્ઞને માટે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તે કાષ્ટ.

અરિ:—સ્વકૃતાપકારમનપેક્ષ્ય સ્વભાવકૌર્યેણાપ-
કર્તા । આપણે કરેલા અપકારની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય જે સ્વભાવજન્ય ક્રૂરતાવડે અપકાર કરે તે.

અરિપદ્ધર્ગ:—કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભો મદમોહો ચ મત્સરઃ । ગણોડયમરિપદ્ધર્ગો વેદાન્તે પરિમાવિતઃ ॥ વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં ક્રોધ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહ અને મત્સર એ છનાં સમુદાયને અરિપદ્ધર્ગ અથવા છ શત્રુઓ કહે છે. (કેમકે તે જેમનામાં હોય તેમનેજ હાનિ કરે છે.)

અરૂપમનોનાશ:—મનનું ફરી ઉત્થાન ન થાય એવી રીતે મનનો નાશ, એ નાશ વિદેહ મુક્તિમાંજ થાય છે.

અર્થ:—એકૈકેન્દ્રિયમાત્રગ્રાહ્યવિશેષગુણોડર્થઃ । એક એક ઇન્દ્રિય માત્ર વડે ગ્રાહ્ય વિશેષ ગુણ, તે અર્થ નામે પ્રમેય કહેવાય છે. (ગૌતમમતે). એ અર્થપ્રમેય રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, એમ અગિયાર પ્રકારનો છે. ૨. વસ્તુ, પદાર્થ.

અર્થવાદ:—પ્રાણસ્યનિન્દાન્યતરપરં વાક્ય-
મર્થવાદઃ । વિહિત અર્થની સ્તુતિ કરનાર અથવા નિપિદ્ધ અર્થની નિન્દા કરનાર જે વાક્ય છે, તે વાક્ય અર્થવાદ કહેવાય છે. એ અર્થવાદ વિહિત અર્થની સ્તુતિ કરીને અધિકારી પુરૂષને તત્કાળ વિહિત અર્થમાં પ્રવૃત્ત કરે છે; તથા નિપિદ્ધ અર્થની નિન્દા કરીને નિપિદ્ધ અર્થથી તત્કાળ નિવૃત્ત કરે છે. અર્થવાદ ત્રણ પ્રકારનો છે: ગુણવાદ, અને શૂતાર્થવાદ. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

૨. પ્રકરણપ્રતિપાદ્ય પ્રશંસનમ્ । પ્રકર-
ણમાં પ્રતિપાદિત અર્થની પ્રશંસા કરનાર વાક્ય. જેમ—અદિતીય વસ્તુની પ્રશંસા કરતાં

વેદમાં કહ્યું છે કે—“યેનાશ્રુતં શ્રુતં ભવતિ અમતં મતમવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતમ્ ।” “જેના વડે અશ્રુત (નહિ સાંભળેલો) પદાર્થ શ્રુત (સાંભળેલો) થાય, અચિંતિત પદાર્થ ચિંતિત થાય, અને અજ્ઞાત પદાર્થ જ્ઞાત થાય, એવી અત્ત વસ્તુ છે” એ અર્થવાદ વાક્ય છે.

અર્થવ્યસનમ્ અથવા અર્થવાસના—
શાસ્ત્રતાત્પર્યાગ્રહણેન સમગ્રાવસ્થાશાસ્ત્ર્યાસક્તિઃ । શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય ગ્રહણ ન કરી શકવાથી બધા પ્રકારના શાસ્ત્રાર્થોમાં આસક્તિ.

અર્થાધ્યાસ:—પ્રમાણાજન્યજ્ઞાનવિપયત્વં સતિ પૂર્વદ્રષ્ટસજાતીયઃ । પ્રમાણથી નહિ ઉપજેલા જ્ઞાનનો વિષય હોઈ તે જે પૂર્વે જોયેલા પદાર્થનો સંબંધીય હોય તે. જેમ—છીંપમાં રૂપાનો અધ્યાસ; આત્મામાં અનાત્માનો અધ્યાસ; ઇલાહિ અર્થાધ્યાસ છે.

અર્થાન્તરમ્ (નિગ્રહસ્થાનમ્)—પ્રકૃતાનુપયુ-
ક્તાર્થકથનમર્થાન્તરમ્ । પ્રસંગમાં પ્રાપ્ત જે અર્થ હોય તેને ‘પ્રકૃત’ કહે છે. એવા પ્રકૃત અર્થમાં અનુપયોગી અર્થનું જે કથન, તેનું નામ અર્થાન્તર છે. જેમ—‘શબ્દોડનિત્યઃ કૃત-
ક્તવાત્’ (શબ્દ અનિત્ય છે, કાર્યરૂપ હોવાથી). આ પ્રકારનું અનુમાન કરી શબ્દમાં અનિ-
ત્યત્વ સિદ્ધ કર્યા પછી ‘શબ્દ ગુણ છે, તે ગુણ પણ આકાશનો છે; અથવા—કૃતકત્વાત્ એ હેતુપદ છે, હેતુ પદ હિનતિ ધાતુ ઉપર તુનિ પ્રત્યય આવવાથી સિદ્ધ થાય છે; સુપ્રત્યાંત કે તિપ્ પ્રત્યાંત પદ કહેવાય છે; એવું એવું કથન પ્રકૃતે જે શબ્દની અનિત્ય-
તાની સિદ્ધિ તેમાં નિરુપયોગી હોવાથી અર્થા-
ન્તર કહેવાય છે.

અર્થાપત્તિદોષત્રયમ્—અર્થાપત્તિ પ્રમા-
ણના ત્રણ દોષ છે:

(૧) અન્યથાપ્યુપપત્તિઃ । એટલે અર્થાપત્તિથી સિદ્ધ કરેલો અર્થ બીજી રીતે પણ ઉત્પન્ન થતો હોય તે.

(૨) અન્યથેવોપપત્તિઃ । એટલે અર્થાપત્તિથી સિદ્ધ ગણેલો અર્થ બીજી રીતેજ ઉત્પન્ન થતો

હોય. મતલબ કે અર્થાપત્તિથી ઉત્પન્ન ન થતો હોય.

૨. અનુદયઃ । એટલે અસત્ અર્થ થતાં તેના વાચક શબ્દ માત્ર વડે તેનું જ્ઞાન થતું હોય, તેથી જ્ઞાનાભાવની ઉપપત્તિ થતી ન હોય. તે અનુદય નામે અર્થાપત્તિનો દોષ કહેવાય.

અર્થાપત્તિપ્રમા (અર્થાપત્તિ પ્રમાણ અને અર્થાપત્તિ પ્રમા, બન્નેનું એકજ નામ 'અર્થાપત્તિ' છે, એ જ્ઞાનમાં શબ્દ.)

૧. અન્યથાનુપપન્નદર્શનાદુપપાદકે ભુદ્ધિઃ । ડ્રોષ પદાર્થ ખીજી રીતે ઉત્પન્ન થતો નથી (એટલે સંભવતો નથી) એમ જોવાથી તેના ઉપપાદકનું જે જ્ઞાન તે અર્થાપત્તિ પ્રમા છે. (વિશેષ ખુલાસા માટે 'અર્થાપત્તિ પ્રમાણ' શબ્દ જુઓ.)

૨. સમ્પાદ્યજ્ઞાનપ્રમથં સમ્પાદકજ્ઞાનમ્ । સંપાદના જ્ઞાનથી ઉપજેલું જે સંપાદકનું જ્ઞાન તે. (સંપાદ=ઉપપાદ અને સંપાદક=ઉપપાદક બળશું.)

૩. અનુપપદ્યમાનાર્થજ્ઞાનાત્તદુપપાદકીભૂતાર્થાન્તર-કલ્પનમ્ । અનુપપદ્યમાન અર્થના જ્ઞાનથી તેના ઉપપાદક એવા ખીજા ડ્રોષ અર્થની કલ્પના કરવી તે અર્થાપત્તિ પ્રમા.

(અર્થસ્ય આપત્તિ-જ્ઞાનમ્-અર્થાપત્તિઃ એવો તત્પુરૂપ સમાસ કરીએ તો તે 'અર્થાપત્તિપ્રમા' કહેવાય છે; અને અર્થસ્ય આપત્તિર્વિસ્માદ્ એવો અહુગ્રીહિ સમાસ કરીએ તો તે 'અર્થાપત્તિ પ્રમાણ' કહેવાય છે. દુઝામાં-ઉપપાદકનું જ્ઞાન તે 'પ્રમા' છે અને ઉપપાદ્યનું જ્ઞાન તે 'પ્રમાણ' છે.)

અર્થાપત્તિપ્રમાણમ્-ઉપપાદકકલ્પનાહેતુ-ભૂતોપપાદ્યજ્ઞાનં અર્થાપત્તિપ્રમાણમ્ । ઉપપાદકના જ્ઞાનનું હેતુભૂત જે ઉપપાદ્યનું જ્ઞાન છે, તેને અર્થાપત્તિ પ્રમાણ કહે છે. જેમ, -દિવસે નહિ ભોજન કરનારા દેવદત્તનું શરીર પુષ્ટ દેખીને

અથવા સાંભળીને દેવદત્તના રાત્રી ભોજન' ની કલ્પના કરવામાં આવે છે, કેમકે અન્ન ખાધા સિવાય શરીરની પુષ્ટિ થતી નથી. તેમાં રાત્રી ભોજન તો ઉપપાદક છે અને પુષ્ટતા ઉપપાદ્ય છે. તેમાં જે પદાર્થ વિના જે પદાર્થ કદાચિત્ પણ સંભવતો નથી, તે પદાર્થનો તે પદાર્થ ઉપપાદ્ય કહેવાય છે. જેમ રાત્રિભોજન વિના દિવસે ન ખાનાર પુરૂષને વિષે પુષ્ટત્વ કદાચિત્ પણ સંભવતું નથી, માટે પુષ્ટત્વ એ રાત્રિ-ભોજનનું ઉપપાદ્ય કહેવાય છે; અને જે પદાર્થના અભાવથી જે પદાર્થનો અભાવ થાય છે, તે પદાર્થનો તે પદાર્થ ઉપપાદક કહેવાય છે. જેમ-રાત્રિભોજનના અભાવથી દિવસે અભોજ્ય પુરૂષમાં પુષ્ટત્વનું ઉપપાદક કહેવાય છે. તેમાં 'આ દેવદત્ત રાત્રિભોજ્ય છે' એ પ્રકારનું જે રાત્રિભોજનરૂપ ઉપપાદકનું જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન અર્થાપત્તિપ્રમા કહેવાય છે, અને દિવસે અભોજ્ય પુરૂષનું પુષ્ટત્વ રાત્રિભોજન વિના અનુપપન્ન છે, એ પ્રકારે જે પુષ્ટત્વરૂપ ઉપપાદ્યનું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન અર્થાપત્તિ પ્રમાણ કહેવાય છે.

૨. ઉપપાદકપ્રમાકરણમર્થાપત્તિપ્રમાણમ્ । ઉપપાદક પ્રમાનું જે કરણ તે અર્થાપત્તિ પ્રમાણ કહેવાય છે.

અભાવવિજયઃ—અભાવેડપિ લાભવત્સન્નોષઃ અભાવમાં પણ લાભવાળાના જેવા સંતોષ.

અલીકત્વમ્—ચાદશીપ્રતિયોગિતા વિશિષ્ટત્વે સત્યપ્રતીયમાનત્વમ્ । તેના જેવી પ્રતિયોગિતાવાળું હોવા છતાં જે પ્રતીયમાન થતું ન હોય તે. અપ્રતીયમાન પદાર્થની પ્રતિયોગિતા પ્રતીયમાન પદાર્થમાં રહેલી છે. એ પ્રતીયમાન પદાર્થ તેના જેવો એટલે સત્ય પદાર્થ જેવો દેખાતો હોય તથાપિ વસ્તુતઃ જોતાં તે દેખાય નહિ ત્યારે તે અલીક (મિથ્યા) કહેવાય. જેમ-મૃગજળ.

૨. સર્વદેશકાલનિષ્ઠાત્યંતાભાવપ્રતિયોગિત્વે સત્તિ સત્તાદાત્મ્યશ્યત્વમ્ । જે પદાર્થ સર્વ દેશ-કાળમાં રહેલા અચલતા ભાવનો પ્રતિયોગી

હોય અને એવો હોઇને સર્વ પદાર્થના તાદા-
ત્મ્યથી રહિત હોય, તે પદાર્થ અલૌકિક (મિથ્યા)
કહેવાય.

અલૌકિકાકાશઃ—(તૈનમને) લોકત્રયા-
દ્રહિયંત્ર કેવલમાકાશદ્રવ્યં વર્તેતે સઃ । ત્રણે લોકની
બહાર જ્યાં કેવળ આકાશ દ્રવ્યજ છે તે.

અલૌકિકવચ્ચમ્—વિષયસન્નિધાને સતિ ઇન્દ્રિ-
યાગામવિક્રયત્વમ્ । વિષય સમીપમાં હોવા છતાં
દ્રષ્ટિયોતું વિદ્યિયા નહિ પામવાપણું.

અલૌકિકઃ—વિધિમન્તરા રાગાદિપ્રાપ્ત-
સિન્નઃ । શાસ્ત્રની આજ્ઞા વિનાજ કેવળ રાગા-
દિકથી જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે તે વસ્તુને
લૌકિક કહે છે. એવા લૌકિક પદાર્થથી જે
વસ્તુ સિન્ન હોય તે અલૌકિક કહેવાય છે.
જેમ, ભોજનાદિક પ્રાણી માત્રને રાગથી પ્રાપ્ત
છે—તે માટે શાસ્ત્રની આજ્ઞાની જરૂર નથી—
માટે ભોજનાદિક લૌકિક છે. પણ સંધ્યાદિકર્મ
તેવાં નથી માટે તે અલૌકિક છે.

અલૌકિકપ્રત્યક્ષમ્—અલૌકિકસન્નિકર્ષ-
જન્યં પ્રત્યક્ષમલૌકિકમ્ । ચક્ષુ આદિક ઈન્દ્રિ-
યનો ઘટાદિ અર્થની સાથે જે સામાન્ય
લક્ષણાદિરૂપ અલૌકિક સન્નિકર્ષ છે, તે
અલૌકિક સન્નિકર્ષ વડે જે પ્રત્યક્ષ તે અલૌ-
કિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. ('લૌકિક પ્રત્યક્ષ'
શબ્દ જુઓ.)

અલૌકિકસન્નિકર્ષઃ—અલૌકિક પ્રત્ય-
ક્ષનો કારણશૂન્ય સન્નિકર્ષ તે અલૌકિક સન્નિ-
કર્ષ કહેવાય છે.

અલૌકિકસન્નિકર્ષપ્રકારાઃ—અલૌકિક
સન્નિકર્ષના ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) સામાન્ય
લક્ષણ સન્નિકર્ષ, (૨) જ્ઞાન લક્ષણ સન્નિકર્ષ,
અને (૩) યોગજ ધર્મ લક્ષણ સન્નિકર્ષ.
(તે તે શબ્દ જુઓ.)

અભ્યત્તરમ્—યસ્ય વસ્તુનાં ચાવતીચાતા
ઉચિતા તત્તો ન્યૂનમ્ । જે વસ્તુનું જેટલું કદ
કે માપ ઘટતું હોય તેથી ઓછાપણું તે
અભ્યત્તર.

અવગાહનમ્—વિપચિતા । કોઇ પદાર્થને
વિષયરૂપે ક્યન કરવામાં આ શબ્દ વપરાય
છે. જેમ—જે પદાર્થ યુદ્ધિનો વિષય હોય તે
'અવગાહી' કહેવાય. ૪૦

અવચ્છિન્નત્વમ્—આપકત્વ, વિશિષ્ટત્વ,
સાદિત્ય (સાથે હોવાપણું), અનુદ્રવત્વ, (જેમ—
'ફલવાચ્છિન્નવ્યાપારો ધાત્વર્થઃ' એટલે જ્ઞાને
અનુદ્રવ અથવા જ્ઞાને પ્રયોજક જે વ્યાપાર
તે ધાત્વર્થ કહેવાય), સીમા કરવી (જેમ—
'ગૃહાવચ્છિન્ન-આકાશઃ' એટલે ઘર વડે જેની
કદ જંધાઇ છે એવું આકાશ) એ પ્રમાણે
'અવચ્છિન્ન' પદના યથાયોગ્ય અર્થ સમજવા.

અવચ્છેદઃ—પ્રતિયોગી, વ્યાપ્તિ. ધ્યતા
કરવી, નક્ષી જેમ, एक समवायच्छेदेन=નક્ષી
એટલે કાળે ત્રિપદાવચ્છેદેન પૃથિવીમયાવત=
ત્રણ ડગલાંની વ્યાપ્તિવાળી અથવા ત્રણ ડગલાં
વડે ધ્યતા કરાવવી પૃથ્વી માગી.

૨. વિશેષણપાધિતા વિશેષકરણમ્ । વિશેષણ
રૂપ ઉપાધિથી વિશેષ કરવું તે જેમ—'પ્રાગભા-
વાવચ્છિન્નૌ ઘટઃ' 'પ્રાગભાવથી અવચ્છિન્ન
એટલે પ્રાગભાવનો પ્રતિયોગી ઘડો.

અવચ્છેદકત્વમ્—સ્વરૂપસમ્બન્ધવિશેષઃ ।
કોઇ સ્વરૂપનો સંબંધ એટલે પદાર્થના પોતાના
રૂપનો કોઇ એક સંબંધ તે અવચ્છેદકત્વ.
જેમ—ધૂમનો સ્વરૂપનો ખાસ સંબંધ ધૂમત્વ
સાથે છે. માટે—પ્રમેયધૂમાભાવાપ્રતિયોગિતયા
અવચ્છેદકત્વં ધૂમત્વે (અસ્તિ) । એટલે પ્રમેય
જે ધૂમાભાવ, તેનો પ્રતિયોગી ધૂમ, એ
પ્રતિયોગીપણાનું અવચ્છેદકત્વ એટલે ધૂમતાનો
સ્વરૂપ સંબંધ વિશેષ ધૂમત્વમાં છે.

૨. અનતિરિક્તદેગ્ધતિત્ત્વમ્ । અવચ્છિન્ન
(જે પદાર્થનો અવચ્છેદક હોય તે) પદાર્થથી
અધિક દેશમાં નહિ રહેવાપણું જેમ—ધૂમતા
વડે અવચ્છિન્ન ધૂમ છે, માટે ધૂમતા એ
ધૂમની અવચ્છેદક છે, અને ધૂમ અવચ્છિન્ન
છે. ધૂમતા એ ધૂમથી અધિક દેશમાં રહેતી
રહેતી નથી માટે ધૂમમાં ધૂમતાનું અવચ્છે-
કત્વ છે.

અવચ્છેદકધર્મઃ—આવર્તકધર્મ—હૃદયાધ-
નાર કે મર્યાદિત કરનાર ધર્મ. જેમ-
ગંધવત્ત્વ લક્ષણની લક્ષ્યતા પૃથ્વીમા રહેલી
છે. તે લક્ષ્યતાને બીજાથી ભિન્ન કરી પોતા-
માંજ રાખનાર પૃથ્વીત્વ ધર્મ છે, માટે પૃથ્વીત્વ
એ પૃથ્વીનો અવચ્છેદક ધર્મ છે. અથવા,

૨. જે ધર્મ જે ધર્મના ન્યૂત દેશમાં
અથવા અધિક દેશમાં નથી રહેતો પણ
સમાન દેશમાં રહે છે, તે ધર્મ તે ધર્મનો
અવચ્છેદક ધર્મ કહેવાય છે. જેમ, ગંધવત્ત્વ
ધર્મ પૃથ્વીત્વ ધર્મથી ન્યૂત કે અધિક દેશમાં
ન રહેતાં પૃથ્વીત્વ ધર્મના સમાન દેશમાં રહે
છે, માટે ગંધવત્ત્વ એ પૃથ્વીત્વ ધર્મનું
અવચ્છેદક છે, (ન્યા. પ્ર.)

અવતરણિકા—અન્યપ્રસ્તાવાર્થ પ્રથમસુપોદ-
ઘાતઃ। પ્રથમ વિપયનો આરંભ કરવા માટે
પ્રથમ જે ઉપોદઘાત કરવો તે.

અવતારઃ—દેવાનામંશાવેશવશેન પ્રાદુર્ભાવઃ
દેવો પોતાના અંશના આવેશ વડે પ્રકટ
થાય છે તે.

૨. ઝટકૃષ્ટાવસ્થાત્યાગિત્વે સતિ નિકૃષ્ટા-
વસ્થા ગ્રહણમ્। ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાનો ત્યાગ કર્યો
વગર નિકૃષ્ટ અવસ્થા ગ્રહણ કરવી તે.

૩. સ્વાદૃષ્ટારચિત્ત્વે સત્યમૌતિકચારીત્વે સતિ
સાધ્વસાધુમુલદુઃખહેતુત્વમ્। જેનું શરીર પોતાના
અદૃષ્ટથી બંધાયું ન હોય તથા ભૂનોથી
બનેલું પણ ન હોય, એમ છતાં સાધુઓને
સુખનો હેતુ છે તથા અસાધુઓને જે દુઃખનો
હેતુ છે, એવું શરીર ધારણ કરવાપણું તે
અવતાર.

અવતારધારણત્વમ્—एकाकारावगाहि-
ज्ञानत्वम्। જે જ્ઞાનનો આકાર એક જ છે.
અર્થાત્ નિર્ણયાત્મક જ્ઞાનને વિપય કરવાપણું
(નિશ્ચયાત્મકત્વ.)

અવયવઃ—द्रव्यसमवायिकारणमवयवः।
દ્રવ્યનું જે સમવાયિ કારણ હોય તેને અવયવ

કહે છે. જેમ—તંતુએ પટરૂપ દ્રવ્યનું સમવાયિ
કારણ છે; કપાલ એ ઘટરૂપ દ્રવ્યનું સમવાયિ
કારણ છે; હાથ, પગ વગેરે શરીરરૂપ દ્રવ્યનું
સમવાયિ કારણ છે; માટે તંતુ, કપાલ, વગેરે
અવયવ કહેવાય છે.

૨. समुदायांशरूपोऽवयवः। समुदायना
અંશરૂપ જે હોય તે અવયવ કહેવાય.

૩. अवच्छिन्नत्वपरिमाणवानवयवः। मर्यादित
પરિણામવાળો પદાર્થ તે અવયવ.

૪. द्रव्यारंभकद्रव्यत्वम्। कार्यं द्रव्येनो
આરંભ કરનારું દ્રવ્ય તે અવયવ.

અવયવત્રયમ્—અનુભાવમાં પ્રતિજ્ઞા, હેતુ,
અને ઉદાહરણ એ ત્રણ અવયવો હોય છે;
અથવા ઉદાહરણ, ઉપનય, અને નિગમન,
એ ત્રણ અવયવો હોય છે. એમાંના કોઈપણ
ત્રણને ‘અવયવત્રય’ કહે છે. જેમ—

(૧) પર્વત અગ્નિવાળો છે, (પ્રતિજ્ઞા);
(૨) ધૂમાગ્રવાળો છે માટે (હેતુ); (૩)
રસોડાની પેઠે (ઉદાહરણ) અથવા—

(૧) રસોડું અગ્નિ વ્યાપ્ય ધૂમવાળું છે
(ઉદાહરણ); (૨) તેવોજ અગ્નિ વ્યાપ્ય
ધૂમવાળો આ પર્વત છે (ઉપનય); (૩)
માટે પર્વત પણ અગ્નિવાળો છે (નિગમન).

અવયવપદાર્થઃ—અવયવ પદાર્થ (૧)
પ્રતિજ્ઞા, (૨) હેતુ, (૩) ઉદાહરણ, (૪) ઉપનય,
અને (૫) નિગમન, એમ પાંચ પ્રકારનો છે.
તેમાં હેતુ અવયવ—(૧) અજ્ઞાત વ્યતિરેક
વ્યાપ્તિ હેતુ બોધક, (૨) અપ્રતીતાન્વય
વ્યાપ્તિ હેતુ બોધક, અને (૩) પ્રતીતાન્વય
વ્યાપ્તિ હેતુ બોધક એમ ત્રણ પ્રકારનો છે.

ઉદાહરણઅવયવ—(૧) અન્વય વ્યાપ્તિ
બોધક અને (૨) વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ બોધક,
એમ બે પ્રકારનો છે.

ઉપનયઅવયવ—(૧) અન્વય અને (૨)
વ્યતિરેકો, એમ બે પ્રકારનો છે.

અવયવવાક્યમ્—અનુમાનમાં રહેલા પ્રતિજ્ઞા વગેરે વાક્યો (ઉદાહરણ માટે જુઓ અવયવત્રયમ્)

અવયવી—જન્યદ્રવ્યમવયવી । જન્ય એવું દ્રવ્ય તે અવયવી કહેવાય છે. જેમ—પૃથ્વીના દ્વચલુકથી આરંભીને જે જે ઉત્પત્તિવાળું પાર્થિવ દ્રવ્ય છે તે અવયવી કહેવાય છે. અને તેજ પ્રમાણે જળના, તેજના અને વાયુના દ્વચલુકથી આરંભીને જે જે ઉત્પત્તિવાળું જલીય, તૈજસ અને વાયવીય દ્રવ્ય છે, તે સર્વ અવયવી કહેવાય છે.

અવર્ણ્યસમઃ—સ્થાપનીયો વર્ણ્યઃ, વિપર્યયાદ-વર્ણ્યઃ, તાવેતો સાધ્યદ્યુગ્ધાન્તધર્મો વિપર્યસ્ય-તો વર્ણ્યાવર્ણ્યસમો ભવતઃ । જે પક્ષનું સ્થાપન કરવું હોય તેને વર્ણ્ય કહે છે; અને જેનું સ્થાપન ન કરવું હોય તેને અવર્ણ્ય કહે છે. હવે વર્ણ્યમાં જે સાધ્ય અને દર્શાત હોય, તથા અવર્ણ્યમાં જે સાધ્ય અને દર્શાત હોય, તે જાનેના ધર્મને ઉલટા મુલટી કરી નાખવું તે વર્ણ્યસમા ભતિ અને અવર્ણ્યસમા ભતિ નામે અસદ્ગતર રૂપ ભતિના બેદ કહેવાય છે. એટલે—વર્ણ્યના ધર્મ અવર્ણ્યને લાગુ પાડવા તે વર્ણ્યસમા ભતિ અને અવર્ણ્યના ધર્મ વર્ણ્યને લાગુ પાડવા તે અવર્ણ્યસમા ભતિ કહેવાય છે.

અવસરસન્નિતિ—પ્રતિવન્ધકીભૂતશિલ્પ-જિજ્ઞાસાનિવૃત્ત્યા અનન્તરવક્ત્વમવસરસન્નિતિઃ । અર્થના નિરૂપણમાં પ્રતિબંધક જે શિષ્યની જિજ્ઞાસા, તે જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત થયે, જે પછી વક્તવ્યપણું છે, તેને ‘અવસર સંગતિ’ કહે છે. જેમ—અનુમાનના નિરૂપણ પછી અવસર સંગતિ વડે ઉપમાનનું નિરૂપણ છે. તેમાં, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની કાર્યરૂપતા સમવ્યાપ્તિજ્ઞાન રૂપ અનુમાન વિશે છે, તેમ સાદશ્યજ્ઞાનરૂપ ઉપમાન વિશે પણ છે; માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના નિરૂપણ પછી અનુમાન અને ઉપમાન જાનેનું નિરૂપણ પ્રાપ્ત થયું; તેમાં ઉપમાનની

અપેક્ષાએ કરીને અનુમાન પ્રમાણ થણા વાટી-એને સંમત છે. માટે પ્રત્યક્ષનિરૂપણની પછી શિષ્યની પ્રથમ અનુમાન વિશેજ જિજ્ઞાસા થાય છે. શિષ્યની એ અનુમાન વિષયક જિજ્ઞાસા ઉપમાનના નિરૂપણમાં પ્રતિબંધક થાય છે. એ જિજ્ઞાસા અનુમાનનું નિરૂપણ કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને તે પછી ઉપમાનનુંજ વક્તવ્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે. માટે અનુમાન નિરૂપણ પછી અવસર સંગતિ વડે ઉપમાનનું નિરૂપણ સંભવે છે.

અવસ્થાજ્ઞાનત્વમ્—ઘટાયવચ્છિદ્રત્ત્વત્ત્વા-વરક્ત્વમ્ । ઘટ આદિથી અવચ્છિન્ન જે ચૈતન્ય તેને આચ્છાદન કરનારું જે અજ્ઞાનત્વ તે.

અવસ્થાત્રયમ્—જગત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિને વેદાન્તીઓ અવસ્થાત્રય અથવા ત્રણ અવસ્થાઓ કહે છે.

અવસ્થાપટકમ્—જગત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, મૂર્છા, મરણ અને સમાધિ, એ છ અવસ્થા. વળી—શિશુત્વ, યૌવન, કૌમાર, કૌશલ, યૌવન અને વૈદ્યક્ય, એ પણ છ અવસ્થાઓ કહેવાય છે.

અવાન્તરત્વમ્—પ્રવાનાન્તઃપાત્તિત્વમ્ । મુખ્ય વિષયની અંદર જે આવી જનું હોય તે ‘અવાન્તર’ કહેવાય છે.

અવાન્તરપ્રલયઃ—સર્વકાર્યદ્રવ્યજ્ઞાનોડવાન્તર-પ્રલયઃ । દ્વચલુકરૂપ પૃથ્વી વગેરેથી તે મદાન પૃથ્વી વગેરે પર્યંત જેટલાં પૃથ્વી વગેરે રૂપ કાર્ય દ્રવ્ય છે, તે સર્વ કાર્ય દ્રવ્યોનો ‘ધ્વંસ (નાશ)’ તે ‘અવાન્તર પ્રલય’, પૃથ્વી, વગેરે એટલે પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ જાણવાં. અવાન્તર પ્રલયમાં ગુણ અને કર્મનો નાશ થતો નથી, પણ તે પરમાણુ-ગત રહે છે.

અવાન્તરવાક્યમ્—તત્ત્વવેદાધ્યાન્યન્તરવાંધક-વાક્યમ્ । તત્ અને ત્વમ્ એ બે પદાર્થોમાંથી ગમે તે એક પદાર્થનું યોગ્ય વાક્ય. ૨. મહાવાક્યની અંતર પ્રવિષ્ટ જે વાક્ય તે.

અવાત્તિ—સ્વાધીનોચારણક્ષમત્વમ્ । સ્વાધીન ઉચ્ચારણુ યોગત્વ.

અવિકૃતપરિણામઃ—અધિષ્ઠાનમાં વિદ્યારથા વિના જે પરિણામ થાય તે જેમ-સોનું કાચમ રહ્યા છતાં તેનાં કડાં, કુંડળ, કંડી, વગેરે પરિણામ થાય છે; અથવા-જેમ બ્રહ્મમાં વિદ્યારથા વિના તેમાં વિવર્તરૂપે જગત્ ભાસે છે. એ અવિકૃત પરિણામ કહેવાય છે.

અવિગીતાત્વમ્—ઘલવદનિષ્ઠાનનુ વન્ધિત્વમ્ । બળવાન અનિષ્ટનું જે અજનકપણું તે અવિગીતાત્વ. ૨. પ્રશસ્તપણું.

અવિગીતાચારઃ—અનિષ્ઠ આચાર. ૨. જે આચાર નરકાદિષ્ઠ બળવાન અનિષ્ટને ન ઉત્પન્ન કરે એવા હોઇને સ્વાર્ગાદિષ્ઠ ઇષ્ટના સાધનરૂપ હોય તે અવિગીતાચાર કહેવાય છે.

અવિજ્ઞાતાર્થ—પરિપત્તિવાચવૌધપ્રયોજક-પદપ્રયોગઃ । જે પદથી પરિપત્તના પુરૂષને તથા પ્રતિવાદી પુરૂષને અર્થનો બોધ ન થાય, એવો પદનો જે પ્રયોગ છે, તેનું નામ અવિજ્ઞાતાર્થ છે. તેમાં જે પદોનો અન્યથ કિલ્ષ્ટ હોય, તથા જે પદનો અર્થ અપ્રસિદ્ધ હોય, તથા જે પદ અતિશીઘ્રતાથી ઉચ્ચારણુ કર્યું હોય, તે પદ પરિપત્તપુરૂષને તથા પ્રતિવાદીને બોધનુંજનક હોતું નથી. એવા પદના પ્રયોગનું નામ અવિજ્ઞાતાર્થ છે.

અવિદ્યા—આવરણશક્તિ પ્રધાન અજ્ઞાન તે અવિદ્યા.

૨. સ્વાશ્રયવ્યામોહકરી અવિદ્યા । પોતાના આશ્રયને જે મોહની પ્રાપ્તિ કરે તે અવિદ્યા.

૩. રજસ્તમોભિભૂતમલિનસત્ત્વપ્રધાના અવિદ્યા । (એટલે રજોગુણ તથા તમોગુણથી અભિભૂત) સત્ત્વગુણ જેમાં પ્રધાન છે એવા અજ્ઞાનને અવિદ્યા કહે છે. (અજ્ઞાન શબ્દ બુદ્ધિ.)

અવિદ્યા (પાંતજનભતે) અતસ્મિત્ત્વબુદ્ધિદુરવિદ્યા । તદ્ભાવથી રહિત પદાર્થમાં જે તદ્-

ભાવ બુદ્ધિ છે, તેનું નામ અવિદ્યા. તે બે પ્રકારની છે: (૧) કાર્યાવિદ્યા અને (૨) કારણાવિદ્યા.

૨. પાંચ કલેશમાંનો પહેલો કલેશ. એનેજ તુલા વિદ્યા કહે છે. આ અવિદ્યા ચાર પ્રકારની છે:—

(૧) અમિત્યમાં નિત્યત્વ બુદ્ધિ. જેમ, બ્રહ્મસોકાદિ અનિત્ય છે તેને નિત્ય માનવા.

(૨) અશુચિમાં શુચિત્વબુદ્ધિ. જેમ-દેહાદિ અશુચિ છે તેને શુચિ માનવા.

(૩) દુઃખ અને તેનાં સાધનોમાં સુખબુદ્ધિ તે સુખસાધનત્વ બુદ્ધિ. જેમ સદ્ (માળા), ચંદન, વનિતાદિ.

(૪) અનાત્મામાં આત્મત્વબુદ્ધિ. જેમ, દેહાદિમાં.

અવિદ્યાદ્વયમ્—બે પ્રકારની અવિદ્યા: (૧) મૂલાવિદ્યા અને (૨) તુલાવિદ્યા.

અવિદ્યાપર્વાણિ પञ્ચ—અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વ વિભાગઃ—તમે મોહો મહામોહસ્તામિલો હ્યન્વસંજ્ઞકઃ ॥ (૧) તમ, (૨) મોહ, (૩) મહા-મોહ, (૪) તામિસ્ર, અને (૫) અધતામિસ્ર.

અવિદ્યાવૃત્તિરૂપ વિપર્યયઃ । સાક્ષાદ-વિચોપાદાનવૃત્તિઃ જેનું સાક્ષાત્ ઉપાદાન અવિદ્યા છે એવી વૃત્તિ તે અવિદ્યાવૃત્તિ; એ અવિદ્યા-વૃત્તિએ કરેલું જે ઉલટું જ્ઞાન તે અવિદ્યાવૃત્તિરૂપ વિપર્યય-જેમ-છીપમાં રૂપાનું જ્ઞાન, ઇત્યાદિ.

અવિનામાવ—વ્યાપ્તિ. ૨. સંબંધ માત્ર. ૩. સ્વદેશ વૃત્તિત્વ.

૪. વ્યાપ્યનિષ્ઠવ્યાપકનિરૂપિતધર્મઃ । વ્યાપક વડે નિરૂપિત એવો વ્યાપ્યમાં રહેલો ધર્મ. જેમ-વ્યાપક જે અગ્નિ તેનાથી નિરૂપિત એવો વ્યાપિરૂપ ધર્મ વ્યાપ્યરૂપ ધૂમમાં રહેલો છે.

અવિરોધઃ—બ્રહ્મસૂત્રના બીજા અધ્યાયનું નામ. શ્રુતિથી વિરોધી એવાં સ્મૃતિ, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનાદિ પ્રમાણો આભાસરૂપ છે;

માટે વેદાન્ત વાક્યોના સમન્વયમાં તે સ્મૃતિ વગેરે વિરોધી ન હોવાં તેને અવિરોધ કહે છે.

અવ્યભિચાર:—નિયમ.

અવ્યય:—ન વિયતે વ્યયો (વિનાશો) ધર્મતઃ સ્વરૂપતોઽવ્યયતો यस્ય સઃ । જે પદાર્થના ધર્મનો, સ્વરૂપનો કે અવયવનો નાશ નથી થતો તે પદાર્થ અવ્યય કહેવાય.

અવ્યવહિતત્ત્વમ્—વ્યવધાનાભાવત્ત્વમ્ । અંતરાય વગરનું જેમ—‘અવ્યવહિત પૂર્વક્ષણ’ એટલે જે ક્ષણની વાત કરતા હોઈએ તેની પહેલાંનીજ પૂર્વક્ષણ; એ બન્ને ક્ષણો વચ્ચે કાંઈ છેદું કે વ્યવધાન ન જોઈએ.

અવ્યાપ્તિ—લક્ષ્યકંદશાવૃત્તિત્વમવ્યાપ્તિઃ । પોતાના લક્ષ્યના એક દેશમાં (ભાગમાં) લક્ષણનું જે ન હોવાપણું તે અવ્યાપ્તિ દોષ કહેવાય છે. જેમ—કોઈ માણસે ગાયનું લક્ષણ કરતાં કહ્યું કે ‘જે કપિલા (રાતા રંગની) હોય તે ગાય.’ હવે ગાયનું કપિલત્વ લક્ષણ બધી ગાયોમાં હોતું નથી પણ કોઈક ગાયમાંજ હોય છે. માટે એ લક્ષણ પોતાના લક્ષ્યરૂપ ગાયમાત્રમાં ન વર્તેલાં તેના એક દેશરૂપ કોઈક ગાયમાં વર્તે છે, માટે એ લક્ષણ અવ્યાપ્તિ દોષવાળું છે.

૨. લક્ષ્યવૃત્તિત્વં સતિ લક્ષ્યતાવચ્છેદક-સમાનાધિકરણાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । જે લક્ષણ લક્ષ્યમાં હોઈને લક્ષ્યતાનું જે અવચ્છેદક સમાનાધિકરણ તેમાં જે લક્ષણના અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગિપણું રહેલું હોય તે અવ્યાપ્તિ કહેવાય. આ વાત દષ્ટાન્ત વિના ફીક સમજાય નહિ, માટે ધારો કે ‘કપિલત્વ’ એ ગાયનું લક્ષણ છે. એ લક્ષણ કપિલા ગાયમાં હોઈને, લક્ષ્યતા જે ગૌત્વ, તેનું અવચ્છેદ સમાનાધિકરણ જે સ્વેત ગાય, તેમાં રહેશે કપિલત્વનો જે અત્યંતાભાવ, તેનું પ્રતિયોગી જે કપિલત્વ, તે જે લક્ષણમાં હોય તે અવ્યાપ્તિ દોષવાળું લક્ષણ છે.

અવ્યાપ્યત્ત્વમ્—વ્યાપ્યામાવાવદ્વૃત્તિત્ત્વમ્ । વ્યાપ્યના અભાવવાળા પદાર્થમાં રહેવાપણું.

અવ્યાપ્યવૃત્તિગુણઃ—જે ગુણ પોતાના આશ્રયરૂપ દ્રવ્યના કોઈક દેશમાં રહે અને કોઈક દેશમાં ન રહે. તે જેમ—શબ્દગુણ આકાશરૂપ વિશુ દ્રવ્યનો આશ્રિત છતાં પણ આકાશના કોઈ ભાગમાં હોય છે. અને કોઈ ભાગમાં નથી હોતો, માટે શબ્દ એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ ગુણ છે. (સર્વભૂત દ્રવ્યોના સંયોગવાળા પદાર્થને વિશુ કહે છે.)

અવ્યાપ્યવૃત્તિત્ત્વમ્—સ્વાત્યંતાભાવસમાનાધિકરણત્વમવ્યાપ્યવૃત્તિત્ત્વમ્ । સ્વ એટલે શબ્દાદિક અવ્યાપ્યવૃત્તિ ગુણનું પોતાના અત્યંતાભાવની સાથે જે સમાનાધિકરણપણું તે શબ્દાદિમાં અવ્યાપ્ય વૃત્તિત્વ છે. જેમ—એકજ વિશુ આકાશમાં ભેરી અવચ્છિન્ન પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દનો, તેજ આકાશમાં રહેલા ઘટાદિ અવચ્છિન્ન પ્રદેશમાં અત્યંતાભાવ રહે છે. તે પોતાના અત્યંતાભાવ સાથે શબ્દગુણનું સમાનાધિકરણ કહેવાય. એવું સમાનાધિકરણત્વ એ અવ્યાપ્ય વૃત્તિત્વ કહેવાય છે.

૨. જે એ દ્રવ્યોના સંયોગ થાય, તે એ દ્રવ્યોના થોડાક ભાગમાં તે સંયોગ રહેતો હોય, અને થોડાક ભાગમાં સંયોગનો અભાવ રહેતો હોય (અર્થાત્ સંયોગ ન રહેતો હોય), એવા સંયોગને અવ્યાપ્યવૃત્તિ કહે છે. જેમ—વૃક્ષ અને વાનરનો સંયોગ અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે. કેમકે વૃક્ષની ઝાળ સાથે તેનો સંયોગ છે, પણ મૂળ સાથે નથી.

અવ્યુત્પન્નત્ત્વમ્—પદજ્ઞાનરહિતત્ત્વમ્ । આ પદનો આ અર્થ છે, એવા પ્રકારના જ્ઞાન વિનાના હોવાપણું.

અશાસ્ત્રીયદ્વૈતમ્—કામક્રોધાદિદ્વૈત તે અશાસ્ત્રીય દ્વૈત કહેવાય છે. કેમકે એ દ્વૈત ‘જ્ઞાન’ નું વિધાતક છે. (શાસ્ત્રીય દ્વૈત શુદ્ધ શાસ્ત્રાદિક છે; તે ‘જ્ઞાન’ નું સાધક છે.)

અશુક્લાકૃષ્ણકર્મ—પુણ્ય પાપરહિત કર્મ (એ ફક્ત યોગીઓનુંજ હોય છે.)

અશુચિત્વમ્—વૈદિકકર્માર્નિર્હત્વપ્રયોજકો ધર્મ-
વિશેષઃ । વૈદિક ધર્મ કરવાની અયોગ્યતાનો
હેતુ એવો કોઈ એક પ્રકારનો ધર્મ. (જન્મ-
સૂતક વગેરે.)

અશુદ્ધત્વમ્—વ્યાકરણાદિલક્ષણાનુસારિત્વમ્ ।
વ્યાકરણાદિમાં કહેલાં લક્ષણને અનુસરતું જે
(પદ કે વાક્યાદિ) ન હોય, તેમાં રહેલો
જે દોષ તે અશુદ્ધત્વ.

૨. જાદ્ધનિપિદ્ધાનુગ્રાનવત્ત્વમ્ । શાસ્ત્રે નિપિદ્ધ
કરેલા કાર્યના કર્તા હોવાપણું.

અશુદ્ધિઃ—કર્તુર્દ્રવ્યાદિઃ સ્પર્શનાચનર્તતાપાદકો
દોષવિશેષઃ । (હેમાદ્રો) યજ્ઞાદિ ધર્મના કર્તા
અને તેને માટે આણેલું જે દ્રવ્ય (સામગ્રી-
સાહિત્ય) વગેરે, તેને સ્પર્શ કરવાની અયોગ્ય-
તાને સંપાદન કરનારો કોઈક દોષ વિશેષ તે
અશુદ્ધિ, (એમ હેમાદ્રિમાં કહેલું છે.)

અશુભવાસના-અશુદ્ધવાસના—નિપિદ્ધ-
નિપિદ્ધસમાવિધાકર્મતત્સંસ્કારતત્કલસંસ્કારરૂપા । આ
લક્ષણમાં ચાર વાતો કહી છેઃ (૧) નિપિદ્ધ
એટલે ઋકસમાત્ર કાગડો, ઘિલાડું વગેરે જેમ
જાય તે; (૨) નિપિદ્ધસમ એટલે તરણું તોડવાં,
ભોંય પર લીટા કરવા, પોતાના અંગ ઉપર
તાલ વગાડવા, ઇત્યાદિ; (૩) નિપિદ્ધાવિદ્ધા એટલે
સ્ત્રીચિંતનાદિ; અને (૪) નિપિદ્ધ ધર્મ એટલે પલાંડું
લક્ષ્યાદિ. એ ચારના સંસ્કાર, તથા તેથી પણ
પહેલાં પૂર્વ જન્મે કરેલાં ધર્મનાં ફળ જે
જન્માન્તરમાં મળ્યાં હોય-જેવાં કે નરકવાસાદિ-
તેના સંસ્કારો, એ અશુભ વાસનાનાં ઉદા-
હરણો છે. એનેજ અશુદ્ધ વાસના પણ કહે છે.

અશૌચમ્—વિહિતકર્માનિષ્કારિત્વસંસ્પાદ-
કત્ત્વમ્ । વિહિત ધર્મ કરવાને અનધિકારી-
પણું સંપાદન કરનાર તે અશૌચ કહેવાય.

અશ્રદ્ધા—ગુરુશ્રાદ્ધોપદિરેક્યે દ્વદમેવં ન
મત્ત્યેવેતિ વિપર્યયવુદ્ધિઃ । ગુરુ અગર શાસ્ત્રે
ઉપદેશ કરેલા અર્થમાં 'આ તો એમ નજ
હોય' એવી અવળી યુદ્ધિ તે અશ્રદ્ધા.

અપ્રાજ્ઞયોગઃ—આઠ અંગ (સાધન)
જે યોગનાં છે તે અશ્રંગ યોગ કહેવાય છે.

તે આઠ સાધનઃ—(૧) યમ, (૨) નિયમ, (૩)
આસન, (૪) પ્રાણાયામ, (૫) પ્રત્યાહાર, (૬)
ધારણા, (૭) ધ્યાન, અને (૮) સમાધિ.

અસંસક્રિતિઃ—સવિકલ્પસમાધ્યભ્યાસેન નિરુદ્ધે
મનસિ નિર્વિકલ્પસમાધ્યવસ્થા । જ્ઞાનની સાત
ભૂમિકાઓમાંની પાંચમી ભૂમિકા. સવિકલ્પ
સમાધિના અભ્યાસથી રોકાયેલા મનમાં
નિર્વિકલ્પ સમાધિની અવસ્થાને 'અસંસક્રિતિ'
કહે છે. આ અવસ્થામાં સુષુપ્તિની પેઠે બેદા-
દિકતું વિરમરણ થવાથી એને સુષુપ્તિ પણ
કહે છે. આ અવસ્થામાંથી યોગી પોતાની
મેજે વ્યુત્થાનને પામે છે (જગ્રત થાય છે.)

અસંસર્ગાગ્રહઃ—અસંસર્ગ એટલે આધ
ગ્રહણ અથવા પ્રતિબંધકતું ગ્રહણ; તેના
અભાવ એટલે આધનું ગ્રહણ ન કરવું અથવા
પ્રતિબંધકનું ગ્રહણ ન કરવું તે અસંસર્ગાગ્રહ
કહેવાય. એ પદાર્થના ભેદના અજ્ઞાનને પણ
અસંસર્ગાગ્રહ કહે છે.

અસતત્ય્યાતિ—અસતઃ (શૂન્યસ્ય) एवा-
ધ્યસ્તપદાર્થાન્નિરેણ જ્ઞાનમ્ । શૂન્યવાદી માધ્યમિક
બૌદ્ધોને મતે જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેય, એ સર્વ
અસત છે, એટલે વાંઝણીના છોકરાની પેઠે
તેમનું અસ્તિત્વજ નથી. એ રીતે અસત
છીપમાં અસત રૂપાનું જ્ઞાન ઉપજે છે, માટે
તેને 'અસતત્ય્યાતિ' કહે છે.

૨. કેટલાક (તાંત્રિક વગેરે) ને મતે
છીપ વગેરે વ્યવહારિક પદાર્થ અસત નથી,
પણ છીપમાં જે રૂપું જોવાય છે, તે અસત
છે. માટે 'આ રૂપું' એવું જ્ઞાન અસત રૂપાને
વિષય કરે છે, અને છીપનું જ્ઞાન થયા પછી,
અમને છીપમાં અસત રૂપું પ્રતીત થયું-અમને
છીપમાં રૂપું દેખાયું તે અસત હતું-એવો
અનુભવ થાય છે, માટે એ અસત ત્ય્યાતિ
કહેવાય છે.

અસત્યત્ત્વમ્—વસ્તુસ્વભાવ વિરોધિયર્મત્ત્વમ્ ।
જે વસ્તુનો જે ધર્મ છે, તેનાથી વિરોધી ધર્મ
તે વસ્તુમાં માનવાપણું તે અસત્યત્વ.

અસત્ત્વમ્—સર્વદેશકાલસંબંધિનિષેધપ્રતિયોગિત્વમ્ । સર્વ દેશ અને સર્વ કાળના સંબંધવાળા પદાર્થના અભાવનું જે પ્રતિયોગી-પણું તે. (વે. સિ. શ્લોક.)

૨. ક્વચિદપ્યધિકરણે સત્ત્વેનાપ્રતિયમાનમ્ । કોષ્ટ પણ અધિકરણમાં સતપણા વડે ન જણાવાપણું. (અદ્વૈતદીપિકા.)

૩. સદ્વૈલક્ષણ્યે સત્ત્વપરોક્ષપ્રતીતિ વિપયત્વમ્ । સતથી વિલક્ષણ છતાં અપરોક્ષ પ્રતીતિનો વિપય હોવાપણું. (અદ્વૈતસિદ્ધિ.)

૪. પ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । જે પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગી હોય તે અસત્. (ન્યા.)

અસત્ત્વાપાદકાવરણમ્—(કૃત્સ્થઃ) નાસ્તીત્યસત્ત્વાપાદનપ્રયોજકીભૂતમાવરણમ્ । જે આવરણ (કૃત્સ્થ) નથી એવી રીતે (કૃત્સ્થનું) અસત્ત્વ સ્થાપિત કરવામાં હેતુભૂત થાય છે તે.

૧ અસદાવરણમ્—‘ કૃત્સ્થ નથી ’ એવા પ્રકારનું આવરણ તે. (આવરણ એ પ્રકારનું છે: (૧) અભાનાવરણ અને (૨) અસદાવરણ તેમાંથી અસદાવરણનો અર્થ ઉપર કબો છે. ‘ અભાનાવરણ ’ નો અર્થ તે શબ્દમાં જોવો.)

૨ અસદુત્તરમ્—સ્વવ્યાઘાતકમુત્તરમ્ । પોતાનો પક્ષનું જ ખંડન કરે એવો ઉત્તર તે અસદુત્તર કહેવાય.

૪ અસદ્વેતુઃ—સાધ્યની સિદ્ધિ ન કરે એવો હેતુ,

અસમવાયિકારણમ્—જે પદાર્થ જે કાર્યના સમવાયી કારણમાં સમવાય સંબંધે કરીને, અથવા સ્વાશ્રય સમવાય સંબંધે કરીને રહેતો થકો તે કાર્યનો જનક થાય છે, તે પદાર્થ છે કાર્યનું અસમવાયી કારણ કહેવાય છે. જેમ—

ઉદા૦ (૧) તંતુઓનો સંયોગ પટરૂપ કાર્યનું અસમવાયી કારણ કહેવાય છે. તંતુઓ દ્રવ્ય છે અને સંયોગ ગુણ છે, માટે તંતુ એ સંયોગનું સમવાયી કારણ છે. અને ગુણ એ કોઈનું સમવાયી કારણ હોઈ

શકે નહિ, પણ અસમવાયી કારણ જ હોય છે, માટે પટરૂપ કાર્યનું સંયોગરૂપ ગુણ એ અસમવાયી કારણ છે. લક્ષણ આ રીતે થોડું છે:—પટરૂપ કાર્યનો તંતુરૂપ સમવાયી કારણમાં સંયોગગુણરૂપ પદાર્થ સમવાય સંબંધથી રહેલો છે, અને તેવી રીતે રહેલો હોઈને પટરૂપ કાર્યનો જનક થાય છે. માટે સંયોગ એ પટનું અસમવાયી કારણ છે.

ઉદા૦ (૨) જેમ તંતુઓમાં રૂપાદિક ગુણ, પટગતરૂપાદિક ગુણોના સમવાયી કારણરૂપ પટમાં, સ્વાશ્રય સમવાય સંબંધ વડે રહ્યા છે; અને એવી રીતે રહીને પટના રૂપાદિક ગુણોના જનક થાય છે, માટે તંતુઓના રૂપાદિક ગુણ પટના રૂપાદિક ગુણોનું અસમવાયી કારણ કહેવાય છે. સ્વ એટલે તંતુના રૂપાદિક ગુણ, તેનો આશ્રય તંતુઓ. તેનો સમવાય સંબંધ પટ સાથે, એ પટમાં તંતુઓના સ્વેતાદિક ગુણો રહેલા છે અને ત્યાં રહીને પટના સ્વેતાદિક ગુણોના જનક થાય છે, માટે તંતુના રૂપાદિક ગુણ પટના રૂપાદિક ગુણનું અસમવાયી કારણ છે. આવી રીતે પરંપરા સંબંધે કરીને તંતુના ગુણોની પટમાં સ્થિતિ સભવે છે.

૨. સમવાયસ્વસમવાયિસમવાયાન્તરસમ્બન્ધેન સમવાયિકારણે પ્રત્યાસન્નત્વે સતિ જ્ઞાનાદિભિન્નત્વે સતિ કારણમસમવાયિકારણમ્ । જે પદાર્થ જે કાર્યના સમવાયિ કારણ વિષે સમવાય સંબંધ વડે રહેલો હોઈને, તથા આત્માના જ્ઞાનાદિક વિશેષ ગુણોથી ભિન્ન હોઈને, જે કાર્યના પ્રતિકારણ હોય છે, તે પદાર્થ તે કાર્યના પ્રતિ અસમવાયિ કારણ કહેવાય છે. આવું લક્ષણ કરવાથી અસમવાયિ કારણના એ વિભાગ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં એક—અસમવાયિ કારણ તો પોતાના કાર્યના સમવાયિ કારણમાં સમવાય સંબંધથી રહીને તે કાર્યનું જનક થાય છે; અને બીજું અસમવાયિ કારણ તો પોતાના કાર્યના સમવાયિ કારણમાં સ્વસમવાયિ સમવાય સંબંધથી રહીને તે કાર્યનું

જનક થાય છે. એમાંથી પહેલા અસમવાયિ કારણનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) પહેલું અસમવાયિ કારણ:—
જેમ તંતુઓનો સંયોગ પટરૂપ કાર્યના સમવાયિકારણરૂપ તંતુઓ વિષે સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે; અને તે તંતુઓનો સંયોગ જ્ઞાનાદિ ગુણોથી લિન્ન પણ છે; વળી તંતુઓનો પરસ્પર સંયોગ થયા વિના પટની ઉત્પત્તિ પણ થતી નથી, માટે એ તંતુ સંયોગ પટનું અસમવાયિ કારણ કહેવાય છે. બીજા ઉદાહરણ:—

કપાસોનો સંયોગ ઘટનું અસમવાયિ કારણ છે.

એ પરમાણુઓનો સંયોગ કચણકનું અસમવાયિકારણ છે.

ત્રણ કચણકોનો સંયોગ ત્ર્યણકનું અસમવાયિકારણ છે.

સર્વ જન્ય દ્રવ્યો પ્રતિ અવયવોનો સંયોગ એ અસમવાયિકારણ છે.

પાકજ રૂપાદિકોનું તેજ:સંયોગ અસમવાયિ કારણ છે.

ક્રિયાનું અભિધાનાખ્ય સંયોગ તથા નોદનાખ્ય સંયોગ અસમવાયિ કારણ છે.

સંયોગ, વિભાગ અને વેગ, એ ત્રણનું ક્રિયા અસમવાયિકારણ છે.

આઠ સ્થંદનરૂપ ક્રિયાનું દ્રવત્વ અસમવાયિ કારણ છે.

દ્વિતીયાદિક પતનનું તથા દ્વિતીયાદિક સ્થંદનનું (ટપકવાનું કે ઝરવાનું) વેગ એ અસમવાયિ કારણ છે.

સંયોગજ સંયોગનું સંયોગ અસમવાયિ કારણ છે

વિભાગજ વિભાગનું વિભાગ અસમવાયિ કારણ છે.

દ્વિત્વાદિ સંખ્યાનું એકત્વ સંખ્યા અસમવાયિ કારણ છે.

દ્વિપૃથક્ત્વાદિ પૃથક્ત્વનું એક પૃથક્ત્વ અસમવાયિ કારણ છે.

શબ્દનું સંયોગ, વિભાગ, શબ્દ, એ ત્રણ અસમવાયિ કારણ છે.

જ્ઞાનાદિક ગુણોનું આત્મભન: સંયોગ અસમવાયિ કારણ છે.

૨. બીજું અસમવાયિ કારણ:—

પટાદિક અવયવોનો વિષે રહેલા જે રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, એકત્વ સંખ્યા, પરિમાણ, એક પૃથક્ત્વ, ગુરૂત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, સ્થિતિ-સ્થાપક, એ ગુણો છે. એનેજ કારણ ગુણોત્પન્ન કહે છે. ('કારણ ગુણોત્પન્ન' શબ્દ જુઓ.) તે પટાદિ અવયવોમાં રહેલા રૂપાદિક ગુણોનું તંતુ આદિક અવયવોના ગુણજ યથાક્રમે અસમવાયિ કારણ હોય છે. હવે તે રૂપાદિક અસમવાયિ કારણરૂપ પટાદિ કોમાં તે તંતુઆદિક અવયવોના રૂપાદિક ગુણ સમવાય સંબંધે કરીને રહેતા નથી, પણ તંતુ આદિકના રૂપાદિ ગુણ સ્વ-સમવાયિ સમવાય સંબંધે કરીનેજ તે પટાદિક અવયવોમાં રહે છે. (અહીં આ 'સ્વ' શબ્દ વડે તંતુ આદિક અવયવોના રૂપાદિ ગુણ સમજવા.) તે રૂપાદિક ગુણોનું સમવાયિ કારણ જે તંતુ આદિક અવયવ છે, તે તંતુ આદિક અવયવો વિષે તે પટાદિક અવયવો સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે. એ પ્રકારે તે પટાદિક અવયવોનો વિષે સ્વસમવાયિ સમવાય સંબંધે કરીને રહેલા તે તંતુ આદિક અવયવોના રૂપાદિક ગુણ, તે પટાદિ અવયવોના રૂપાદિ ગુણોના યથાક્રમે જનક થાય છે, તથા તે જ્ઞાનાદિક ગુણોથી લિન્ન પણ છે. માટે તંતુ આદિક અવયવોના રૂપાદિક ગુણ પટાદિક અવયવોના રૂપાદિક ગુણોનું અસમવાયિ કારણ કહેવાય છે.

પટના અસમવાયિ કારણના લક્ષણની તુરી, તંતુ સંયોગાદિક, નિમિત્ત કારણમાં અતિવ્યાપ્તિ થાય છે, તથાપિ જેમ અસમવાયિ

કારણના સામાન્ય લક્ષણમાં 'જ્ઞાનાદિત્રેયી ભિન્નત્વ'નો નિવેશ કર્યો છે, તેમ પટકાર્યના અસમવાયિ કારણમાં 'તુરી' તંતુ સંયોગાદિત્રી ભિન્નત્વ'નો નિવેશ કર્યો. અર્થાત-પટસમવાયિ-કારણે સમવાયસમ્બન્ધેન પ્રત્યાસન્નત્વે સતિ તુરીતંતુસંયોગભિન્નત્વે સતિ પટકારણ પટ-સમવાયિ કારણમ્। એટલે, જે પદાર્થ પટના સમવાયિ કારણમાં (તંતુઓમાં) સમવાય સંબંધથી રહેલા (સંયોગ) હોઈને, તથા તુરી (કાંકેશ) તંતુ સંયોગથી ભિન્ન હોઈને પટનું કારણ થાય, તે પટનું અસમવાયિ કારણ કહેવાય આતું લક્ષણ કરવું.

અસંપ્રજાતસમાધિ:—સર્વ વૃત્તિઓના નિર્ણયરૂપ સમાધિ અથવા જેમાં ધ્યેય વસ્તુની પણ રૂઢિતિ રહેતી નથી તે.

અસમ્બન્ધ:—(જાતિવોચકદોષ:)-પ્રતિયોગિતાનુચિન્નતાન્યતરસમ્બન્ધેન સમવાયામાવેડસમ્બન્ધ: પ્રતિયોગિતા સંબંધે કરીને અથવા અનુચોગિતાસંબંધે કરીને જે સમવાયનો અભાવ છે તેનું નામ અસંબંધ જેમ-પૃથ્વી આદિક દ્રવ્યો વિષે ગુણ તથા ધર્મ સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે. તે ગુણધર્મના સમવાયના તે ગુણધર્મ પ્રતિયોગી છે, અને પૃથ્વી આદિક દ્રવ્ય અનુચોગી છે. માટે એ ગુણધર્મનો સમવાય પ્રતિયોગિતા સંબંધ વડે પૃથ્વી આદિક દ્રવ્યોમાં રહે છે. પરંતુ સમવાય અને અભાવ એ બે પદાર્થો પોતે કાર્ય પદાર્થમાં સમવાય સંબંધથી રહેતા નથી, તેમ સમવાય અને અભાવમાં બીજે કોઈ પદાર્થ સમવાય સંબંધથી રહેતો નથી. માટે સમવાય અને અભાવ બન્ને તે સમવાયનાં પ્રતિયોગી નથી તેમ અનુચોગી પણ નથી. એ રીતે તે સમવાય અને અભાવમાં પ્રતિયોગિતા સંબંધથી કે અનુચોગિતા સંબંધથી જે સમવાયનો અભાવ છે, તેનું નામ અસંબંધ છે. એ અસંબંધ દોષજ તે સમવાયત્વ તથા અભાવત્વના જાતિપણમાં બાધક છે.

૨. પરસ્પરસમ્બન્ધમાત્ર:। પરસ્પર અન્ય-યનો અભાવ તે.

અસમ્ભવ:—લક્ષ્યમાત્રાવૃત્તિત્વસમ્ભવ:। જે લક્ષણ પોતાના લક્ષ્યમાત્રમાંજ રહેતું હોય તે લક્ષણ અસંભવ દોષવાળું બનણું. જેમ, જેને એક ખરી હોય તે ગાય.' એવું લક્ષણ ગાયનું કરવામાં આવે તો તે અસંભવ દોષવાળું કહેવાય. કેમકે કોઈપણ ગાય એક ખરીવાળી હોય નહિ, માટે એ લક્ષણ ગાય માત્રને લાગુ પડતું નથી.

૨. લક્ષ્યતાવચ્છેદકવ્યાપકીભૂતાભાવપ્રતિયોગિ-ત્વમ્। લક્ષ્યતાના અવચ્છેદકમાં વ્યાપક રૂપે રહેલા અભાવનું પ્રતિયોગિપણું તે અસંભવ જેમ-ઉપર કહેલા ગાયના લક્ષણમાં 'ગાય' લક્ષ્ય છે, અને લક્ષ્યતા 'ગોત્વ' છે. ગોત્વનું અવચ્છેદક 'એકશદ્ધત્વ' (શદ્ધ ખરી) છે. એ એક શદ્ધત્વના અભાવના પ્રતિયોગી એક શદ્ધત્વનો અસંભવ હોવાથી એકશદ્ધત્વ એ લક્ષણ અસંભવ દોષવાળું છે.

અસમ્ભાવના—વલ્લભિવેષકોટિકસંગચોડ સમ્ભાવના। 'અમુક વસ્તુ નથી' એવા નિષેધરૂપ જે મળજૂત સંશય તે અસંભાવના કહેવાય છે, અસંભાવના બે પ્રકારની છે:—
(૧) પ્રમાણુગતા અસંભાવના અને (૨) પ્રમેયગતા અસંભાવના.

અસાધારણકારણમ્—કાર્યનાતિરિક્તધર્મા-વચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિતકારણતાશાલિ અસાધારણ કારણમ્। કાર્યત્વ ધર્મથી અતિરિક્ત (ભિન્ન) જે ધર્મ છે, તે ધર્મ વડે અવચ્છિન્ન (આત્મ-મર્યાદિત) જે કાર્યતા છે, તે કાર્યતાવડે નિરૂપિત (બાણવાયલી) જે કારણતા છે, તે કારણતાવાળો પદાર્થ અસાધારણ કારણ કહેવાય છે. જેમ કાર્યત્વ ધર્મથી અતિરિક્ત જે ઘટત્વ ધર્મ છે, તે ઘટત્વ ધર્મવડે અવચ્છિન્ન જે ઘટમાત્ર નિષ્ઠ (રહેલી) કાર્યતા છે, તે કાર્યતા વડે નિરૂપિત જે કારણતા છે, તે કારણતા-વાળાં દંડ, ચક્ર, કુસાલ, કપાસ, કપાસ-

સંયોગ, આદિક છે. માટે તે દંડ, ચક્રાદિક, ઘટરૂપ કાર્યની પ્રતિ અસાધારણ કારણ કહેવાય છે. તેમજ પટરૂપ કાર્યનાં પણ તંતુ, તંતુ સંયોગ, તુરી (કાંદો), વેમ (સાળ), તંતુવાય (સાળવી), આદિક અસાધારણ કારણ છે. એ પ્રમાણે ઈશ્વરાદિક નવ સાધારણ કારણો સિવાય જે જે કાર્યનું જે જે કારણ હોય તે તે કાર્યનું અસાધારણ કારણ કહેવાય છે.

અસાધારણત્વમ્—લક્ષણરૂપ ધર્મમાં લક્ષ્યતા અવચ્છેદક ધર્મનું સમનિયતપણું. જેમ, ગંધવસ્તુ પૃથ્વીનું લક્ષણ છે. એ લક્ષણમાં લક્ષ્યતાનું અવચ્છેદક જે પૃથ્વીત્વ (સમનિયતત્વ શબ્દ બુદ્ધિ, તેનું સમનિયતપણું એટલે નિયમે કરીને હોવાપણું છે, એનું નામ અસાધારણપણું છે.

૨. તન્માત્રવૃત્તિ ધર્મયુક્તત્વમ્ । જે પદાર્થનો જે ધર્મ હોય તે માત્ર તેજ પદાર્થમાં રહેતો હોય તે.

અસાધારણાનૈકાન્તિકહેત્વાભાસઃ— સર્વસપક્ષવિપક્ષબ્યાવૃત્તો હેતુઃ અસાધારણઃ । નિશ્ચિત સાધ્યવાળા જેટલા પક્ષ છે, તે સર્વ વિપક્ષોમાં તથા નિશ્ચિત સાધ્યાભાવવાળા જેટલા વિપક્ષો છે તે સર્વ વિપક્ષોમાં જે હેતુ આવૃત્તિ છે (એટલે રહેતો કે હોતો નથી), તે હેતુ સાધારણ અનેકાન્તિક કહેવાય છે. જેમ— ‘ શબ્દઃ નિત્યઃ શબ્દત્વાત્ । ’ ‘ શબ્દ નિત્ય છે, શબ્દત્વ ધર્મવાળો હોવાથી. ’ આ અનુમાનમાં નિત્યત્વ રૂપ સાધ્યના અનુભવમાં ઘટાદિક વિપક્ષ કહેવાય છે. એવા સપક્ષોમાં કે વિપક્ષોમાં શબ્દત્વ હેતુ રહેતો નથી. પણ કેવળ શબ્દરૂપ પક્ષમાંજ રહે છે. માટે એ શબ્દત્વરૂપ હેતુ અસાધારણનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ કહેવાય છે.

એ શબ્દત્વ હેતુમાં ઉપર કહ્યું તેમ સાધ્યવાળા પદાર્થમાં અવૃત્તિ (વ્યાવૃત્તિ) નો નિશ્ચય થવાથી સાધ્ય પદાર્થમાં વૃત્તિત્વરૂપ

વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન સંભવતું નથી, માટે એ અસાધારણ હેતુનું જ્ઞાન વ્યાપ્તિનું પ્રતિબંધક છે.

અસિદ્ધહેત્વાભાસઃ—આ હેત્વાભાસ ત્રણ પ્રકારનો છે: (૧) આશ્રયાસિદ્ધ, (૨) સ્વરૂપાસિદ્ધ, અને (૩) વ્યાપ્તિવાસિદ્ધ. (આ ત્રણેના લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

અસિદ્ધિઃ—(આસુરી સંપત્તિમાંની એક સંપત્ત) ધર્મ, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય વગેરે પ્રાપ્ત ન થવાં તેને અસિદ્ધિ કહે છે.

અસુરમિગંધઃ—પ્રતિકૂલવેદનીયા ગન્ધઃ । જે ગંધ પ્રતિદૂળ છે એવું જ્ઞાન થાય તે ગંધ અસુરભિ કહેવાય છે.

અસૂયા—ગુણેષુ દોષાવિષ્કારઃ । ગુણોમાં દોષ પ્રકટ કરવો તે અથવા— પરકીયગુણેષુ દોષારોપઃ । બીજાના ગુણમાં દોષમાં આરોપ કરવો તે.

અસ્તિત્વમ્—(પદાર્થનો) કાળ સાથે સંબંધ તે અસ્તિત્વ.

અસ્તિત્વવિકારઃ—છ ભાવવિકારમાંનો બીજો ભાવ વિકાર. જન્મ પામ્યા પછી (ઉત્પન્ન થયા પછી) એ જ્ઞાણ જેટલો કાળ.

અસ્તેયઃ—પરસ્વાનપહરણમ્ । (બળતકારથી અથવા છળકપટથી) પરાયા દ્રવ્યાદિક પદાર્થોનું હરણ ન કરવું તેનું નામ અસ્તેય.

૨. અદત્તાદાનરૂપપરસ્વાપહરણરાહિત્યમ્ । ‘ શ્રદ્ધા એ આધ્યાત્મિક હેતુ ’ એ રૂપી પરદ્રવ્ય હરણથી રહિતપણું તે.

અસ્થિરપ્રજ્ઞાઃ—પૂર્વ પુણ્યના યોગથી ‘ તત્ત્વમસિ ’ મહા વાક્યના શ્રવણથી જેને ‘ અહં બ્રહ્માસ્મિ ’ એવું જ્ઞાન ઉપજે છે, પણ વિપયાસકિત વગેરેથી પાછું વિસારે પડે છે, એવું જ્ઞાન અસ્થિર પ્રજ્ઞા કહેવાય છે.

૨. સંશય, અસંભાવના, અને વિપરીત ભાવના સહિત જે જ્ઞાન તે અસ્થિર પ્રજ્ઞા કહેવાય છે.

અસ્થ્યાદિ પંચદશકમ્—હાડકાં અથવા પંદર વસ્તુઓનો સમૂહ—જેનાથી સ્થૂલ દેહ

નિર્માણ થયો છે તે. ‘સંજ્ઞાદર્શ’ માં એ પંદર આ પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે:—“અસ્થિ ચર્મ કફઃ સ્નાયુઃ મજ્જા માંસાશ્રુદ્ધિકાઃ । વિષ્ણુવે વાતપિત્તે ચ શુક્રં મેદસ્થ ક્ષોણિતમ્ ॥ ૧ ॥ હાડકાં, આમરી, કંઠ, સ્નાયુ, મજ્જા, માંસ, અશ્રુ, પીચા, વિષ્ણુ, મૂત્ર, વાયુ, પિત્ત, વીર્ય, મેદ અને લોહી એ પંદર.

અસ્ત્રગ્રવ્રજ્જલિજ્જલકત્વમ્—સમ્માવ્યમાન-સ્વાસ્થ્યજીવલિજ્જલમિત્તગ્રવ્રજ્જલિજ્જલકત્વમ્ । જે શ્રુતિ-ઓમાં, એ શ્રુતિઓ છવને અનુવક્ષીને કહેલી છે એવી રીતે છવના લિંગનો આશય સંભવતો હોય અને તેથી કરીને પ્રત્યક્ષ લિંગનો અભિભવ થતો હોય ત્યાં અસ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષલિંગવાળી શ્રુતિઓ જાણવી.

અસ્મિતા—અહંકારસ્ય સૂક્ષ્માવસ્થા । અહંકારની કારણરૂપ સૂક્ષ્મ અવસ્થા તે અસ્મિતા.

૨. અહંકારધર્મ્યધ્વાસઃ । અહંકારના ધર્મ-વાળો અધ્વાસ.

બુદ્ધાદામેદામિમાનનઃ । બુદ્ધિ વગેરેમાં અમેદ રૂપે અભિમાન.

૪. સાંખ્ય અને યોગશાસ્ત્રમાં એનેજ ‘મહતત્ત્વ’ કહે છે.

૫. વેદાન્તીઓ એને ‘સામાન્યાહંકાર’ કહે છે.

૬. પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા પાંચ ક્ષેત્રશક્તિને બીજો ક્ષેત્ર તે અસ્મિતા.

૭. દષ્ટા અને દશ્ય એ પરસ્પર અત્યંત સિન્ન છે; તે બેનું અવિદ્યારૂત ‘હું છું’ એ પ્રકારનું જે મિથ્યા તાદાત્મ્ય તે અસ્મિતા. (પાતં. યોગ.)

અહંકાર—અભિમાનાત્મિકાન્તઃ કરણવૃત્તિઃ અભિમાન રૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિ. ૨. (સાંખ્ય મતે) મહતત્ત્વની વિવૃત્તિ (કાર્ય).

અહંકારદ્વયમ્—અહંકારના બે પ્રકાર. અભિમાનાત્મિકા ચિત્તવૃત્તિને અહંકાર કહે

છે. તે સામાન્ય અને વિશેષ એવો બે પ્રકારનો છે; (૧) “હું”. એવી સામાન્યાહંકાર વૃત્તિને સામાન્યાહંકાર કહે છે; અને (૨) ‘હું બ્રહ્મણ છું, ક્ષત્રિય છું,’ ઇત્યાદિ અભિમાનાત્મિકા ચિત્તવૃત્તિને વિશેષાહંકાર કહે છે.

અહંગ્રહોપાસના—ઉપાસ્યસ્વરૂપસ્ય સ્વા-મંદન ચિન્તનમ્ । ઉપાસ્ય સ્વરૂપ અને હું એકજ છીએ એમ યોતાની સાથે ઉપાસ્યનું અભેદરૂપે ચિંતન તે અહંગ્રહોપાસના.

૨. એજ રીતે બીજનું યોતાની સાથે અભેદરૂપે બ્યાન કરવામાં આવે ત્યારે તે અહંગ્રહબ્યાન કહેવાય છે.

અહિંસા—વાદ્મનઃકાર્યઃ સર્વભૂતાનામનમિ-ત્રોહઃ । મન, વાણી અને કાયા વડે પ્રાણી માત્રનું અપીડન, તેનું નામ અહિંસા.

૨. પ્રાણવિયોગપ્રયોજકવ્યાપારોદિત્યમ્ । દેહથી પ્રાણુનો વિયોગ થાય એવી યોગના કરનારા વ્યાપારથી રહિતપણું તે.

૩. અશાસ્ત્રીયપ્રાણીપીડનામાવઃ । શાસ્ત્રીય વિધિથી જે પ્રાણીઓની હિંસા કરેલી છે તે સિવાય પ્રાણીને પીડા ન કરવી તે.

આકરજં તેજઃ—અનુભવ્યન્યન તેજ આકરજા પૃથ્વી અને જળ બન્ને જેનાં ધીવન નથી તે તેજ ‘આકરજ’ કહેવાય છે. (આકર=ખાણું) હીરા, સોનું, રૂપું, તામ્ર, વગેરે એવાં તેજ છે.

આકારમૌનમ્—અવચનમાત્રમૌનમ્ । મોટેથી માત્ર બોલવું નહિ, એવું મૌન તે આકારમૌન કહેવાય.

આકાશમ્—(બૌદ્ધ મતે) આવરણનો અભાવ તે આકાશ.

૨. આવરણમાત્રાધિકરણમ્ । આવરણના અભાવનું જે અધિકરણ તે આકાશ.

૩. આવરણવિરોધ્યવકાશઃ । આવરણનો વિરોધી એવો અવકાશ તે આકાશ.

૪. અવ્યક્તમાત્રાધિકરણમાકાશમ્ । અવ્યક્ત જેનો અણુ સમવાયિ કારણ તે આકાશ.

૫. અવ્યક્તગુણમાકાશમ્ । અવ્યક્ત જેનો અણુ છે તે આકાશ.

આકાશગુણાઃ—(૧) સંખ્યા, (૨) પરિણામ (૩) પૃથક્ત્વ, (૪) સંયોગ, (૫) વિભાગ, અને (૬) શબ્દ એ છ ગુણો આકાશમાં રહે છે. (ન્યાય મતે.)

આકાશદ્રવ્યમ્—આકાશ દ્રવ્ય એક છે, નિત્ય છે અને વિભુ છે. આકાશને કોઈ શરીર કે વિષય નથી, પરંતુ શબ્દ ગુણને પ્રકણ કરનાર શ્રોત ઇન્દ્રિય એ આકાશનું ઇન્દ્રિય છે.

આકાશપ્રકૃતયઃ પંચ—આકાશની પાંચ પ્રકૃતિઓ કે આકાશના પાંચ ગુણો—જેમ—મત્સર, ક્ષોભ, મોહ, કામ અને ક્રોધ. ક્રોધ વળી રાગ, દ્વેષ, લાલ્ચ, લભ્ભ અને મોહ એ પાંચ આકાશના ગુણ છે એમ કહે છે. (સંજ્ઞાદર્શ.)

આકાશમેદૌ (જૈનમતે)—ક્ષોકાકાશ અને અક્ષોકાકાશ એમ બે પ્રકારનું આકાશ છે. તેમાં અધોદેશ વિષે રિત્યત જે આકાશ છે તે 'ક્ષોકાકાશ' કહેવાય છે; અને બિર્ધ્વ દેશ વિષે રિત્યત જે આકાશ છે, તે 'અક્ષોકાકાશ' કહેવાય છે. ક્ષોકાકાશ એ બદ્ધ જીવોને રહેવાનું સ્થાન છે અને અક્ષોકાકાશ એ મુક્ત જીવોને રહેવાનું સ્થાન છે.

આકાશલક્ષણમ્—શબ્દસમવાયિકારણમા-કાશમ્ । શબ્દનું સમવાયી કારણ તે આકાશ.

આકાશ્ચક્ષા—ચેતનપદેન વિના ચત્પદસ્યાનુ-ભાવકત્વં, તત્પદેન તત્પદસમભિવ્યાહારઃ આકાશ્ચક્ષા । જે પદ વિના જે પદની શાબ્દબોધ જનકતા નથી હોતી તે પદની સાથે જે તે પદનું ઉચ્ચારણ (બોલવું) તેનું નામ આકાંક્ષા. જેમ—'ઘટમાનય' (ધડો લાવો) એમાં ઘટ પદની પછી અમ્ એ વિભક્તિપદ છે, તેમાં કેવળ ઘટ બોલવાથી ઘટ વિષે કર્મતા રહેલી છે એવો આધ થતો નથી, માટે ઘટ પદને પોતાનાથી અવ્યવહિત ઉત્તરવૃત્તિ અમ્ પદની આકાંક્ષા છે; તેમ અમ્ પદને પણ પોતાનાથી અવ્યવહિત પૂર્વવૃત્તિ ઘટ પદની આકાંક્ષા છે,

એજ રીતે આનય વચનમાં પણ આ જેની પૂર્વે છે એવા ની ધાતુને પોતાની પછી અવ્યવહિત આખ્યાત પદની આકાંક્ષા છે. તથા તે આખ્યાત પદને પણ પોતાની પૂર્વે આ વાળા ની ધાતુની આકાંક્ષા છે. એ આકાંક્ષા જ્ઞાન શાબ્દબોધનો હેતુ છે. અર્થાત્ અમ્ આદિ વિભક્તિ પદ અવ્યવહિત ઉત્તરત્વ સંબંધે કરીને ઘટ આદિક પદવાળું છે, તથા આખ્યાત પદ અવ્યવહિત ઉત્તરત્વ સંબંધે કરીને ધાતુ પદવાળું છે. એ પ્રકારનું આકાંક્ષા જ્ઞાન ઘટ વિષયક કર્મતા તથા આણવાને અનુકૂળ કૃતિ, એ પ્રકારના શાબ્દબોધનો હેતુ છે.

૨. ચેતનપદેન વિના ચત્પદસ્યાનુભાવકત્વં તેન તસ્ય સમભિવ્યાહારઃ આકાશ્ચક્ષા । જે પદ વિના જે (બીજા) પદના અન્યથ બોધની ઉત્પત્તિ થતી ન હોય, તે પદની સાથે તે બોલવું તે. જેમ—'કમાડ' એટલું કહેવાથી અન્યથબોધ થતો નથી માટે તેની સાથે 'બ'ધ કર' એ પદને બોલવું પડે છે, તે આકાંક્ષા છે.

૬. અન્યયાનુપપત્તિરાકાશ્ચક્ષા । જે પદનો જે પદના વિના અન્યથ સંભવતો નથી, તે પદ તે પદની સમીપમાં બોલવું પડે છે તેને સમભિવ્યાહાર કહે છે. એ સમભિવ્યાહાર તે આકાંક્ષા. જેમ—'ધડો લાવો' એમાં બન્ને પદો એકબીજાની આકાંક્ષા રાખે છે.

આકુંચનં (કર્મ)—અભિમુખદેશસંયોગ-સમવાયિકારણં કર્મ આકુંચનમ્ । મૂર્ત દ્રવ્યનો અભિમુખ દેશની સાથે જે સંયોગ થાય છે, તે સંયોગનું અસમવાયિ કારણરૂપ જે મૂર્ત દ્રવ્યનું કર્મ છે, તેને આકુંચન કહે છે. જેમ શરીરનાં હાથપગ વગેરે સંયોગ કરવાથી તે અંગોનો સન્નિષ્ઠ (નજીકના) દેશ સાથે સંયોગ થાય છે. તે સંયોગનું અસમવાયિ કારણ હાથપગ વગેરે અંગોનું કર્મ છે; માટે હાથપગ વગેરે અંગોનું તે કર્મ આકુંચન કહેવાય છે.

આક્ષેપ:—અનુમાન, અર્થાપત્તિ, સમાન-વિત્તિવેદ્યત્વ એવા ત્રણ અર્થ ‘આક્ષેપ’ ના થાય છે. જેમ—

(૧) મીમાંસકોને મતે—ઘટ પદની ઘટત્વ જાતિમાં શક્તિ માનીએ તો, ‘ઘટ’ પદ સાંભળનારને પ્રથમ ઘટત્વનો યોધ થયા પછી આક્ષેપથી એટલે અનુમાનથી તેને ‘ઘટ’ વ્યક્તિનો યોધ થાય છે. જેમ—“ઘટત્વ એ વ્યક્તિને આશરે રહેલું છે; જાતિ છે માટે; ઘટત્વ જાતિની પેરે.”

(૨) ભટ્ટપાદને માટે—આક્ષેપનો અર્થ અર્થાપત્તિ છે. કેમકે જેમ દિવસે નહિ ભોજન કરનારા પુરૂષના શરીરનું પીનત્વ, રાત્રીભોજન વિના સંભવતું નથી, માટે રાત્રીભોજનની કલ્પના કરાવે છે; તેમ ઘટત્વ જાતિ પણ ઘટ વ્યક્તિ વિના અનુપપન્ન (અસંભવિત) હોવાથી ઘટ વ્યક્તિની કલ્પના કરાવે છે. એ રીતે અર્થાપત્તિરૂપ આક્ષેપવડે ઘટ વ્યક્તિનું જ્ઞાન થાય છે.

(૩) ગુરૂને મતે—આક્ષેપનો અર્થ સમાનવિત્તિવેદ્યત્વ છે. જાતિ અને વ્યક્તિ બન્નેમાં જે એક જ્ઞાનની વિષયતા છે, તેને સમાનવિત્તિવેદ્યત્વ કહે છે. અર્થાત ઘટ પદથી એકકે વખતે ઘટત્વ જાતિ ઘટ વ્યક્તિ બન્નેનો યોધ થાય છે. માટે સમાનવિત્તિવેદ્યત્વ એવા આક્ષેપનો અર્થ છે.

૪. સ્વયમુક્તસ્યાર્થસ્ય કિંચિન્નિમિત્તમભિસન્વાય પ્રતિષેધઃ આક્ષેપઃ । પોતે કહેલા અર્થનો કાંઈક લગાડ નિમિત્ત આગળ કરીને નિષેધ કરવા તે આક્ષેપ.

આશ્ચર્યતિત્ત્વમ્—સુઘમિન્ત્વે સત્તિ સંખ્યા-વૌષકપ્રત્યયત્વમ્ । સુ પગેરે પ્રત્યયોથી ભિન્ન હોઈને સંખ્યાયોધક પ્રત્યયપણું.

આશ્ચર્યાનમ્—પૂર્વવૃત્તકથનમ્ । પૂર્વ અનેલી વાતનું કથન.

૨ સ્વયં દર્શ્યકથનમ્ । પોતે જોયેલા અર્થનું કથન.

આશ્ચર્યાપકઃ—પરોક્તસ્યાન્યવકથકઃ । ખીજાએ કહેલી વાતને ખીજા જગોએ કહેનારો.

આશ્ચર્યાધિકા—ઉપલબ્ધાર્થવૌષિકા । પ્રાપ્ત થયેલા અર્થનો યોધ કરનારી વાત.

આગમપ્રમાણમ્—શાસ્ત્રપ્રમાકરણમ્ । શાસ્ત્રી પ્રમાણું જે કરણ તે—શબ્દપ્રમાણ.

૨ આસૌકાર્યવિપચિણીચત્ત્વજન્યાવૃત્તિઃ । આપ પુરૂષે કહેલા અર્થવિષયક એવી શબ્દથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃત્તિ.

આગામ્પ્રકર્મ—તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી કરેલાં કર્મને આગામી કર્મ કહે છે, અથવા વર્તમાન જન્મમાં કરેલાં કર્મને પણ આગામી કર્મ કહે છે.

આચાર્ય—મતસ્થાપકઃ । પ્રાઈ પણ મતનું સ્થાપન કરનાર.

૨ મન્ત્રવ્યાખ્યાકૃત । વેદના મંત્રોની વ્યાખ્યા કરનાર.

૩ આચિનોતિ ચ જ્ઞાન્નાર્થમાચારે સ્થાપયત્યપિ । સ્વયમપ્યાચરંશ્ચસ્તુ સ આચાર્ય ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૧॥ જે શાસ્ત્રાર્થનું શોધન કરી તેનો સંપ્રદ કરે, તે શાસ્ત્રાર્થને આચારમાં મૂકે અને પોતે પણ તે પ્રમાણે આચરે તે આચાર્ય કહેવાય.

આજ્ઞા—નિકષ્પસ્ય મૃત્યુઃઃ કૃત્યાદો પ્રવૃત્યર્થ-વ્યાપારઃ । પોતાનાથી ઉતરતા દરજ્જાના જે ભૂત્ય વગેરે, તેમને કૃત્ય વગેરેમાં પ્રવૃત્ત કરવા માટે જે વ્યાપાર તે.

આજ્ઞાકારી—આજ્ઞાનુસારેણ કર્મકર્તા । આજ્ઞાને અનુસરીને કર્મનો કરનારો તે.

આજ્ઞામજ્ઞઃ—સ્વવિષયેષુ પ્રચારામાત્રઃ । આજ્ઞા કરીને કહેલા એવા પોતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી તે.

આત્મશ્ચ્યાત્તિઃ—(વિજ્ઞાનવાદીઓને મતે) વિજ્ઞાનાત્મન ઇવાધ્યસ્તપદાર્થાકરેણ માનમ્ । શરીરની અંદર રહેલું ક્ષણિક વિજ્ઞાન એ આત્મા છે. તે વિજ્ઞાનરૂપ આત્માથી ભિન્ન કોઈ અંતર-યાદિરૂ પદાર્થ છેજ નહિ. પણ અથા પદાર્થો તે વિજ્ઞાનના આકાર વિશેષ છે. માટે ઈંપમાં

જે રૂપું દેખાય છે, તે રૂપું પણ અંતર્વિજ્ઞાનનો ધર્મ છે. તે અંદરનું રૂપું જ દોષના બળથી બાહરે હોય તેમ દેખાય છે, અને છીપતું જ્ઞાન થવાથી ‘આ રૂપું નથી’ એવું જે જ્ઞાન થાય છે, તેથી કાંઈ રૂપાનો સ્વરૂપનો આધ થતો નથી. પણ તે રૂપામાંથી ‘આ’ એવો બાહ્ય-પણાનો નાશ થાય છે, માટે એ આત્મજ્ઞાતિ છે.

આત્મગોચર—આત્માને વિષય કરનારી આંતરપ્રત્યક્ષપ્રમા.

આત્મધાતી—વ્યાપાદયેય આત્માને સ્વયં એઽન્યુદકાદિભિઃ । અદૈધેનૈવ માગેણ હ્યાત્મધાતિઃ ય ઉચ્યતે ॥૧॥ જે મનુષ્ય પોતાની મેળે અગ્નિ કે બળ આદિવડે પોતાનું મૃત્યુ કરે છે, અને તે પણ શાસ્ત્રવિધિને છોડીને, ત્યારે તે આત્મ-હત્યારો કહેવાય છે.

આત્મજ્ઞાનમ્—અલ્પથી અભિન્નપણુવડે પોતાના આત્માનું ‘હું બ્રહ્મ હું’ એવું જ્ઞાન.

આત્મત્રયમ્—ત્રણ પ્રકારનો આત્મા, જેમ, (૧) બાહ્યનાર રૂપે અહંકારાવચ્છિન્ન જે ચૈતન્ય છે તેને ‘જ્ઞાનાત્મા’ કહે છે.

(૨) સર્વે વ્યાકૃતઓમાં વ્યાપી રહેલા ચૈતન્યને ‘મહાનાત્મા’ કહે છે.

(૩) સર્વ કૈકાણે અંતર્બાહિર્ભાવથી અનુગત ચૈતન્યને શાન્તાત્મા કહે છે.

બીજી રીતે પણ આત્મા ત્રણ પ્રકારનો કહેવાય છે:—(૧) પુત્રાદિને ‘ગૌણાત્મા’, (૨) દેહાદિને ‘મિથ્યાત્મા’, અને (૩) કૃતસ્થને ‘મુખ્યાત્મા’ કહે છે.

આત્મમદઃ—અહંકારમરિતસ્ય વિદ્યાદિભિઃ મમસમઃ કો વેતિ પ્રજ્ઞાહેતુર્મદઃ । અહંકારથી ભરેલો મનુષ્ય જે એમ બાણે કે વિદ્યા વગેરેમાં મારો બરોબરીઓ બીજો કોણ છે? એવા જ્ઞાનનો હેતુ જે મદ તે આત્મમદ કહેવાય છે.

આત્મશુદ્ધિઃ—પાપ કર્મોનો ક્ષય.

આત્મા—જ્ઞાનાધિકરણમાત્મા । જે દ્રવ્ય સમવાય સંબંધે કરીને જ્ઞાન, ધરણ અને

પ્રયતન એ ત્રણ ગુણોનું અધિકરણ હોય તે દ્રવ્ય આત્મા કહેવાય છે.

આત્મત્વજાતિમાનાત્મા । જે દ્રવ્ય સમવાય સંબંધે કરીને આત્મત્વ જાતિવાળું હોય તે દ્રવ્ય આત્મા કહેવાય છે.

૩. અમૂર્તસમવેતદ્રવ્યત્વા પરજાતિઃ । અમૂર્ત દ્રવ્યની દ્રવ્યત્વરૂપ અપરજાતિ.

૪. સર્વદેહેષુ પૂર્ણ આત્મા । હું એવા જ્ઞાનનો જે વિષય તે આત્મા.

૫. અર્હપ્રત્યયવિષયઆત્મા । હું એવા જ્ઞાનનો જે વિષય તે આત્મા.

૬. યચ્ચાપ્રોતિ યદાદત્તે યચ્ચાત્તિ વિષયાનિહ । યચ્ચાસ્ય સન્તતો ભાવસ્તસ્માદાત્મેતિ કથ્યતે ॥૧॥ જે વિષયોને પ્રાપ્ત કરે છે, જે વિષયોને ગ્રહણ કરે છે, જે વિષયોને ભોગવે છે, જે નિરંતર એક સરખો રહે છે, તે આત્મા કહેવાય છે.

૭. (બૌદ્ધમતે) હું, હું, એવી પોતાના સ્વરૂપ માત્રને પ્રકાશ કરનાર નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનની ધારા, તે આત્મા. એનેજ આલય-વિજ્ઞાન, આશય, અને ચિત્ત પણ કહે છે.

આત્માદ્રવ્યમ્—આત્મા (૧) જીવાત્મા અને (૨) ધર્મરાત્મા, એમ બે પ્રકારનો છે. તેમાં જીવાત્મા અનેક છે, નિત્ય છે અને વિભુ છે; અને ધર્મરાત્મા એક છે, નિત્ય છે અને વિભુ છે.

આત્માશ્રયઃ—અવ્યવધાનેન સ્વાપેક્ષણં આત્માશ્રયઃ । વ્યવધાન વિના જે પોતાને પોતાની અપેક્ષા છે, તેનું નામ ‘આત્માશ્રય’.

પોતાના અધિકરણમાં પોતાની અપેક્ષા પોતાના જ્ઞાનમાં પોતાની અપેક્ષા, પોતાની ઉત્પત્તિમાં પોતાની અપેક્ષા, પોતાના સ્વામી-પણામાં પોતાની અપેક્ષા, પોતાની ઉપમામાં પોતાની અપેક્ષા, એ પ્રકારે આત્માશ્રય અનેક પ્રકારનો છે.

૨. સ્વગ્રહસાપેક્ષગ્રહકત્વમ્ પોતે ગ્રહણ કરેલા વિષયની અપેક્ષાએ તેવાજ બીજા વિષયનું ગ્રહણ કરવાપણું.

૩. इतराव्यवधानेन स्वजनने कारणत्वेन स्वापेक्षणत्वम् । पोतानी उत्पत्तिमां पीज पदार्थानुं वयमां व्यवधान न छतां डारणुइपे ने पोतानी अपेक्षा હોવાપણું તે આત્માશ્રય.

૪. स्वापेक्षापादकप्रसङ्गतम् । पोतानी सिद्धिमां पोतानी अपેક્ષાનો પ્રસંગો આવી પડવાપણું તે આત્માશ્રય જેમ-જવરનું લક્ષણ ક્રોધએ કહ્યું કે “જવરના ઉપસર્ગયુક્ત જે રોગ તે જવર” હવે જવરના અજ્ઞાનવાળાને ઉદ્દેશીને જવરનું આ લક્ષણ કહેવાથી, પ્રથમ તો તેને જવરનું જ્ઞાન નથી તો પછી તેને જવરના ઉપસર્ગનું જ્ઞાન કેવી રીતે થશે? માટે એ લક્ષણ આત્માશ્રય દોપવાળું છે.

આત્માશ્રયાદિદોષપટ્ટકમ્—આત્માશ્રમ વગેરે છ દોષ (૧) આત્માશ્રય, (૨) અન્યેન્યાશ્રય, (૩) ચક્રિકા, (૪) અનવસ્થા, (૫) પ્રાગ્લેષ, અને (૬) અવિનિગમનો વિરહ. ક્રોધ પ્રમાણભાવ નામે દોષ ઉમેરીને આત્માશ્રયાદિ સાત દોષ પણ છે.

આત્યન્તિકદુઃખનિવૃત્તિઃ—ચાદ્દશી દુઃખનિવૃત્તેસ્તરં પુનઃદુઃખાન્તરં નોત્પચતે તાદ્દશી દુઃખનિવૃત્તિઃ । જે દુઃખની નિવૃત્તિ થયા પછી ખીણું દુઃખ ઉત્પન્ન થતું નથી તે.

આત્યન્તિકપ્રલયઃ—બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનિમિત્તકત્વે સત્યજ્ઞાનસહિતસકલભાવકાર્યોચ્છેદઃ । બ્રહ્મસાક્ષારના નિમિત્તથી અજ્ઞાન સહિત સકળ ભાવ કાર્યનો નાશ.

આદેશઃ—(‘આજ્ઞા’ શબ્દ જુઓ.)

આધારઃ—અધિકરણમ્ । અધિકરણ ક્રોધ પદાર્થને રહેવાનું સ્થાન.

૨. અધ્યસ્તેન સહાભિન્નપ્રતીતિવિપયત્વમ્ । અધ્યસ્ત પદાર્થની સાથે અભિન્ન જ્ઞાનનો જે વિષય હોય તે.

૩. શબ્દે સંન્યસ્તયાધ્યસ્તોઽધિગ્નાનાશઃ । માયા સહિત બ્રહ્મમાં સંસર્ગ (સંબંધ) વડે અધ્યસ્ત એવો જે અધિજ્ઞાનનો અંશ તે આધાર.

૪. અતદૂપોઽપિ તદૂપેનારોપ્યવુદ્ધૌ સ્ફુરન્નાધારઃ । જે પોતે આરોપ્યરૂપ ન હોઈને આરોપ્યરૂપે બુદ્ધિમાં સ્ફુરે છે તે આધાર જેમ છોપ પોતે રૂપરૂપે નથી તેમ છતાં બુદ્ધિમાં આરોપ્યરૂપે એટલે રૂપરૂપે દેખાય છે માટે છોપ એ આરોપ્ય રૂપનો આધાર છે.

આધિદૈવિકસ્તાપઃ—દેવાન્ ચક્ષુરાક્ષ-સાદીન્ દિવઃ પ્રમવાન્ વાતવર્ષાતપશીતોળાદીન્ વાધિકૃત્ય-નિમિત્તીકૃત્ય જાયમાનસ્તાપઃ । યક્ષરાક્ષસ વગેરે દેવોના દેવોના અથવા આકાશ-માંથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુ, વર્ષાદ, તડકો, ટાક, ગરમી, વગેરેના નિમિત્તથી જે પરિતાપ ઉત્પન્ન થાય તે. એનેજ આધિદૈવિક દુઃખ પણ કહે છે.

આધિભૌતિકસ્તાપઃ—ભૂતાનિ જરાયુજા-ળજસ્વેદજોદ્વિજ્જરૂપાળ ચૌરૈરિશ્વથ્રિકુમુકુર-સિંહચાગ્રમહિપપક્ષિસર્પ્યુકદંશમશકનકમકરવૃક્ષશિલા-પ્રમૃતીનિ ચરાચરજાતીયાનિ નિમિત્તીકૃત્ય જાયમાન-સ્તાપઃ । જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, અને ઉહલિનજરૂપ જૂતો કહેવાય છે; જેવાં કે-ચોર, શત્રુ, વીંછી, ફતરાં, સિંહ, વાઘ, પાડો, પક્ષી, સાપ, જૂ, ઝંસ, મચ્છર, મોટા મત્સ્ય, મગર, ઝાડ, પથરા, વગેરે. એ સ્થાવર જંગમ જાતનાં જૂતોના નિમિત્તથી જે પરિતાપ થાય તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. એને આધિભૌતિક દુઃખ પણ કહે છે.

આધ્યાત્મિકસ્તાપઃ—શરીરમનસી અધિ-કૃતજાયમાનસ્તાપઃ । શરીર અને મનને લીધે થયેલો તાપ (પીડા) તે. જેમ-તાવ વગેરે શરીરના વ્યાધિ અને શોક, પરિતાપ, વગેરે મનના આધિ; તે આધ્યાત્મિક તાપ કહેવાય છે. એ બે પ્રકારનો છે; શરીર અને માનસ.

આનન્દઃ—પ્રીતિ વગેરે વૃત્તિઅવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે આનંદ અવચ્છિન્ન કહેવાનું કારણ એ છે કે ચૈતન્યના નેટલા ભાગમાં પ્રેમવૃત્તિ વ્યાપેલી હોય તેટલો ચૈતન્યનો ભાગ આનંદ કહેવાય.

૨. સાત્વિક એકાગ્ર બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત સુખરૂપ આત્મા તે આનંદ; અથવા સુખરૂપ આત્મામાં પ્રતિબિંબિત વૃત્તિ તે આનંદ.

૩. જે સુખથી અધિક સુખ બીજું નથી, એવી સુખરૂપતાને આનંદ કહે છે.

૪. મારે કાંઈ જોઈતું નથી, હું પરિપૂર્ણ છું, એવી સંતોષાત્મક ચિત્તવૃત્તિ એ આનંદનું ઉપલક્ષણ છે.

આનન્દત્રયમ્—ત્રણ પ્રકારનો આનંદ.

(૧) **બ્રહ્માનંદ**—દ્વૈતલાવ વગરનો, નિઃશય હોય તે વખતનો, બ્રહ્માભિસુખ વૃત્તિથી વ્યંગ્ય જે આનંદ તે બ્રહ્માનંદ, નિઃશય, ચોગાનંદ સુખ્યાનંદ, અદ્વૈતાનંદ, આત્માનંદ, એ બધાં એનાંજ નામ છે.

(૨) **વિષયાનંદ**—અર્થ (પુષ્પની માળાઓ) અંદન, વનિતાદિ વિષયમાં એકાગ્ર થયેલી બુદ્ધિવડે વ્યંગ્ય આનંદ તે વિષયાનંદ વિદ્યાનંદનો પણ એનાંજ અંતર્શાવ થાય છે.

(૩) **વાસનાનંદ**—બ્રહ્માનંદમાંથી વ્યુત્પત્ત થયેલાથી જે વાસના તે વાસનાનંદ.

આનન્દમયકોશઃ—લોકતાપણની ઉપાધિરૂપ સુખાકાર અંતઃકરણ અજ્ઞાનપર્યંત આનંદમયકોશ કહેવાય છે. કોશની પેઠે આત્માને ઢાંકે છે તથા આનંદપ્રચુર છે, માટે આનંદમય કોશ કહેવાય છે.

૨. કેવળ અજ્ઞાનમય સ્થિતિરૂપ જે કારણ શરીર તેને આનંદમયકોશ કહે છે.

આનુપૂર્વિક્ત્વમ્—તદુચ્ચારણાનન્તરોચ્ચારણ વિષયક્ત્વમ્. એકવાર વિષયનું ઉચ્ચારણ કર્યા પછી ફરી જે વિષયનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે તે વિષયપણું.

આનુભવિકાશક્તિઃ—મીમાંસકોના મત પ્રમાણે કાર્યાન્વિત ઘટાદિક પદોમાં જે શક્તિ માનવામાં આવે છે તે 'આનુભવિકા શક્તિ' કહેવાય છે.

આનુપક્ષિત્વમ્—ઉદ્દેશ્યાન્તરપ્રવૃત્તસ્ય તત્કર્મ નાન્તરીયત્વા પ્રાપ્તમ્. એક કાર્યને માટે પ્રવૃત્ત થયેલાને બીજો પ્રયત્ન કર્યા સિવાય જ જે કાર્ય સંપન્ન થાય તે પણું. જેમ—સિક્ષાને માટે ફરતાર જે ગાય જુએ, તે સિક્ષાને માટે ફરતાં ફરતાં ગાયના દર્શનનો લાલ થાય તે આનુપંગિક લાલ કહેવાય.

આન્તરદશ્યાનુવિદ્ધસમાધિઃ—અંદરનાં દશ્યોથી મિશ્ર સમાધિ. અંતરનાં દૃશ્યો કામક્રોધાદિ છે, તેમનો હું દૃષ્ટા છું, તથા તે કામક્રોધાદિકનાં હું અનુસૂચન છું, એવી જે સમાધિ એટલે એકતાનતા, અથવા બીજો વિચાર ન આવવા દેતાં એજ વિચારનું ચિંતન તે આંતરદશ્યાનુવિદ્ધસમાધિ કહેવાય છે.

આન્તરનિર્વિકલ્પસમાધિઃ—અંદરના ક્રોધાદિક દશ્યોની કલ્પના રહિત જે સમાધિ તે.

આન્તરપ્રપચ્છઃ—કામક્રોધાદિ શરીરની (ગતી) અંદરના વિકારો.

આન્તરશબ્દાનુવિદ્ધસમાધિઃ—(મનની) અંદર રહેલા ક્રોધાદિકથી હું અસંગ છું, એવા શબ્દો સહિત જે સમાધિ તે આન્તરશબ્દાનુવિદ્ધસમાધિ કહેવાય.

આન્તરસોપાધિકાધ્યાસઃ—(અધ્યાત્મિક શબ્દ જુઓ.) હું કર્તા છું એવો કર્તૃવાદિક ભ્રમ એ આન્તરસોપાધિકાધ્યાસ કહેવાય છે, કેમકે કર્મરૂપે પરિણામ પામેલી અવિદ્યારૂપ ઉપાધિનું એ કાર્ય છે.

આન્યાધિત્રયમ્—આન્ય (આધિનાપણું), માન્ધ (મંદતા યોગું દેખાવાપણું), અને પટુત્વ (સાઈ દેખાવાપણું) એ ત્રણે નેત્રના ધર્મ છે, તે તાદાત્મ્યાધ્યાસથી આત્મવસ્તુમાં લાસે છે. એ અજ્ઞાન છે.)

આપત્તિઃ—સમ્યગ્વર્તનોપાયાનુપલમ્ભઃ. ૧. સારી રીતે વર્તન (વ્યવહાર)ના ઉપાયની અપ્રાપ્તિ. ૨. અડચણ. ૩. સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરવામાં વિરોધિ અડચણ.

આપાત્તજ્ઞાનમ્—અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવામાં અસમર્થજ્ઞાન.

૨. અપ્રામાણ્યશ્લાક્ષણિક જ્ઞાનમ્ । અપ્રમાણરૂપ શંકા જેમાં હોય એવું જ્ઞાન.

આત્મ—પ્રયોગહિતુમ્ભૂતયથાર્થજ્ઞાનવાન્ આત્મઃ । શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં હેતુભૂત જે યથાર્થ જ્ઞાન, તે યથાર્થ જ્ઞાનવાળો પુરૂષ આત્મ કહેવાય છે.

૨. જ્યેષ્ઠવેદસાધારણ પ્રતારણાયજન્યહિતાહિતોપદેશકર્તૃત્વે સતિ તદ્વિન્નોપદેશાકર્તૃત્વમ્ । ઇર્ષ્યને છેતરવા વગેરે જેમાં ન હોય એવો, લોક અને વેદ જાનને માન્ય હોય એવો જે હિતનો કે અહિતનો ઉપદેશ કરે તથા તેથી ભિન્ન ઉપદેશ ન કરે તે 'આત્મ' કહેવાય.

આભિમાનિકસુખમ્—સાધ્યધિપત્યના અથવા પાંડિત્યના ગર્વીરિક્ષિતે જન્ય જે સુખ તે.

આભિમુખ્યમ્—આતુકૃત્યાર્થસમ્મુખીભવનમ્ । અનુકૂળ અર્થપ્રતિ સમ્મુખ થવું તે.

આચ્ચક્ષિકસુખમ્—સૂચીદિક્ષિતે નમસ્કાર તથા આયાસ (શ્રમ) આદિક વડે જન્ય સાધવ (શરીરનું હલકાપણ) રૂપ જે સુખ તે.

આયુઃ—જીવિતાવચ્છિન્નઃ કાલઃ । જીવતર વડે અવચ્છિન્ન (વ્યાપ્ત કે મર્યાદિત) કાળ તે આયુષ.

૨. પ્રાણધારણાનુકૂલ્ય વ્યાપારઃ । પ્રાણધારણને અનુકૂળ વ્યાપાર.

આયુર્વેદઃ—આયુર્હિતાહિનં વ્યાધેર્નિવાનં યમનં તથા । વિદ્યતે યત્ર વિદ્વત્સિઃ સ આયુર્વેદ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥ જે વેદમાં આયુષ્યને હિતકારક શું છે અને અહિતકારક શું છે તે કહ્યું હોય, તેથીજ વ્યાધિનું નિવાન તથા વ્યાધિને શમાવવાના ઉપાય કહ્યા હોય; તેને વિદ્વાનો આયુર્વેદ કહે છે.

આયુષ્કર્મ—(જૈન મતે) તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પર્યંત જીવનનું સંપાદક જે કર્મ છે આયુષ્ક કર્મ.

૨. સ્ત્રીના ઉદરમાં પુરૂષના શુક્રનું તથા સ્ત્રીના શોણિતનું જે મેલન છે, તેનું નામ આયુષ્ક કર્મ છે.

આયોજનમ્—(યજ્ઞયાગાદિકમાં) 'આયોજન' નામનું એક કર્મ છે.

આરમ્ભઃ—પ્રારંભિકવ્યાપારોપક્રમઃ । કાર્યના પ્રથમ વેપારની શરૂઆત.

સ્વાર્થે પરાર્થે વા કુટ્ટીપુસ્તકાદિસમ્પાદનવ્યાપારઃ । પોતાને માટે અથવા બીજાને માટે આશ્રમ, પુસ્તક વગેરે સંપાદન કરવાનો વ્યાપાર.

આરમ્ભકકારણમ્—અનેકકારણસંયોગત્વે સતિ કાર્યજનકં કારણમ્ । એકાદ કાર્ય થવામાં અનેક કારણોના સંયોગો છતાં તેમાંથી જે કાર્યનું જનક કાર્ય હોય તે.

આરમ્ભકસંયોગઃ—ચરૂરૂપ દ્રવ્યના અસમવાયિ કારણરૂપ જે બે કપાસોનો સંયોગ તે આરંભક સંયોગ કહેવાય છે.

આરમ્ભકોપાદનમ્—અનેક દ્રવ્યો પરસ્પર બેઝાઈને કાર્ય કરનારાં થાય, તે આરંભક ઉપાદાન દ્રવ્યો કહેવાય.

આરમ્ભવાદઃ—પ્રથમ કૃત્રિમચ્છા વશાત્ પાર્થિવાદિ પરમાણુઓમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી દ્રવ્યભુક ઉપજે છે; પછી વ્યગ્રુક, અતુરુક, એ ક્રમે કરીને ભૂતભાતિક દ્રવ્યો ઉપજે છે, એને આરંભવાદ કહે છે.

આરાદુપકારકાઙ્ગમ્—દ્રવ્યાવનુદિશ્ય કેવળં વિધીયમાનં કર્મ । દ્રવ્યાદિના ઉદ્દેશ વગર એકધુંજ જે કર્મ કરવાનો વિધિ છે, તે કર્મ આરાદુપકારકાંગ કહેવાય છે.

આરોપઃ—અતઙ્ગતિ તત્ત્વકારકજ્ઞાનમ્ । જે પદાર્થમાં જે ન હોય, તે પદાર્થમાં 'તે છે' એવા પ્રકારનું જ્ઞાન. ભ્રમજ્ઞાન કે પ્રાંતિજ્ઞાન.

આર્થભાવના—પ્રયોજનચ્છાજનિતક્રિયા વિપચવ્યાપારઃ । પ્રયોજનની દૃષ્ટિ વડે જે ક્રિયાવિપચ વ્યાપાર ઉપજ્યો હોય તે આર્થભાવના.

આર્યાવર્ત્તઃ—વિન્ધ્યહિમાચલયોર્મધ્યદેશઃ ।
હિમાલય અને વિન્ધ્યાચળ પર્વતની વચ્ચે
આવેલો દેશ.

આલયવિજ્ઞાનમ્—પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનનું ઉપા-
દાન કારણરૂપ તથા ઘટપટાદિ પદાર્થોને
નહિ વિષય કરનારું એવું જે ‘હું’ ‘હું’ એવા
પ્રકારનું વિજ્ઞાન તેને (જોઈ) આલય
વિજ્ઞાન કહે છે.

૨. આલયમ્—લયપર્યન્તસ્થાયિ-વિજ્ઞાનમ્ ।
લય થતા સુધી જે વિજ્ઞાન કાયમ રહે છે તે
આલય વિજ્ઞાન.

૪. ‘હું’ ‘હું’ એ પ્રકારનું વિજ્ઞાન તે
આલય વિજ્ઞાન છે. એ આલય વિજ્ઞાન એજ
આત્મા છે, અને તે ક્ષણિક છે, એવા યોગા-
ચાર્ય નામે બાહ્યોનો મત છે. એનાંજ આશય,
ચિત્ત, અને આત્મા, એવાં પણ નામ છે.

આલસ્યમ્—પ્રયત્નેન કર્તવ્યે કાર્યે શ્રદ્ધા-
વૈધુર્યેભાગ્ગ્રાહમાવઃ । પ્રયત્નથી કરવા જેવા
કાર્યમાં શ્રદ્ધાહીનતાને લીધે જે નિરુત્સાહ
તે આલસ્ય.

આલાપનત્વમ્—પરસ્પરકયોપકથનત્વમ્ ।
એકબીજાની સાથે વાતચિત કરવી તે.

આલિંગનમ્—પ્રીતિપૂર્વકપરસ્પરાપ્લેપઃ ।
પ્રીતિપૂર્વક પરસ્પર ભેટવું તે,

૨. અજ્ઞેનાજ્ઞસંયોજનત્વમાલિંગનત્વમ્ । શરી-
રનાં અંગોની સાથે અંગોનો સંયોગ કરવો
તે આલિંગન.

આલોકસંયોગઃ—ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષની
સામગ્રીને ‘આલોક સંયોગ’ કહે છે.

આવરણત્વમ્—અસ્તિ પ્રકાશત ઇતિ વ્ય-
વહાર્યોગ્યે નાસ્તિ ન પ્રકાશત ઇતિ વ્યવહાર-
યોગ્યત્વમ્ । ‘છે, પ્રકાશે છે,’ એવા વ્યવહારને
યોગ્ય હોવા છતાં, ‘નથી, અને નથી પ્રકાશતું’
એવા વ્યવહારને યોગ્ય ગણવાપણું.

આવરણદ્વયમ્—આવરણ એ પ્રકારનું
છે: (૧) અભાવનાવરણ અને (૨) અસદાવરણઃ
(૧) વસ્તુનું ભાન ન થવા દેવામાં જે કારણ

હોય તે અભાનાવરણ, અને વસ્તુ નથીજ,
એવું ભાન ઉત્પન્ન થવામાં જે કારણ હોય
તે અસદાવરણ.

આવરણશક્તિઃ—સ્વાશ્રયાત્માવાવરણાનુકૂ-
લમજ્ઞાનનિષ્ઠં સામર્થ્યમ્ । પોતાને આશ્રય આપ-
નાર એવા આત્મા વગેરેને ઢાંકવાને (તેનું
જ્ઞાન ન થવા દેવાને) અનુકૂળ એવું જે
અજ્ઞાનમાં રહેલું સામર્થ્ય તે.

૨. આવરણની જનકશક્તિ. અર્થાત્ બ્રહ્મ
નથી જણાતું, બ્રહ્મ નથી, એવા વ્યવહારની
હેતુરૂપ શક્તિ તે આવરણ શક્તિ.

૩. સત્ત્વ અને રજ્જેગુણથી નહિ દ્વાયેશે
તમેગુણ તે આવરણ શક્તિ.

આવૃત્તિઃ—ભૂય એકજાતીયક્રિયાકરણમ્ ।
ફરી ફરીને એકજાતીયતાની ક્રિયા કરવી તે.

૨. સ્વસ્થાનસ્થિતસ્ય પુનરનુસન્ધાનમ્ । પોતાના
સ્થાનમાં રહેલાનું ફરીને અનુસંધાન.

આશયઃ (જોઈ મતે)—આલય વિજ્ઞાન.
‘હું’ ‘હું’ એવું કેવળ પોતાના સ્વરૂપ માત્રનું
પ્રકાશ કરનારું જે નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન ધારારૂપ
આલયવિજ્ઞાન તે ‘આશય’ નામથી કહેવાય
છે. ‘ચિત્ત’ અને ‘આત્મા’ પણ એનાંજ
નામ છે.

૨. કર્મફળના ભોગથી ઉપજેલી વાસના
તે આશય.

૩. ભોગને અનુકૂળ જે પૂર્વના સંસ્કાર,
તે પણ આશય કહેવાય છે.

આશીર્વાદઃ—પોતાના કે બીજાના ઇષ્ટ
અર્થનું કથન કરવું તે.

આશીર્વાદમજ્જલમ્—પરમેશ્વરાત્ સ્વસ્ય
સ્વશિષ્યસ્ય વા વાચ્છિતાર્થપ્રાર્થનમાશીર્વાદઃ ।
અંતઃકર્તા પુરૂષે પોતાના અથવા પોતાના
શિષ્યના વાંચ્છિત પદાર્થની સિદ્ધિ માટે જે
પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવી તે આશીર્વાદ
મંગળ કહેવાય.

આશ્રમચતુષ્ટયમ્—ચાર આશ્રમઃ—(૧)
બ્રહ્મચર્ય, (૨) ગૌર્હસ્થ, (૩) વાનપ્રસ્થ અને
(૪) સંન્યસ્ત.

આશ્રયાસિદ્ધો હેત્વાભાસઃ—પક્ષતાવચ્છેદ-કામાવકો હેતુરાશ્રયાસિદ્ધઃ । જે હેતુની પક્ષતાના અવચ્છેદક ધર્મનો અભાવ હોય છે, તે હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ—“ ગગનારવિન્દં સુરભિઃ, અરવિન્દત્વાત્, સરોજારવિન્દવત્ । ” એટલે “આકાશનું કમળ સુગંધવાળું છે, કમળ છે માટે, જે જે કમળ હોય છે તે તે સુગંધવાળું જ હોય છે, જેમ સરોવરમાં ઉત્પન્ન થયેલું કમળ ‘કમળ’ હોવાથીજ સુગંધવાળું જ હોવું જોઈએ. ” આ અનુમાનમાં અરવિન્દત્વ-રૂપ હેતુનું પક્ષભૂત જે ગગનારવિન્દ છે, તેમાં ગગનીયત્વ રૂપ પક્ષતા અવચ્છેદક ધર્મ છે નહિ. (અર્થાત્ દર્શાવતાં આપેલા સરોવરના કમળમાં સરોજત્વરૂપ પક્ષતાવચ્છેદક ધર્મ છે, તેમ આમાં કમળનો આશ્રય ગગન હોવાથી—અને ગગનમાં કમળની ઉત્પત્તિનો અસંભવ હોવાથી—પક્ષતા જે ગગનારવિન્દ તેનો આશ્રયજ અસિદ્ધ છે.) માટે ‘અરવિન્દત્વ’ રૂપ હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ કહેવાય છે. વળી કમળમાં ગગનીયત્વના અભાવનો નિશ્ચય હોવાથી ગગનીયત્વ વિશિષ્ટ કમળ વિષે સુગંધની અનુભૂતિ થતી નથી. માટે આશ્રયસિદ્ધ હેતુનું જ્ઞાન સાક્ષાત્, અનુભૂતિનું પ્રતિજ્ઞાધક છે.

આશ્રયઃ—(જૈન મતે) રૂપાદિ વિષયો તરફ જે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ તે આશ્રય.

આશ્રિતત્ત્વમ્—કોઈક અધિકરણમાં કાલિક સંબંધથી ભિન્ન હોઈને સંયોગ સમવાયાદિ સંબંધ વડે રહેવું તેનું નામ આશ્રિતત્વ છે.

આસક્તિઃ—વિપયાન્તરપરિહારેણકવિપયા-લમ્બનમ્ । ધીન વિપયોને છોડી દેઈને એક વિષયનું જે આકર્ષણ તે.

આસક્તિઃ—વત્પદાર્થેન સદ્ વત્પદાર્થસ્વા-ન્વયોડપેક્ષિતસ્તયોઃ પદયોરવ્યવધાન આસક્તિઃ । જે પદના અર્થનો જે પદના અર્થ સાથે સંબંધ રૂપ અન્વય અપેક્ષિત હોય તે એ પ્રદોનું જે અવ્યવધાન એટલે અંતરાયથી રહિત સમીપપણું, તેનું નામ આસક્તિ. જેમ—

‘ઘટમાનચત્ત્વમ્’ (તું ઘડો હાવ) એ વચનમાં ઘટાદિક પદનો અર્થનો જ્ઞાનય (હાવ) આદિક પદના અર્થ સાથે અન્વય અપેક્ષિત છે, માટે તે ઘટાદિક પદોનું જે અવ્યવધાન છે, તેજ આસક્તિ છે. એ આસક્તિનું જ્ઞાન શાબ્દબોધનો હેતુ છે. જે આસક્તિના જ્ઞાનને શાબ્દબોધનો હેતુ ન માનીએ, તો જેમ—નિરિઃ (પર્વત) વહ્નિમાન્ (અગ્નિવાળો) મુક્તં (ખાધું) દેવદત્તેન (દેવદત્તે) આ વચનથી પર્વત અગ્નિવાળો છે, દેવદત્તે ભોજન કર્યું છે, એવો શાબ્દબોધ થાય છે, તેમ નિર્મલુક્ત વહ્નિમાન્ દેવદત્તે (પર્વત ખાધું અગ્નિવાળો દેવદત્તે) એ વચનથી પણ શાબ્દબોધ થવો જોઈએ. પરંતું આસક્તિના અભાવથી ઉક્ત શાબ્દબોધ થતો નથી; માટે આસક્તિના જ્ઞાનને શાબ્દબોધનો હેતુ માનવો જોઈએ.

૨. શક્તિલક્ષણાન્યતરસમ્બંધનાવ્યવધાનેન પદજન્યપદાર્થોપસ્થિતિઃ । પદનો પોતાના અર્થની સાથે જે શક્તિરૂપ અથવા લક્ષણ રૂપ સંબંધ છે તે સંબંધ વડે વ્યવધાન રહિત પદજન્ય પદાર્થની જે સ્મૃતિ, તેને આસક્તિ કહે છે. જેમ ‘ઘડો હાવો’ એમાં ‘ઘડો’ શબ્દ વડે શક્તિરૂપ સંબંધથી ઘડા રૂપ પદાર્થની સ્મૃતિ થાય છે; અને ‘હાવો’ પદથી શક્તિરૂપ સંબંધ વડે હાવવાની ક્રિયાની સ્મૃતિ થાય છે. એ એ સ્મૃતિઓમાં વચ્ચેમાં કોઈ વ્યવધાન રહેતું નથી, માટે એ આસક્તિ કહેવાય છે.

આસનમ્—સ્થિરમુલમાસનમ્ । જેથી મુખે કરીને સ્થિર રહેવાય તે આસન. એ આસનના એ પ્રકાર છે: (૧) બાહ્ય, અને (૨) શરીર. તેમાં (૧) સર્વ વિદ્યેષથી રહિત સમ-ભૂમિમાં પ્રથમ દર્ભાસન યિછાવવું, પછી તે ઉપર મૃગયર્મ યિછાવવું, પછી તે ઉપર ક્રોમળ વસ્ત્ર યિછાવવું. એ બાહ્ય આસન છે. (૨) શારીર આસન ચોરાશી પ્રકારે ધર્મ શકે છે. તેમાં પદ્માસન, સ્વસ્થિકાસન,

ભદ્રાસન, વઘૂસન અને વીરાસન, એ પાંચ મુખ્ય છે.

૨. સુखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्मचिन्तनम् ।
આસનં તદ્વિજાનીયાદન્યત્સુખવિનાશનम् ॥૧૧॥ જે
સ્થિતિમાં સુખથી નિરંતર બ્રહ્મચિંતન થઈ
શકે, તેને આસન જાણવું. ખીન્ન આસનો
સુખનો નાશ કરનારાં છે.

આસનફલમ્—દ્વંદ્વાનભિષાતઃ । શીતતાપ,
સુખદુઃખ, આદિ વડે અભિષાત ન થવો તે
આસનનું ફળ છે.

આસુરસમ્પદગુણાઃ—આસુર સંપત્તિ
નામના ગુણો તેત્રીશ છેઃ જેમ, (૧) કામ,
(૨) ક્રોધ, (૩) લોભ, (૪) રાગ (વિષયોમાં
પ્રીતિ), (૫) દેવ, (૬) મદ, (૭) મોહ,
(૮) માત્સર્ય, (૯) ગર્વ, (૧૦) ઈર્ષ્યા, (૧૧)
અમૂલ્ય, (૧૨) દંભ, (૧૩) દર્પ, (૧૪) અનૃત
(અયથાર્થ વચન), (૧૫) પૈશુન (પરોક્ષમાં
ખીજનાં દૂષણ કહેવાં), (૧૬) માન (સર્વત્ર
નહિ નમવાપણું), (૧૭) જુગુપ્સા (પરનિંદા,
ગુણવાનને પણ દોષી કહેવો), (૧૮) પ્રાણિ-
પીડા, (૧૯) પરિવાદ (સમક્ષમાં પરદૂષણ
કહેવું), (૨૦) અતિવાદ (નિર્થક ઘણું
બોલવું), (૨૧) પરિતાપ (વૃથા દુઃખચિંતન),
(૨૨) અક્ષમા (દંદને ન સહેવાપણું), (૨૩)
અધૃતિ (ઈર્ષ્યોના વિષયોમાં ચપળતા), (૨૪)
અસિદ્ધિ (ધર્મજ્ઞાન વૈરાગ્યાદિનો અલાભ),
(૨૫) પાપ કૃત (વેદ પ્રતિપિદ્ધ આચરણ),
(૨૬) હિંસા, (૨૭) અજ્ઞાન, (૨૮) પ્રાતિદ્વંદ્ય,
(૨૯) વિવિત્સા (વિષયોને જાણવાની ઈચ્છા),
(૩૦) પારુષ્ય (મન અને વાણીની કડોરતા)
(૩૧) સ્તેય (ચોરી), (૩૨) પરિગ્રહ (શરીરના
નિર્વાહ માટે જોઈતું હોય તેના કરતાં અધિ-
કનો સંગ્રહ), અને (૩૩) અશૌચ (શરીરની
તથા મનની મલિનતા).

આસ્તિકત્વમ્—શાસ્ત્રાયુક્તવિષય વિશ્વાસ-
વત્ત્વમ્ । શાસ્ત્ર વગેરેમાં કહેલા વિષયોમાં
વિશ્વાસવાળા હોવાપણું.

આહાર્ય (પ્રલક્ષમ્)—સ્વવિરોધિધર્માધર્મિતા-
વચ્છેદકં સ્વપ્રકારકં જ્ઞાનમ્ । યયા નિર્વહિઃ
પર્વતો વહિમાનિતિ જ્ઞાનમ્ । અમુક ધર્મવાળા
પદાર્થમાં તેનાથી વિરોધિ, એટલે તેમાં ન
હોય એવા ધર્મનું, જ્ઞાન તે આહાર્ય જ્ઞાન,
જેમ અગ્નિ વિનાના પર્વતમાં ‘આ પર્વત
અગ્નિવાળો છે’ એવું જ્ઞાન તે ‘આહાર્ય-
પ્રલક્ષ’ કહેવાય.

૨. વાઘસમાનકાર્લીનેચ્છાજન્યં જ્ઞાનમ્ । ક્રોધ
પદાર્થના આધનું જ્ઞાન અને તેની ઇચ્છાનું
જ્ઞાન એકજ વખતે થાય તે. જેમ, શિષ્યના
ઉપર પ્રેમથી ચિંતામણિની યુદ્ધિ તે
આહાર્ય જ્ઞાન છે.

આહુતિઃ—દેવતોદેશોન મન્ત્રેણામ્નો હવિઃ
પ્રક્ષેપઃ । દેવતાને ઉદ્દેશીને મંત્ર વડે અગ્નિમાં
હુતદ્રવ્ય નાંખવું તે.

ઈચ્છા—ઈચ્છામીત્યનુભવવિષયવૃત્તિગુણત્વવ્યાપ્ત-
જાતીમતીચ્છા । હું ઈચ્છાવાળો છું, એ પ્રકારના
અનુભવનો જે વિષય છે. તે વિષયમાં વર્ત-
નારી તથા ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય જે
ઈચ્છાત્વ જાતિ છે, તે જાતિવાળો ગુણ
તે ઈચ્છા.

૨. જ્ઞસાધનતાજ્ઞાનજન્યોઽભિલાષઃ । અમુક
વસ્તુ મારા ઇષ્ટનું સાધન છે, એવા જ્ઞાનથી
ઉત્પન્ન થયેલો જે અભિલાષ તે ઈચ્છા,

ઈચ્છાગુણઃ—(૧) નિત્ય ઈચ્છા અને
(૨) અનિત્ય ઈચ્છા, એવા બે પ્રકારનો ઈચ્છા
ગુણ છે. ઈચ્છા દેવળ આત્મા દ્રવ્યમાંજ રહે
છે. તેમાં ઇશ્વરમાં ઈચ્છા ગુણ નિત્ય હોય છે
તથા એક હોય છે; અને જીવાત્મામાં ઈચ્છા
અનિત્ય હોય છે, તથા તે દ્વૈતેચ્છા અને
ઉપાયેચ્છા એવા બે પ્રકારની હોય છે.

ઈચ્છાપ્રારબ્ધમ્—યોગીઓ ર્વેચ્છાવડે
લિક્ષાભોજનાદિ કરે, તે ઈચ્છા પ્રારબ્ધ કહેવાય.

હતરેતરાશ્રયઃ—દ્રવ્યોરન્યાઽન્યાપેક્ષણમિતરેત-
રાશ્રયઃ । જાનને જે પરસ્પરની અપેક્ષા તેને
હતરેતરાશ્રય કહે છે. એનેજ અન્યોન્યાશ્રય.

પણ કહે છે. (પરસ્પરના અધિકરણમાં, જ્ઞાનમાં, ઉત્પત્તિમાં, સ્વામિપણમાં, ઉપમામાં પરસ્પરની અપેક્ષા, એ રૂપે ઇતરેતરાશ્રય અનેક પ્રકારનો છે.)

इतिहासः—पुरावृत्तप्रतिपादनम् । पूर्वे अनेकी वातनुं प्रतिपादन.

૨. ધર્માર્થકામમોક્ષાણામુપદેશસમન્વિતે સત્તિ પૂર્વવૃત્તકથાયુક્તત્વમ્ । ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પદાર્થો સંબંધી ઉપદેશયુક્ત હોઇને જે પૂર્વે અનેકી કથાથી યુક્ત હોય તે.

इन्द्रजालम्—प्रत्यक्षतो मिथ्यार्थप्रदर्शनम् । मिथ्या अर्थनुं प्रत्यक्ष प्रदर्शन.

૨. મન્ત્રદ્રવ્યવિશેષન્યતરસંયોગનાદ્ભુતવસ્તુ-દર્શકવ્યાપારત્વમિન્દ્રજાલત્વમ્ । મંત્ર કે કોઇ ખાસ દ્રવ્ય, એ ખેમાથી કોઈ એકના સંયોગથી અદ્ભુત વસ્તુ બતાવવાનો જે વ્યાપાર તે ઇન્દ્રજાલ.

इन्द्रियम्—शब्देत्तरोद्भूत विशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रय इन्द्रियम् । જે દ્રવ્ય, શબ્દની ઇતર ઉદ્ભૂત વિશેષ ગુણોનો આશ્રય ન હોય, પણ જ્ઞાનના કારણરૂપ મનના સંયોગનો આશ્રય હોય, તે દ્રવ્ય ઇન્દ્રિય કહેવાય છે.

ધ્રાણુ વગેરે છ ઇન્દ્રિય ઉપર કહેલા લક્ષણ-વાળાં છે. ઉદાહરણ-ઘટાદિક દ્રવ્યોમાં રહેલા જે રૂપ રસાદિક ગુણો છે, તે રૂપાદિક ગુણ શબ્દ ગુણથી ઇતર છે તથા ઉદ્ભૂત પણ છે તથા વિશેષ ગુણ પણ છે. એ રીતે શબ્દેતર ઉદ્ભૂત વિશેષ ગુણોના આશ્રયરૂપ તે ઘટાદિક દ્રવ્ય છે; પણ ધ્રાણુદિક છ ઇન્દ્રિયો તો શબ્દેતર ઉદ્ભૂત વિશેષ ગુણોના આશ્રયરૂપ છે, એટલે ઇન્દ્રિયોમાં શબ્દેતર ઉદ્ભૂત વિશેષ ગુણો રહેલા નથી અને જ્ઞાનનું કારણ જે મનનો ઇન્દ્રિયો સાથે સંયોગ તે ઘટાદિકમાં નથી, પણ ઇન્દ્રિયોમાં છે. માટે ધ્રાણુદિક છ ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનના કારણરૂપ મનના સંયોગના આશ્રયરૂપ પણ છે. માટે ધ્રાણુદિક ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

૨. આત્માન્યત્વે સત્તિ જ્ઞાનકારણમનઃ સંયોગા-શ્રય ઇન્દ્રિયમ્ । આત્માથી ભિન્ન હોઇને જે દ્રવ્ય જ્ઞાનના કારણરૂપ મનના સંયોગનું આશ્રય હોય તે ઇન્દ્રિય. (જે નૈયાયિકો ત્વચા અને મનના સંયોગને જ્ઞાનનું કારણ માને છે તેમને મતે આ લક્ષણની ત્વચામાં અતિ વ્યાપ્તિ થશે. કેમકે ત્વચા આત્માથી અન્ય છે અને મનના સંયોગનું આશ્રય પણ છે; તે અતિવ્યાપ્તિ દૂર કરવાને “ શબ્દેતરોદ્ભૂતવિશેષગુણાનાશ્રયત્વે સત્તિ ઇન્દ્રિય ” લાંબુ લક્ષણ કર્યું હતું. પણ જેઓના મતમાં ત્વચા અને મનનો સંયોગ જ્ઞાન માત્રનું કારણ નથી, પણ ‘ પુરીતતિ ’ નામે નાડીની બહારના દેશાવચ્છિન્ન આત્મ-મનનો સંયોગજ જ્ઞાનનું કારણ છે, તેમને મતે આ લક્ષણ સંભવે છે.)

इन्द्रियाधिष्ठातृदेवतापञ्चदशकम्—

“ दिग्वातार्कं प्रचेतोऽश्विर्वह्नीन्द्रोऽपेन्द्रमृत्युकाः । तथा चन्द्रचतुर्वक्रोरुद्रः क्षेत्रज्ञ ईश्वरः । इन्द्रियाणामधिष्ठतृ-
देवाः पञ्चदशस्मृताः ॥१॥ ” અર્થ—દિશાઓ, વાયુ, સૂર્ય, વરુણ, અશ્વિનીકુમારો, અગ્નિ, ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, મૃત્યુ (યમ), પ્રજાપતિ, ચંદ્રમા, ચન્દ્રમા, રૂદ્ર, ક્ષેત્રજ્ઞ (શુવ) અને ઈશ્વર, એ ક્રમે કરીને શ્રોત્ર, ત્વક્, અક્ષિ, રસના, ધ્રાણુ, વાદ, પાણિ, પાદ, પાયુ, ઉપસ્થ, મન, યુદ્ધિ, ચિત્ત, ગર્વ (અહંકાર) અને તમસ્ એમના દેવતા છે.

इष्टम्—જે પદાર્થ પુરૂષની ઇચ્છાનો વિષય હોય છે, તે પદાર્થને ઇષ્ટ કહે છે.

ईश्वरः—नित्यज्ञानाद्यधिकारणमोश्वरः । જે દ્રવ્ય નિત્ય એવાં જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્નનું અધિકારણ હોય તે ઈશ્વર કહેવાય. (ન્યાયમતે.)

૨. માયોપહિતં ચૈતન્યમીશ્વરઃ । માયા ઉપાધિ વાળું ચૈતન્ય તે ઈશ્વર. (વેદાન્તમતે)

૩. માયોપ્રતિવિમ્બિતં ચૈતન્યમીશ્વરઃ । માયામાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય તે ઈશ્વર. (વેદાન્ત)

૪. ત્રૈકાલિકવચ્ચશત્યત્વમ્ । ત્રણે દાશમાં જે અંધથી રહિત હોય તે ઈશ્વર.

૫. ક્લેશકર્મેવિપાકાદયૈરપરાનૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષ-ઈશ્વરઃ । ક્લેશ કર્મ, વિપાક અને આશય, એ

ચારના સંબંધ વિનાનો પુરુષ-વિશેષ તે ઇશ્વર.
(યોગસૂત્ર.)

ઈશ્વરગતગુણા:—ઈશ્વરમાં (૧) શુદ્ધિ, (૨) ઇચ્છા, (૩) પ્રયત્ન, (૪) સંખ્યા, (૫) પરિમાણ, (૬) પૃથક્ત્વ, (૭) સંયોગ અને (૮) વિભાગ એવા આઠ ગુણો રહેલા છે.

ઈશ્વરપ્રણિધાનમ્—પ્રણયનો જપ અને તેના અર્થનું ચિંતન; અથવા જીવ બ્રહ્મના એકત્વનું ચિંતન.

૨. સર્વકર્મણં ભગવદર્પણમ્ । બધાં કર્મોનું પરમેશ્વરમાં અર્પણ કરવું તે.

૩. ભગવદ્ભક્તિઃ—પરમેશ્વરની ભક્તિ.

ઈશ્વરસાક્ષિપ્રત્યક્ષમ્—માયા ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે ઇશ્વરસાક્ષી કહેવાય છે. તે ઇશ્વરસાક્ષીથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન તે ઇશ્વરસાક્ષી પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. (સાક્ષી શબ્દનો અર્થ લક્ષણો વડે જ્ઞાન એવો કરવો.)

ઈશ્વરાશ્રયાપ્રમા—ઈક્ષણાપરપર્યાયસ્રષ્ટ્યવિપયાકારમાયાવૃત્તિ પ્રતિવિમ્બિતાચિત્ત । સૃષ્ટિના આદિ કાળમાં હવે પછી ઉત્પન્ન થનારા જગતને વિષય કરનારી [જાણનારી] જે માયાની વૃત્તિ છે તેને ઈક્ષણ કહે છે એવી માયાવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય તે ઇશ્વરાશ્રયા પ્રમા કહેવાય છે.

ઈર્ષ્યા—પરશ્રિયામસહિષ્ણુત્વા પાડી લક્ષ્મીને ઈર્ષ્યે તે ન સહન થવાપણું.

ઉચ્ચારણમ્—કંઠતાલ્વાચમિષાતેન શબ્દજનકવ્યાપારઃ । કંઠ, તાળુ, આદિક સ્થાનોમાં છૂટ્ટવાદિનો અભિધાત થવાથી જે શબ્દજનક વ્યાપાર ઉપજે છે તે ઉચ્ચારણ કહેવાય છે.

ઉત્કર્ષપરિમાણમ્—અધિક સંખ્યાવાળા અવયવો વડે આરબ્ધ દ્રવ્યનું પરિણામ તે.

ઉત્કૃષ્ટમોક્ષઃ—મનુષ્યપણાની વિસ્મૃતિ પૂર્વક ઉપાસ્ય દેવપણાની પ્રાપ્તિ.

ઉત્ક્રેષ્ટપણં (કર્મ)—કર્ષ્યવેદાસંયોગાસમવાચિકારણં કર્મ ઉત્ક્રેષ્ટપણમ્ । મૂર્ત દ્રવ્યનો જે

ઉર્ધ્વ દિશાની સાથે સંયોગ થાય છે, તે ઉર્ધ્વદેશ સંયોગનું અસમવાયિ કારણ જે કર્મ છે તે કર્મ ઉત્ક્રેષ્ટપણ કહેવાય છે જેમ-ધાન્યનાં છાલાં દૂર કરવાને ધાન્યને ખાંડણિયામાં ઘાલીને માણસ હાથમાં સાંભેલું લઈ તેને (સાંભેલાને) ઉંચું કરી પછી નીચે ખાંડણિયામાં ફેંકે છે. ન્યારે તે સાંભેલું ઉંચું કરે છે ત્યારે હાથનો તથા સાંભેલાનો ઉંચેના દેશ સાથે સંયોગનું અસમવાયકારણ હાથનું કર્મ છે; અને હાથના ઉર્ધ્વદેશ સાથે સંયોગનું અસમવાયકારણ સાંભેલાનું કર્મ છે; અને હાથના ઉર્ધ્વદેશ સાથે સંયોગનું અસમવાયકારણ હાથનું કર્મ છે. એવી રીતે ઉર્ધ્વ દેશના સંયોગના અસમવાયિ કારણરૂપ તે સાંભેલાના કર્મને તથા હાથના કર્મને ઉત્ક્રેષ્ટપણ કહે છે. એવીજ રીતે અધોદેશના સંયોગના અસમવાયિ કારણરૂપ સાંભેલાના તથા હાથના કર્મને અપક્ષેપણ કહે છે. (‘અપક્ષેપણ : શબ્દ જુઓ.),

ઉત્તમ્ભકત્વમ્—પ્રતિવન્ધકશક્તિરોધકત્વમ્ । પ્રતિબંધક શક્તિને અટકાવવાપણું.

ઉત્તરમ્—દોષમજ્જનવાક્યમ્ । દોષને દૂર કરનારું વાક્ય.

૨. જિજ્ઞાસિતવિષયાવેદકવાક્યમ્ । જે વિષય જાણવાની ઇચ્છા છે તે વિષયને જાણાવનારું વાક્ય.

૩. સિદ્ધાન્તાનુકૂલતર્કોપન્યાસત્વમ્ । સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ તર્કો કહી બતાવવા તે.

ઉત્તરમીમાંસા—વેદનો કર્મકાંડનો ભાગ તે ‘પૂર્વ ભાગ’ કહેવાય છે, અને આક્રીનો ભાગ જે ઉપનિષદરૂપ છે તે ‘ઉત્તર ભાગ’ કહેવાય છે. તે ઉત્તર ભાગની મીમાંસા પાંચ અંગવાળા ન્યાયયુક્ત વાક્યોના સમુદાયરૂપ જે વિચાર તે ઉત્તરમીમાંસા વાય છે. એનેજ ‘બ્રહ્મમીમાંસા’ પણ કહે છે.

ઉત્તરા (દિક્)—સ્વાપેક્ષયા મેરુસન્નિવિતા દિક્ । પોતાની અપેક્ષાથી મેરુ પાસેની (તરફની) જે દિશા તે.

ઉત્તેજકત્વમ્—પ્રતિબંધકકોટિપ્રવિદ્યામાવ
પ્રતિયોગિત્વમુત્તેજકત્વમ્ । કાર્યની પ્રતિબંધક
કોટિ વિષે પ્રવિષ્ટ ને અભાવ, તે અભાવનું
ને પ્રતિયોગીપણું, તેનું નામ ઉત્તેજકત્વ. જેમ-
અગ્નિમાં દાહક શક્તિ છે, પણ મણિમંત્રાદિથી
તે શક્તિનો પ્રતિબંધ થાય ત્યારે અગ્નિદાહ
કરતો નથી પણ દાહની પ્રતિબંધકતા દેવળ
મણિમંત્રાદિકમાં નથી, પણ ઉત્તેજક રૂપ
મણિમંત્રાદિશોના અભાવ વિશિષ્ટ તે મણિ
મંત્રાદિકમાં દાહની પ્રતિબંધકતા છે. જે
કદાચિત્ મણિમંત્રાદિકમાં દાહથી પ્રતિબંધકતા
હોય તો ઉત્તેજક રૂપ મણિમંત્રાદિશોના વિઘ-
માન કાળમાં, તે પ્રતિબંધક મણિમંત્રાદિક
છતાં પણ ને દાહકાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે ન
થયું જોઈએ. (અહીં આમ સમજવાનું છે:-
મણિમંત્રાદિક એ પ્રકારના હોય છે: એક
દાહશક્તિનો પ્રતિબંધ કરનાર (રોકનાર) અને
બીજો રોકાયેલી દાહશક્તિને આણુ કરનાર.
પહેલાને પ્રતિબંધક મણિમંત્રાદિ અને બીજાને
ઉત્તેજક મણિમંત્રાદિ કહે છે.) માટે ઉત્તેજક
મણિમંત્રાદિશોના અભાવ વિશિષ્ટ મણિમંત્રા-
દિશોનેજ પ્રતિબંધક માનવા જોઈએ. આ
રીતે તે ઉત્તેજકરૂપ મણિમંત્રાદિશોના અભાવ
તે દાહરૂપ કાર્યની પ્રતિબંધક કોટિમાં પ્રવિષ્ટ
છે. તે પ્રતિબંધક કોટિ પ્રવિષ્ટ અભાવનું
પ્રતિયોગીપણું તે ઉત્તેજક મણિમંત્રાદિકમાં
છે. એજ તે મણિમંત્રાદિશોનું ઉત્તેજકપણું છે.

૨. શક્ત્યનુકૂલત્વમ્ । અગ્નિની દાહાદિક
શક્તિને અનુકૂળપણું

૩. પ્રતિબંધકવિધમાને સતિ કાર્યજનકત્વમ્ ।
પ્રતિબંધક (મણિમંત્રાદિક) વિઘમાન છતાં
પણ (દાહાદિ) કાર્યજનકપણું.

૪. પ્રતિબંધકસ્ય પ્રતિબંધકત્વમ્ । (દાહા-
દિની શક્તિના) પ્રતિબંધકનું (મણિમંત્રાદિનું)
પ્રતિબંધક, તે ઉત્તેજક.

ઉત્પત્તિ:—જનિ:—ઉત્તરક્ષણસમ્યન્ધ: ।
(ઉત્પત્તિ અને જનિ એ પર્યાય શબ્દો છે)
તેની પછીની ક્ષણનો સંબંધ તે ઉત્પત્તિ.

૨. સ્વકારણસંસર્ગ: । પોતાના કારણની
સાથે સંસર્ગ (સંબંધ) તે ઉત્પત્તિ.

૩. કાર્યસ્વાયક્ષણસમ્યન્ધો વા । અથવા
કાર્યની પહેલી ક્ષણની સત્તાનો સંબંધ
તે ઉત્પત્તિ.

૪. પ્રાથમિકપ્રતીતિવિષયપ્રવૃત્તિસાધનમ્ । પહેલ
વહેલી પ્રતીતિના વિષયની પ્રવૃત્તિનું સાધન
તે ઉત્પત્તિ

૫. સ્થાવિકરણક્ષણસમ્યન્ધ: । કાર્યના પોતાના
અધિકરણની જે ક્ષણ (જે ક્ષણમાં કાર્ય
અધિકરણરૂપ છે તે ક્ષણ) ની સાથે કાર્યનો
સંબંધ તે ઉત્પત્તિ.

ઉત્પત્તિપરતસ્ત્વમ્ (પ્રમાત્વં)—જ્ઞાનમાત્ર-
જનકસામગ્ર્યતિરિક્તકારણ પ્રયોજનત્વમ્ । દેવળ
જ્ઞાન માત્રની જનક જે સામગ્રી છે, તે સામ-
ગ્રીથી સિદ્ધ કારણ વડે જે પ્રયોજ્યત્વ છે
એજ તે પ્રમાત્વમાં ઉત્પત્તિપરતત્વ છે.
(‘ઉત્પત્તિસ્ત્વસ્ત્વ’ શબ્દ જુઓ.)

ઉત્પત્તિવિધિ:—કર્મસ્વરૂપકાંધકો વિધિ: ।
કર્મના સ્વરૂપનો બોધક જે વિધિ તે. જેમ-
“ આમેયોડકપાલો મવતિ ”—“ અગ્નિ છે દેવતા
જેનો એવો અપ્રાકાશ હોય છે. ” ઇત્યાદિ.

ઉત્પત્તિસ્વતસ્ત્વમ્ (પ્રમાણ્યમ્)—દોષા-
માવસહકૃતજ્ઞાનસામાન્યસામગ્રીપ્રયોજ્યત્વમુત્પત્તિસ્વત-
સ્ત્વમ્ । બ્રમ જ્ઞાનના કારણીભૂત જે દોષ છે,
તે દોષના અભાવે કરીને સહકૃત જે જ્ઞાન
માત્રની ઉત્પત્તિની સામગ્રી તે સામગ્રી વડે જે
પ્રયોજ્યત્વ છે, તે પ્રયોજ્યત્વ પ્રમાત્વમાં
ઉત્પત્તિસ્વતસ્ત્વ કહેવાય છે. (પ્રમાત્વ અને
અને પ્રમાણ્ય એકજ વસ્તુ છે.) (જ્ઞાન
સામાન્યની સામગ્રી આત્મા, આત્મમન:-
સંયોગ, ઇન્દ્રિય, અનુમાન ઇત્યાદિ છે.)

ઉત્પત્ત્યોદ્વપટકમ્—ઉત્પત્તિનિષ્પન્નં ચૈવ મૂતા-
નામાર્ગનિર્ગતિ: । વિદ્યાડિવિદ્યા તથૈતત્સ્યાદુલ્પત્ત્યવીહ
પરિવિષમ્ ॥૫૧૧ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ તથા નાશ,
મોક્ષાભાવ (અનિષ્ટ સંબંધ) અને મોક્ષ (કષ્ટ
સંબંધ), વિદ્યા (મોક્ષનું સાધનભૂત તત્ત્વજ્ઞાન)

અને અવિદ્યા (અનિષ્ટનું સાધન-અતત્ત્વ જ્ઞાન), એ છ વાનાં ઉત્પત્ત્યાદિ ૫૮ક કહેવાય છે.

ઉત્સર્ગ:—મયોદર્શનમુત્સર્ગઃ । પુનઃ પુનઃ દર્શનનું નામ ઉત્સર્ગ છે. જેમ-જ્યાં જ્યાં ચેતનત્વ રહે છે, ત્યાં ત્યાં કર્તૃત્વ રહે છે. જેમ, કુલાલ, સાળવી વગેરેમાં ચેતનત્વ રહે છે માટે ઘટપટાદિક કાર્યોનું કર્તૃત્વ પણ રહે છે; તેમ ઈશ્વરમાં ચેતનત્વ ધર્મ રહે છે માટે ઈશ્વરમાં જગત્કર્તૃત્વ સંભવે છે. જે ઈશ્વરમાં જગત્કર્તૃત્વનો સંભવ ન માનીએ, તો તે ઈશ્વરમાં ચેતનત્વ પણ ન હોવું જોઈએ. જેમ ઘટાદિકમાં કર્તૃત્વ સંભવતું નથી, તેથી ચેતનત્વ પણ નથી. (આ ઉત્સર્ગરૂપ તર્ક પણ એક જાતનો દોષ છે.)

ઉત્સાહ:—સુહૃદ્વિશેષજનકીમૂલકર્મવિપયક ઉત્સાહઃ । સુખ વિશેષનું જનક એવું જે કર્મ છે, તે કર્મને વિષય કરનારો જે પ્રયત્ન, તે પ્રયત્નનું નામ ઉત્સાહ છે.

૨. અન્યૈરશક્યતયા ડચરૂટેડ્યવશ્યકર્તૃવ્યતા-વુદ્ધિઃ । ખીનઓએ જે કાર્ય કરવું અશક્ય છે એવો નિશ્ચય કર્યા છતાં પણ તે કાર્ય અવશ્ય કરવુંજ એવી બુદ્ધિનું નામ ઉત્સાહ છે.

ઉત્સાહવ્યસનમ્—ચલગીતાદિદર્શનચ્છા હેતુર્વ્યસનમ્ । નાચ અને ગાયનાદિને જોવા સાંભળવાની ઇચ્છાનો હેતુ જે વ્યસન તે.

ઉદાન:—મૃત્યુ વખતે ઊર્ધ્વ ગતિ કરનારો વાયુ. ૨. કંઈ દેશમાં રહીને ખાંસી વગેરેને આણનારો વાયુ.

ઉદાસાનત્વમ્—વિવદમાનયોરુભયોરુપેક્ષ-કત્વમ્ । જે જાણ વિવાદ કરતા હોય ત્યાં તે બન્નેની ઉપેક્ષા કરવાપણું તે.

૨. વિવદમાનયોરેકતરપક્ષાનવલ્ગવકત્વમ્ । જે વિવાદીઓમાંના એકનો પક્ષ ન લેવાપણું તે.

ઉદાહરણવાક્યમ્—વ્યાપ્તિપ્રતિપાદકં દૃશ્યન્ત વચનમુદાહરણમ્ । હેતુ વિષે સાધ્યની વ્યાપ્તિનું પ્રતિપાદક એવું જે દૃશ્યન્ત ઓધક વચન છે, તે વચન ઉદાહરણ વાક્ય કહેવાય છે. જેમ-
“ યો યો ધૂમવાન્ સ સ વહિમાન્ યથા મહાનસઃ ”

જે જે ધૂમાડાવાળો હોય છે તે તે અગ્નિવાળો પણ હોય છે, જેમ, રસોડું ધૂમવાળું હોવાથી તે અગ્નિવાળું હોય છે તેમ. આ વચન ધૂમરૂપ હેતુમાં અગ્નિરૂપ સાધ્યની વ્યાપ્તિનું પ્રતિપાદક છે તથા રસોડારૂપ દૃશ્યન્તનું પણ પ્રતિપાદક છે, માટે એ ઉદાહરણ વાક્ય છે.

૨. સાધ્યસાધનવ્યાપ્તિપ્રદર્શકમ્ । સાધ્ય (અગ્નિ) અને સાધન (ધૂમ) એ એની વ્યાપ્તિ બતાવનારું વાક્ય તે ઉદાહરણ.

ઉદ્દેશ:—નામમાત્રેણ વસ્તુસંકીર્તનમુદ્દેશઃ । નામ માત્રથી જે વસ્તુનું કથન તેને ‘ઉદ્દેશ’ કહે છે. જેમ-દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, અભાવ, એ રીતે દ્રવ્યાદિનાં નામ માત્રથી જે દ્રવ્યાદિ પદાર્થોનું કથન તે ‘ઉદ્દેશ’ કહેવાય છે.

૨. વસ્તુપ્રતિપાદકનામમાત્રમુદ્દેશઃ । વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર નામ માત્ર ઉદ્દેશ.

ઉદ્દેશ્યત્વમ્—વિધેયતાનિરૂપત્વમ્ । જેના સંબંધમાં કંઈ વિધાન કરવાનું હોય તે વિધેય કહેવાય; એ વિધેયનો ધર્મ તે વિધેયતા અને તેનું નિરૂપક એટલે જણાવનાર તે વિધેયતા નિરૂપક કહેવાય. એવું નિરૂપકપણું જેમાં રહ્યું હોય તે ઉદ્દેશ્યત્વ કહેવાય.

ઉદ્દામિજ્જશરીરમ્—જે શરીરે પૃથ્વીને ક્ષાહીને પોતપોતાનાં બીજમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે શરીરે ઉદ્દામિજ્જ કહેવાય છે. વૃક્ષ, લતા, ઔષધિ વગેરેના શરીરે એવાં છે.

ઉદ્દમૂતત્વમ્—રૂપાદિવિશેષગુણગતો જાતિ-વિશેષઃ । રૂપાદિ વિશેષ ગુણમાં રહેલો જે જાતિ વિશેષ તે ઉદ્દમૂતત્વ.

૨. પ્રલક્ષણાવયોગ્યત્વમ્ । પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું યોગ્યત્વ. અર્થાત્ જેમાં રૂપ રસરૂં વગેરે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને યોગ્ય છે તે ઉદ્દમૂત કહેવાય છે.

ઉદ્દમૂતરૂપાનુદ્દમૂતસ્પર્શ—(તેજઃ) જે તેજનું રૂપ ઉદ્દમૂત હોય અને સ્પર્શ અનુદ્દમૂત હોય તે તેજ ઉદ્દમૂત રૂપાનુદ્દમૂત સ્પર્શવાળું કહેવાય.

ઉદ્ભૂતસ્પર્શાનુદ્ભૂતરૂપમ્ (તેજઃ)—
 જે તેજ તો સ્પર્શ ઉદ્ભૂત હોય અને રૂપ
 અનુદ્ભૂત હોય તે તેજ ઉદ્ભૂતસ્પર્શાનુદ્ભૂત
 રૂપવાળું કહેવાય છે. જેમ—અગ્નિથી તપેલા
 પાણી વગેરેમાં જે તેજ છે તે.

ઉપકરણમ્—પ્રધાનસાધકમ્ । મુખ્ય
 વસ્તુને સિદ્ધ કરનાર (મદદ કરનાર) જે
 સાધન તે.

ઉપકારઃ—સહકારિભાવઃ । કોઇ કાર્ય
 થવામાં જે મુખ્ય કારણ હોય તેને મદદ
 કરનાર બીજા જે સાધનો હોય તે સહકારી
 કહેવાય. એવા સહકારીથી થતો લાભ તેને
 ઉપકાર કહે છે.

૨. કાર્યસ્ય કાર્યોત્પાદનાર્થમાનુગુણ્યમ્ । કાર્ય
 ઉત્પન્ન કરવામાં કારણનું જે અનુગુણપણું
 તે. મુખ્ય કારણને અનુકૂળ હોય એવા ગુણો
 ઉત્પન્ન કરનારાં બીજાં સહાયક કારણો તે
 અનુગુણ કહેવાય છે. એ અનુગુણપણું તે
 ઉપકાર.

ઉપકુર્વાણો બ્રહ્મચારી—વિવક્ષ્યન્ ગૃહી-
 તબ્રહ્મચર્યઃ । વિવાહ કરવાની ઇચ્છા મનમાં
 હોવા છતાં જેણે બ્રહ્મચર્યવ્રત લીધું હોય તે
 ઉપકુર્વાણુ બ્રહ્મચારી કહેવાય.

ઉપક્રમોપસંહારૌ—પ્રકરણપ્રતિપાદ્યાદિતીય-
 વસ્તુન આચન્તયોઃ પ્રતિપાદનમ્ । પ્રકરણ વડે
 પ્રતિપાદિત અદિતીય બ્રહ્મવસ્તુનું પ્રકરણના
 આદિમાં જે પ્રતિપાદન તે ઉપક્રમ, અને
 અંતમાં તેજ વસ્તુનું પ્રતિપાદન તે ઉપસંહાર
 છે. (બીજા કોઇ વિષયના પ્રતિપાદનમાં પણ
 એવીજ રીતે ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર શબ્દો
 વપરાય છે)

ઉપચારઃ—સહચરણાદિ નિમિત્તેન અતદ્રાવે
 તદ્વદમિધાનમ્ । સાથે હોવાપણાના નિમિત્તથી
 જે જેવું ન હોય તેને તેવું કહેવું. એમ આખા
 ટોળામાં એક જણ છત્રીવાળો હોય તેને
 બેઠાને 'પેલા છત્રીવાળો જાય છે' એમ
 બધાને છત્રીવાળો કહેવા એ ઉપચાર છે.

૨. શક્યાર્થત્યાગેનાન્યાર્થવોધનમ્ । શબ્દના
 શક્યાર્થનો ત્યાગ કરીને બીજા અર્થનું જે
 બોધન તે ઉપચાર.

ઉપજીવકત્વમ્—ઇતરાલમ્બકત્વમ્ । બીજાના
 ઉપર જે આધાર રાખવાપણું તે.

૨. પરંપરયા સાક્ષાદ્વા કાર્યત્વમ્ । સાક્ષાત્
 કે પરંપરાવડે જે કાર્યપણું તે. (કાર્યને
 ઉપજીવક અને કારણને ઉપજીવ્ય કહે છે)

ઉપજીવો—પ્રયોજ્ય—નોકર.

ઉપજીવ્ય—પરંપરયા સાક્ષાદ્વા જનકત્વમ્ ।
 જે પરંપરાથી કે સાક્ષાત્ કાર્યનું જનક હોય
 તે. કારણ ઉપજીવ્યના બે પ્રકાર છે. (૧)
 સ્વસત્તા પ્રયોજક, અને (૨) સ્વજ્ઞાન
 પ્રયોજક.

ઉપજીવ્યોપજીવકભાવસંગતિઃ—જેમ—
 પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના નિરૂપણ પછી જે
 અનુમાન પ્રમાણનું નિરૂપણ છે, તેમાં ઉપ-
 જીવ્ય ઉપજીવક ભાવ સંગતિ છે. તેમાં
 વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપ અનુમાનની ઉત્પત્તિ ચક્ષુ
 આદિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડેજ થાય છે, માટે
 તે અનુમાન વિષે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં અનુમાનનું
 જે કાર્યપણું છે તે ઉપજીવકપણું છે, અને
 પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં અનુમાનનું જે કારણપણું છે
 તેજ ઉપજીવ્યપણું છે. આ પ્રમાણે ઉપજીવ્ય
 ઉપજીવક ભાવ સંગતિવડે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ
 પછી અનુમાન પ્રમાણનું નિરૂપણ છે. (પ્રત્યક્ષ
 કારણ અને અનુમાન કાર્ય છે એમ સમજવું.)

૨. જ્ઞાનસત્વયોઃ પ્રયોજ્યપ્રયોજકભાવઃ ।
 એક પદાર્થ જ્ઞાનનો પ્રયોજક હોય અને
 બીજો જ્ઞાનનો પ્રયોજ્ય હોય; તેમજ એક
 સત્તા બીજી સત્તાની પ્રયોજક હોય અને
 બીજી પ્રયોજ્ય હોય; એવી રીતે જ્ઞાન અને
 સત્તાનું ઘટે તેવી રીતે પ્રયોગને અનુસારે
 પ્રયોજ્ય પ્રયોજકપણું સમજવું.

ઉપદેશઃ—હિતકથનમુપદેશઃ । હિતનું કથન
 તે ઉપદેશ.

૨. અપેક્ષિતાર્થજાતસ્ય પ્રતિપાદકો ગ્રન્થ-
સન્દર્ભઃ । અપેક્ષિત એવા અર્થને પ્રતિપાદન
કરનારો જે ગ્રંથનો સંદર્ભ તે ઉપદેશ.

ઉપધા—કામ, ક્રોધ, વગેરે ભાવરૂપદોષ.

ઉપધાયકત્વમ્—કારણત્વમ્—અવ્યવહિ-
તપૂર્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન ફલવિશિષ્ટત્વમ્ । અંતરાય
વિનાશનું જે પૂર્વવૃત્તિપણું, એ પૂર્વવૃત્તિપણાના
સંબંધ વડે જે ફળ વિશિષ્ટપણું તે ઉપધાય-
કત્વ કહેવાય. એનુંજ બીજું નામ
કારણપણું છે.

ઉપધયઃ—ચત્કિચ્છિતદ્વર્મવિશિષ્ટો ધર્મી ।
ધર્મના ક્રોધક અંશ વડે વિશિષ્ટ ધર્મી તે
ઉપધય કહેવાય.

ઉપનયવાક્યમ્—ઉદાહૃતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટત્વેન
હેતોઃ પક્ષધર્મતાપ્રતિપાદકં વચનમુપનયવાક્યમ્ ।
ઉદાહરણ વાક્ય વડે પ્રતિપાદન કરેલી જે
વ્યાપ્તિ છે, તે વ્યાપ્તિ વિશિષ્ટવરૂપ વડે,
હેતુમાં રહેલી પક્ષધર્મતાનું પ્રતિપાદક જે
વચન છે, તે વચન ઉપનયવાક્ય કહેવાય
છે. જેમ ‘તથા ચાયમ્’ (આ પર્વત પણ
પેઠે વહિની વ્યાપ્તિવાળા ધૂમવાળો છે) આ
વ્યાપ્તિ વિશિષ્ટ ધૂમરૂપ હેતુમાં, પર્વતરૂપ પક્ષ-
વિષે રહેવાપણારૂપ પક્ષ ધર્મતાને પ્રતિપાદન
કરનારૂં ‘તથા ચાયમ્’ એ વચન ઉપનયવાક્ય
કહેવાય છે.

૨. અનુમાન વાક્યમાં ઉપસંહાર જેવું
‘તથા ચાયમ્’—‘તેવુંજ આ છે’ એટલે જેમ
‘આ પર્વત પણ રસોડાની પેઠે ધૂમાડાવાળો
છે’ એવું વાક્ય બોલાય છે, તે ઉપનયવાક્ય
કહેવાય છે.

ઉપપત્તિઃ—પ્રકરણપ્રતિપાદ્યસ્ય દૃષ્ટાન્તૈ પ્રતિ-
પાદનમુપપત્તિઃ । પ્રકરણ વડે પ્રતિપાદિત
વસ્તુનું અનેક દૃષ્ટાન્તો વડે જે પ્રતિપાદન તે
ઉપપત્તિ કહેવાય છે.

૨. પ્રકરણપ્રતિપાદ્યાર્થનિર્ણાયકમ્ । પ્રકરણ-
વડે પ્રતિપાદિત અર્થનું જે નિર્ણય કરી
આપનારું વાક્ય તે.

ઉપપત્તિસમઃ—ઉભયકારણોપપત્તેરુપપત્તિસમઃ ।
બંધાં બન્ને કારણ સંભવતાં હોય એવો
ઉત્તર, તે ઉપપત્તિ સમ બાતિ કહેવાય
છે. જેમ જે શબ્દનું અનિત્યત્વ કારણ
સંભવે છે, માટે શબ્દ અનિત્ય છે એમ
કહેતા હો, તો અસ્પર્શત્વ એવું નિત્યત્વનું
કારણ પણ સંભવે છે, માટે શબ્દ નિત્ય
છે. આમ બન્ને કારણ ઉપપન્ન થાય છે
માટે એ ઉપપત્તિ સમ કહેવાય છે.

ઉપમર્દઃ—પૂર્વધર્મિવિનાશેન ધર્મ્યન્તરોત્પાદ-
નમ્ । પૂર્વના ધર્મના વિનાશ કરવા વડે
બીજા ધર્મનું જે ઉપપાદન તે ઉપમર્દ
કહેવાય છે.

ઉપમા—કર્મિન્ધિદેવાર્થે યઃ પ્રાસંદ્રો ગુણસ્ત-
દન્યસ્મિન્નપ્રસિદ્ધઃ, તદ્ગુણેડ્યે શબ્દમાત્રેણ ચ-
પસંયોજ્ય તદ્ગુણપ્રકાશનમુપમા । ક્રોધ પદાર્થમાંજ
જે પ્રસિદ્ધ ગુણ છે તે બીજા પદાર્થમાં
અપ્રસિદ્ધ હોય, તે અપ્રસિદ્ધ ગુણવાળા
પદાર્થમાં શબ્દ માત્રથી તે ગુણનો આરોપ
કરીને તે ગુણને પ્રકાશ કરવો તે ઉપમા.

ઉપમાનપ્રમાણમ્—ઉપમિતિકરણમુપમાનમ્ ।
ઉપમિતિ પ્રમાણ જે કરણ હોય તે ઉપમાન
પ્રમાણ કહેવાય છે. પદ અને અર્થનો જે
શક્તિરૂપ સંબંધ છે, તે સંબંધનું જ્ઞાન તે
ઉપમિતિ કહેવાય છે. જેમ ‘રોઝ’ શબ્દ અને
‘રોઝ પથુ’ એ અર્થ, એ બેના શક્તિરૂપ
સંબંધનું જ્ઞાન તે ઉપમિતિ. એ ઉપમિતિનું
‘આ શરીર બળદના જેવું છે’ એ પ્રકારે
ગવય (રોઝ) પિંડ વિશેષ્યક ગોસાદશ્યપ્રકારક
જ્ઞાન કરણ છે. અર્થાત્ ‘આ શરીર’ એ ગવ-
યનું શરીર છે એ વિશેષ્ય છે; તથા ‘બળદના
જેવું’ એ તેનું પ્રકારક એટલે વિશેષણ છે,
એવી રીતે ‘ગોમદ્દશો ગવય’ (બળદના જેવો
રોઝ) એવા વિશેષણ વિશેષ્યના સંબંધનું
જ્ઞાન તે ઉપમાન પ્રમાણ કહેવાય છે.

એ ઉપમાન પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનું છે. (૧)
સાદૃશ વિશિષ્ટ પિંડજ્ઞાન, (૨) વૈધર્મ્યવિશિષ્ટ
પિંડજ્ઞાન, અને (૩) અસાધારણ ધર્મવિશિષ્ટ

પિંડજ્ઞાન. તેમાંથી પ્રથમ પ્રકાર તો ઉપર નિરૂપણ કર્યો છે. બીજા પ્રકાર (વૈધમ્ય વિશિષ્ટ પિંડ જ્ઞાન) આ પ્રમાણે છે:—

જેમ કોઈએ ઊંટ દીકું ન હોય તેવાએ બીજાને પૂછ્યું કે, ઊંટ કેવું હોય? ત્યારે તે બીજાએ કહ્યું કે, તમે ઘોડો જોયો છે? પૂછનારે કહ્યું કે ‘હા’ ત્યારે બીજાને કહે છે કે, ઘોડાની પીઠ સમાન હોય છે તેવી ઊંટની પીઠ સમાન હોતી નથી પણ વચ્ચેથી ટેકરા જેવી ઊંચી હોય છે; તેની ડોક લાંબી અને ઊંચી હોય છે; શરીર પણ ઘોડા કરતાં ઘણું ઊંચું હોય છે; અને કદાચ કાંટાઓને પણ તે આધ જાય છે. આ વચન સાંભળીને પૂછનારે ઊંચી પીઠ, લાંબી ડોક, વગેરે ઘોડાથી વિરુદ્ધ ધર્મોવાળું પશુ તે ઊંટ એમ નક્કી કર્યું, કોઈક વખતે તેના જોવામાં ઊંટ આવ્યું. ત્યારે તેણે પોતાને બીજાએ જે કહેલું (એને નૈયાયિકા ‘અતિદેશવાક્ય’ કહે છે) તે અતિદેશવાક્ય સંભારીને આ પશુ ‘ઊંટ’ પદનું વાચ્ય છે, એમ જાણ્યું. આ રીતે વૈધમ્યવિશિષ્ટ પિંડ જ્ઞાન એ ઉપમાન છે.

ત્રીજા પ્રકારનું ઉપમાન આ પ્રમાણે છે:— ગેંડાને નહિ જાણનારા પુરૂષે બીજાને પૂછ્યું કે, ગેંડો કેવો હોય? તેણે કહ્યું કે જેના નાક પર શીંગડું હોય તે ગેંડો. પછી એક દિવસ નાકપર શીંગડાવાળું એક પ્રાણી જોવામાં આવ્યું ત્યારે તેને પેલું અતિદેશવાક્ય યાદ આવ્યું કે ‘જેના નાક પર શીંગડું હોય તે ગેંડો.’ માટે આ જાતપર ગેંડો હોવું જોઈએ. એ રીતે ‘ગેંડો’ એ પદનું વાચ્ય આ જાનવર (ગેંડો) છે, એવી ઉપમિતિ થાય છે. આ ઉપમિતિમાં એક શીંગડાપણા રૂપ અસાધારણ ધર્મનું જ્ઞાન એ ઉપમાન છે.

૨. સંગ્રાસંગ્રહિસમ્બન્ધપ્રમાકરણમ્ । પદ અને અર્થનો જે શક્તિરૂપ સંબંધ છે, તેના જ્ઞાનનું જે કરણ તે ઉપમાન.

૩. સદશદર્શનાદસન્નિકૃટ્યર્થજ્ઞાનમ્ । પાસેના પદાર્થ જોવાથી તેને મળતા આવતા બીજા દૂરના (પાસે નહિ એવા) પદાર્થનું જ્ઞાન તે ઉપમાન.

૪. વ્યાપારવત્તાસમ્બન્ધેનોપમિત્ય સાધારણ કારણત્વમ્ । વ્યાપારપણારૂપ સંબંધ વડે ઉપમિતિ જ્ઞાનનું જે અસાધારણ કારણ તે ઉપમાન.

ઉપમિતિપ્રમા—સંગ્રાસંગ્રહિસમ્બન્ધજ્ઞાનમુપમિતિઃ । (સંગ્રા એટલે પદ, અને સંગ્રહી એટલે અર્થ.) સંગ્રા અને સંગ્રહીનો—અર્થાત્ પદ અને અર્થનો જે શક્તિરૂપ સંબંધ છે, તે સંબંધને વિષય કરનારું ગવય (રોઝ) જાનવર ગવય પદનું વાચ્ય છે, એવા પ્રકારનું જ્ઞાન તેનું નામ ઉપમિતિ કહેવાય છે.

૨. પરોક્ષધર્મિકં સાદશ્યજ્ઞાનાજન્યં । ‘મે’ જે ગવય (રોઝ) જોયું હતું તેના જેવી મારી ગાય છે’ એવા જ્ઞાનને પરોક્ષ ધર્મિક સાદશ્ય જ્ઞાન કહે છે. એવા સાદશ્ય જ્ઞાનથી જન્ય જે જ્ઞાન, તેને ઉપમિતિ પ્રમા કહે છે.

૩. સાદશ્યજ્ઞાનાદપરત્રાસન્નિકૃટ્યર્થે સાદશ્યજ્ઞાનમ્ । સરખાપણાના જ્ઞાન વડે બીજા રથજો દૂર રહેલા પદાર્થમાં સાદશ્ય જ્ઞાન થાય તે ઉપમિતિ.

૪. સાદશ્યવૈસાદશ્યાન્યતધીકરણિકા । સાદશ્ય અને અસાદશ્ય જોમાંથી એક પ્રકારની યુદ્ધિરૂપ કરણથી ઉપજેલી પ્રમા તે ઉપમિતિ પ્રમા.

૫. સાદશ્યપ્રમિતિરૂપમિતિઃ । સરખાપણાને વિષય કરનારી જે પ્રમા તે ઉપમિતિ પ્રમા કહેવાય છે.

ઉપમેયત્વમ્—સાદશ્યાનુયોગિત્વમ્ । સાદશ્યનું જે અનુયોગી હોય તે ઉપમેય કહેવાય છે.

ઉપયોગત્વમ્—સ્વજન્યાવાન્તરપૂર્વદ્વારેણ નિમિત્તત્વમ્ । પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલા અવાન્તર અપૂર્વદ્વારા જે નિમિત્તપણું તે ઉપયોગત્વ કહેવાય છે.

ઉપયોગી—ઇષ્ટસિદ્ધિસાધનાનુકૂલવ્યાપારવત્ ।
 ઇષ્ટસિદ્ધિના સાધનને અનુકૂળ વ્યાપારવાળું.

ઉપરતિ—વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોનો સં-
 ન્યાસ તે ઉપરતિ.

૨. કર્મદૈ તત્સાધને ચ દોષદર્શનપૂર્વિકા
 ઘૃણા । કર્મોદિમાં અને તેના સાધનમાં દોષ-
 દર્શનપૂર્વક ઘૃણા એટલે દયાપૂર્વક તિરસ્કાર.

૩. જ્ઞાનાર્થવિહિતનિત્યાદ્યાગમજન્યકસંન્યાસઃ ।
 જ્ઞાનને માટે શાસ્ત્રમાં કહેલાં નિત્યાદિ વિહિત
 કર્મોનો ત્યાગ.

ઉપરતિપૂર્ણતા—સુધુષ્મિની પેટે સમ્પન્ના
 પદાર્થોની જે વિસ્મૃતિ તે ઉપરતિપૂર્ણતાનો
 અવધિ છે.

ઉપરતિફલમ્—ઔકિક-વૈદિક સર્વ વ્ય-
 વહારોનો અભાવ (ન હોવાપણું) તે ઉપરતિનું
 ફળ છે.

ઉપરતિસાધનમ્—યમનિયમાદિક એ
 ઉપરતિ (સંસારથી વિરામ પામવાપણું)
 સાધન છે.)

ઉપરતિસ્વરૂપમ્—મનની અધી વૃત્તિ-
 એનો નિરોધ (રોકવાપણું) એ ઉપરતિનું
 સ્વરૂપ છે.

ઉપલક્ષણમ્—કાદાચિત્કલ્પે સતિ વ્યાવર્ત-
 કમુપકલ્પમ્ । જે લક્ષણ લક્ષ્યમાં કોઈક
 વખત હોઈને વ્યાવર્તક હોય તે ઉપલક્ષણ
 કહેવાય. જેમ—કોઈએ પૂછ્યું કે, દેવદત્તનું
 ઘર કયું? તેના જવાબમાં ખીખએ કહ્યું કે,
 પેલું કાગડાવાળું (કાગડો એટલો છે તે ઘર.)
 અહીં કાગડો દેવદત્તના ઘરને ખીખ ધરથી
 જૂદું બતાવી આપનાર હોવાથી વ્યાવર્તક
 તો છે, પણ તે કોઈક વખતજ. (કેમકે
 કાગડો તે ઘર ઉપર હંમેશ હોતો નથી.)
 માટે 'કાગડો' એ દેવદત્તના ઘરનું ઉપલક્ષણ છે.

૨. સ્વપ્રતિપાદકલ્પે સતિ સ્વેતરપ્રતિપાદકલ્પમ્ ।
 પોતાનું (લક્ષ્યનું) પ્રતિપાદક હોઈને પોતા-
 નાથી અન્યનું પણ જે પ્રતિપાદક હોય તે
 ઉપલક્ષણ.

૩. સ્વાર્થવૌચકલ્પે સતીતરાર્થવૌચકલ્પમ્ ।
 જે સ્વાર્થનું બોધક હોઈને ખીખ અર્થનું,
 પણ બોધક હોય તે ઉપલક્ષણ.

ઉપલબ્ધિ—જે જે અધિકરણમાં જે જે
 ઇદ્રિય વડે જે જે પ્રતિયોગીના અભાવનું
 પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે તે અધિકરણમાં તે તે
 ઇદ્રિય વડે તે તે પ્રતિયોગીનું જે જ્ઞાન તેને
 ઉપલબ્ધિ અથવા ઉપલંબ કહે છે. એ ઉપ-
 લબ્ધિના અભાવનું નામ અનુપલબ્ધિ અથવા
 અનુપલંબ છે.

૨. (સાંખ્ય મતે)—ચેતન પુરુષના અવા-
 સ્તવ સંબંધવાળું વૃત્તિજ્ઞાન. જેમ—દર્પણમાં
 રહેલા માલિન્ય સાથે મુખનો અવાસ્તવ
 સંબંધ છે, તેમ ચેતન પુરુષનો બુદ્ધિની સાથે
 અવાસ્તવ સંબંધ છે. એવા સંબંધથી ઉપ-
 જેલું બુદ્ધિની વૃત્તિનું જ્ઞાન તે ઉપલબ્ધિ.

ઉપલમ્ભઃ—('ઉપલબ્ધિ' શબ્દ જુઓ.)

ઉપવાયુપચ્ચક્રમ્—નાગઃ કર્મસ્તથા દેવદત્ત-
 ધ્યાય ધનંજયઃ । કુલક્ષેતિ વિજ્ઞેયાસ્તથા પચ્ચો-
 પવાયવઃ ॥૧॥ નાગ વગેરે પાંચને ઉપવાયુ
 કહે છે. જેમઃ—

(૧) નાગ—ઓડકાર આણનારો વાયુ.

(૨) કૂર્મ—આંખને ઉઘાડીએ કરાવ-
 નારો વાયુ.

(૩) કુકલ—જૂખ લગાડનારો વાયુ.

(૪) દેવદત્ત—ગામ્ભ આણનારો વાયુ.

(૫) ધનંજય—ગધા દેહમાં વ્યાપી રહે-
 નારો અને મરણ પછી પણ દેહમાં રહે-
 નારો વાયુ.

ઉપવ્યાખ્યાનમ્—ફલમાહાત્મ્યોપાસના પ્રકા-
 રાદિકલ્પનમ્ । આખ્યાનને અતે તેનું ફળ,
 માહાત્મ્ય, અને ઉપાસનાના પ્રકાર વગેરેનું
 કથન તે ઉપવ્યાખ્યાન.

ઉપસંહાર—સામાન્યપ્રાસત્ય વિશેષે નિચ-
 મનમ્ । સામાન્યપણે પ્રાપ્ત થયેલા અર્થને
 વિશેષમાં નિયમે કરીને લાગુ પાડવો તે
 ઉપસંહાર.

૨. એકત્રધ્રુતાર્થસ્યાન્યત્રાન્યયાર્થમુપશેષઃ । એક જગોએ શ્રુતિમાં કહેલા અર્થને સંબંધને અર્થે બીજે સ્થળે પણ ગણી લેવો-લાવી મૂકવો તે. જેમ-શાંકર ભાષ્યના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલો ‘ગુણોપસંહાર’

ઉપસંખ્યાનમ્—અંશમાં ન કહ્યો હોય એવા અર્થનું જે બીજા ક્ષેત્રે અંશમાંથી કથન કરવું તે ઉપસંખ્યાન કહેવાય છે.

૩. ઉપસર્જનમ્—ગૌણ, અપ્રધાન. ૨. (શાબ્દિકોને મતે) વિગ્રહ વાક્યમાં જે નિયત વિભક્તિવાળું પદ હોય તેને ઉપસર્જન કહે છે.

૩. પદના પોતાના મુખ્ય અર્થના વિશેષણવાળું અર્થાન્ત નું ઓધક પદ તે પણ ઉપસર્જન કહેવાય છે.

ઉપસ્થઃ—સુખ ક્રિયાનું સાધન ઇન્દ્રિય. અથવા-વ્યાવાયાનન્દસાધનમિન્દ્રિયમ્ । સ્ત્રી ભોગના આનંદનું સાધન ઇન્દ્રિય.

ઉપાહિતમ્—ઉપાધિમાં પ્રતિગિંબિત; ઉપાધિવાળું.

ઉપાખ્યાનમ્—પૂર્વવૃત્તાન્તકથનમ્ । પૂર્વના વૃત્તાંતનું કથન. ૨. તસ્યાર્થસ્ય કથનમ્ । સાંભળેલી હકીકત કહી ગતાવલી તે.

ઉપાક્ષાંનં. (વેદસ્થ)—પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા, અને ધર્મશાસ્ત્ર, એ ચાર વેદનાં ઉપાંગ ગણાય છે.

ઉપાદાનમ્—જેમાંથી ક્ષેત્રપદાર્થ ઉત્પન્ન થાય તે. જેમ પરતું ઉપાદાન તંતુઓ (તાંતણાં).

૨. જે કારણ કાર્યમાં મળેલું જોવામાં આવે છે તે ઉપાદાન કારણ જેમ-માટીએ ઘડાનું ઉપાદાન કારણ છે, કેમકે ઘડામાં માટી મળેલી જોવામાં આવે છે

૩. કાર્યાન્વિતં વારણમુપાદાનમ્ । કાર્યમાં અન્વિત એટલે તાદાત્મ્યપણાને પ્રાપ્ત થયેલું જે કારણ છે, તે ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે.

૪. કાર્યાભિન્નકારણમ્ । કાર્યથી અભિન્ન (બુદ્ધ નહિ) એવું જે કારણ તે ઉપાદાન કારણ.

૫. સ્વતાદાત્મ્યાપન્નકાર્યજનકમ્ । પોતાની સાથે તાદાત્મ્યપણાને પામેલા કાર્યનું જે જનક હોય તે.

૫. સ્વાભિન્નકાર્યજનકમ્ પોતાનાથી અભિન્ન એવા કાર્યનું જે જનક હોય તે.

૭ કાર્યાવાસ્ત્વે સતિ કાર્યજનનિહેતુત્વમ્ । કાર્યના આધાર રૂપ હોઇને જે કાર્યની ઉત્પત્તિનો હેતુ હોય તે ઉપાદાન કારણ.

ઉપાદાનકારણત્રયમ્—અનાત્મ વસ્તુ-ઓની ઉત્પત્તિમાં ઉપાદાન કારણો ત્રણ પ્રકારનાં છે:-(૧) આરંભી=ઉપાદાન, (૨) પરિણામી ઉપાદાન, અને (૩) વિવર્તોપાદાન. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

ઉપાદેયમ્—ઉપાદાનમાંથી ઉપેન્નેલું કાર્ય તે ઉપાદેય. જેમ તંતુઓમાંથી ઉપન્નેલું યટ તે ઉપાદેય કહેવાય છે.

૨. આદાનક્રિયાવિપયત્વમ્ । પ્રહણ કરવાની ક્રિયાનો જે વિપય હોય તે ઉપાદેય.

ઉપાધિઃ—નિમિત્ત, પ્રયોજક, કારણ. ૨. ધર્મ માત્રને પણ ઉપાધિ કહે છે. જેમ ‘આકાશત્વ’ એ અખંડોપાધિ છે; અને ‘પ્રમેયત્વ’ ‘કુંડલિત્વ’, ‘પ્રતિયોગિત્વ’ એ આદિ અખંડોપાધિ છે.

(૩) જે પદાર્થ પોતાનામાં રહેલા ધર્મેને પોતાના સંબંધવાળા આરોપણ કરે છે તેને પણ ‘ઉપાધિ’ કહે છે. જેમ રાતું ફૂલ પોતાનામાં રહેલી રતાશને પોતાના સંબંધવાળા રક્ષાટિકમાં આરોપણ કરે છે માટે ‘રાતું ફૂલ’ એ ઉપાધિ છે.

૪. અનેકસમવેતત્વાભાવઃ ઉપાધિઃ । અનેક વ્યક્તિઓમાં જે ધર્મ સમવાય સંબંધ વડે રહે છે તે ધર્મ બળતિ કહેવાય છે. એવા બળતિરૂપ ધર્મના અભાવ રૂપ જે ધર્મ કાંઈ તે ઉપાધિ. જેમ આ ઘડો, આ ઘડો, એ પ્રકારની ઘટત્વ ધર્મ પ્રકારક એકાકાર પ્રતીત થાય છે, એ પ્રતીતિ એનેક વ્યક્તિઓમાં થાય છે-એક વ્યક્તિમાં થતી નથી. માટે તે

એકાકાર પ્રતીતિરૂપ સાધક (હેતુ)ના અભાવથી તે આકાશાદિકત્વ ધર્મ જાતિ રૂપ નથી પણ ઉપાધિરૂપ છે.

૫. જાતિરૂપ સામાન્યથી લિન્ન ધર્મ તે ઉપાધિ. અર્થાત જાતિઆધિક દોષને લીધે જેને જાતિ કહી શકાય નહિ, એવા ધર્મને ઉપાધિ કહે છે. જેમ આકાશત્વ, કાલત્વ, દિકત્વ, જૂતત્વ, શરીરત્વ, ઇન્દ્રિયત્વ, સામાન્યત્વ, અભાવત્વ, ઇત્યાદિક ધર્મ જાતિરૂપ નથી, પણ ઉપાધિરૂપ છે. જે કે ધર્મ માત્ર ઉપાધિ છે, અને તેથી દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ એ ત્રણ જાતિઓને પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ કહે છે, તથાપિ અહીં ઉપાધિ શબ્દવડે જાતિથી લિન્ન ધર્મ સમજવો.

૬. સાધ્યવ્યાપકત્વે સત્તિ સાધનાવ્યાપક ઉપાધિ: । જે પદાર્થ સાધ્યમાં વ્યાપક હોય, અને હેતુરૂપ સાધનમાં અવ્યાપક હોય, તે પદાર્થ ઉપાધિ કહેવાય છે. જેમ “પર્વત ધૂમવાળો છે, અગ્નિવાળો હોવાથી, રસોડાની પેટે.” જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય છે, ત્યાં ત્યાં લીલા બળતણનો સંયોગ અવશ્ય હોય છે, લીલા બળતણના સંયોગ વિના ધૂમાડો થતો નથી. એ રીતે લીલા બળતણના સંયોગને ધૂમરૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું છે. અને જ્યાં જ્યાં અગ્નિરૂપ સાધન હોય છે, ત્યાં ત્યાં લીલા બળતણનો સંયોગ નિયમથી હોતો નથી, અગ્નિથી તપેલા દોઢાના ગોળામાં અગ્નિરૂપ સાધન છતાં પણ લીલા બળતણનો સંયોગ હોતો નથી. એ રીતે લીલા બળતણનો સંયોગ અગ્નિરૂપ સાધનનું અવ્યાપકપણું છે. માટે લીલા બળતણનો સંયોગ ઉપાધિ કહેવાય છે. અને લીલા બળતણના સંયોગરૂપ ઉપાધિ વાળો હોવાથી અગ્નિમત્તવ (અગ્નિવાળા હોવાપણું હેતુ વ્યાપ્તતાસિદ્ધિ કહેવાય છે.)

ઉપાધિ:—એકજ કાળ ઉપાધિના સંબંધથી ક્ષણાદિક વ્યવહારનો વિષય થાય છે. માટે અહીં ક્ષણની ઉપાધિઓનું વર્ણન કર્યું છે.

૧. પ્રથમક્ષણોપાધિ:—સ્વજન્યવિભાગપ્રાગભાવચ્છિન્ન કર્મ પ્રથમક્ષણોપાધિ: । જે ક્રિયારૂપ કર્મ જે વિભાગ ઉત્પન્ન કર્યા છે તે વિભાગના પ્રાગભાવવાળું જે તેજ કર્મ છે, તે વિભાગ પ્રાગભાવ વિશિષ્ટ કર્મ કહેવાય; એ કર્મ પ્રથમ ક્ષણનો ઉપાધિ છે. જેમ ઘટાદિક મૂર્તદ્રવ્યોમાં જે ક્રિયારૂપ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, તે કર્મ ખીજ ક્ષણમાં તે ઘડાનો પૂર્વ દેશથી વિભાગ ઉત્પન્ન કરે છે. (ઘડાને એક જગ્યાએથી બેઈ ખીજ જગ્યાએ મૂકતાં આરંભમાં જે ક્રિયા થાય છે તેને ઉદ્દેશીને આ કથન છે.) તે વિભાગની ઉત્પત્તિ ક્ષણમાં તે વિભાગનો પ્રાગભાવ નાશ થઈ જાય છે. માટે સ્વજન્ય વિભાગના પ્રાગભાવથી વિશિષ્ટ થએલું તે કર્મ એકજ ક્ષણ રહે છે. જે કે તે કર્મ પોતાની ઉત્પત્તિ ક્ષણથી પાંચમી ક્ષણમાં નાશ પામે છે, તથાપિ તેટલા વખત સુધી વિભાગનું પ્રાગભાવરૂપ વિશેષણ રહેવાનું નથી, પણ તે કર્મની ઉત્પત્તિની ખીજ જ ક્ષણમાં તે વિભાગનો પ્રાગભાવ નાશ થઈ જાય છે. વળી જે કે તે વિભાગપ્રાગભાવરૂપ વિશેષણ અનાદિ હોવાથી તે કર્મરૂપ વિશેષ્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ વિદ્યમાન હતું, તથાપિ તે પૂર્વકાળમાં પેલું કર્મરૂપ વિશેષ્ય નહોતું, અને વિશેષણ તથા વિશેષ્ય બન્ને વિદ્યમાન હોય તો જ ‘વિશિષ્ટ’ વ્યવહાર થઈ શકે છે, એમાંથી એક હોય તો વિશિષ્ટ વ્યવહાર થતો નથી માટે જે ક્ષણમાં કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્ષણમાંજ તે કર્મ, સ્વજન્યવિભાગ પ્રાગભાવરૂપ વિશેષણ વડે વિશિષ્ટ થાય છે. તેથી સ્વજન્ય વિભાગ પ્રાગભાવ વિશિષ્ટ પ્રથમ ક્ષણની ઉપાધિરૂપતા સંભવે છે.

૨. દ્વિતીયક્ષણોપાધિ:—સ્વજન્યવિભાગનારૂપ પૂર્વસંયોગવિશિષ્ટ સ્વજન્યવિભાગો દ્વિતીયક્ષણોપાધિ: (આ વાક્યમાં સ્વ શબ્દનો અર્થ બન્ને જગ્યાએ ‘કર્મરૂપ ક્રિયા’ એવો કરવાનો છે.) એ ક્રિયા વડે જન્ય જે વિભાગ છે, વિભાગ

વડે નાશ થવા યોગ્ય જે પૂર્વસંયોગ છે, તે પૂર્વસંયોગે કરીને વિશિષ્ટ એવો જે ક્રિયા-જન્ય વિભાગ છે, એ વિભાગ તે ખીજા ક્ષણની ઉપાધિ છે. જેમ-પ્રથમ ક્ષણમાં ઘટ વિષે ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે, અને ખીજા ક્ષણમાં તે ઘટનો પૂર્વદેશથી વિભાગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘટગત વિભાગ ગુણતું ઘટની ક્રિયા અસમવાયિ કારણ હોય છે, માટે તે વિભાગ તે ક્રિયા વડે જન્ય કહેવાય છે; અને ખીજા ક્ષણમાં તે વિભાગ, ઘટનો પૂર્વદેશ સાથે સંયોગ હોતો તે સંયોગનો નાશ કરે છે. માટે તે પૂર્વસંયોગ વિભાગ વડે નાશ્ય કહેવાય છે. એવા પૂર્વસંયોગે કરીને વિશિષ્ટ ક્રિયાજન્ય વિભાગ એક ક્ષણ માત્ર રહે છે. એ દ્વિતીય ક્ષણની ઉપાધિ છે.

૩. તૃતીયક્ષણોપાધિ:—પૂર્વસંયોગનાશાવચ્છિન્નોત્તરસંયોગપ્રાગભાવસ્તૃતીયક્ષણોપાધિ: । પૂર્વસંયોગના નાશવડે વિશિષ્ટ જે ઉત્તર સંયોગનો પ્રાગભાવ તે ત્રીજા ક્ષણની ઉપાધિ છે. જેમ—પ્રથમ ક્ષણ વિષે તે ઘટમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે; ખીજા ક્ષણમાં તે ક્રિયાવડે ઘટનો પૂર્વદેશ સાથે વિભાગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘડનો જે પૂર્વદેશ સાથે સંયોગ છે તેનો નાશ કરનારો તે ક્રિયાજન્ય વિભાગજ છે. માટે ત્રીજા ક્ષણમાં તે વિભાગે કરીને તે તે પૂર્વસંયોગનો નાશ થાય છે. અને ચોથી ક્ષણમાં તે ઘડનો ઉત્તરદેશ સાથે સંયોગ થવાનો છે. તે ઉત્તર સંયોગનો પ્રાગભાવ તે ત્રીજા ક્ષણમાં તે ઘટ વિષે વિદ્યમાન છે, અને પેલો પૂર્વસંયોગનો નાશ પણ વિદ્યમાન છે. માટે એ પૂર્વસંયોગ નાશરૂપ વિશેષણ વડે વિશિષ્ટ એવો ઉત્તરસંયોગનો પ્રાગભાવ એક ક્ષણ પર્થતજ રહે છે. આ તૃતીય ક્ષણની ઉપાધિ છે.

૪. ચતુર્થક્ષણોપાધિ:—ઉત્તરસંયોગાવચ્છિન્નકર્મ ચતુર્થક્ષણોપાધિ: । જે ક્રિયારૂપ કર્મ વડે તે ઘડનો જે ઉત્તરદેશ સાથે સંયોગ થયો છે તે ઉત્તરસંયોગ વડે વિશિષ્ટ એવું કર્મ

તે ચોથા ક્ષણની ઉપાધિ છે. જેમ પ્રથમ ક્ષણમાં ઘટાદિક મૂર્તદ્રવ્યમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે; ખીજા ક્ષણમાં તે ક્રિયાવડે ઘટનો સ્થળથી વિભાગ ઉત્પન્ન થાય છે; ત્રીજા ક્ષણમાં તે વિભાગ વડે ઘટના પૂર્વદેશના સંયોગનો નાશ થાય છે; અને ચોથી ક્ષણમાં તેજ ક્રિયાવડે ઘટનો ઉત્તરદેશ સાથે સંયોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉત્તરસંયોગ એજ તે ક્રિયાનો નાશક છે. માટે ઉત્તરસંયોગવડે તે ક્રિયા પંચમ ક્ષણમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. જે ચોથી ક્ષણમાં તે ક્રિયાજન્ય ઉત્તરસંયોગ ઉત્પન્ન થયો છે, તે ચોથી ક્ષણમાં તે ક્રિયા વિદ્યમાન છે, માટે ઉત્તરસંયોગવડે વિશિષ્ટ તે ક્રિયારૂપ કર્મ એક ચોથી ક્ષણમાંજ રહે છે, માટે એ ચતુર્થ ક્ષણની ઉપાધિ છે.

ઉપાધિપ્રકાર:—એ ઉપાધિ ચાર પ્રકારનો છે. કેવળસાધ્યવ્યાપક, (૨) પક્ષ-ધર્મોવચ્છિન્ન સાધ્યવ્યાપક (૩) સાધના-વચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક, અને (૪) ઉદારીન-ધર્મોવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક. એના ચક્ષણ નીચે જતાવ્યાં છે.

૧. કેવળસાધ્યવ્યાપક—“પર્વત ધૂમા-ડાવાળો છે; અગ્નિવાળો હોવાથી, રસોડાની પેટે.” આ અનુમાનમાં જે લીલા જળા-તણના સંયોગરૂપ ઉપાધિ ઉપર કહેલો છે. તે ઉપાધિ ‘કેવળ સાધ્યવ્યાપક’ છે. વળી ખીજું ઉદાહરણ—ઋત્વન્તર્વર્તિતિ હિસા અધર્મ-સાધન; હિસાત્વાત; ઋતુવાચ્યહિસાવત્ । યજ્ઞની અંદર જે ધનુની હિસા થાય તે અધર્મનું સાધન છે, હિસા છે તેથી, જે જે હિસા થાય છે તે તે અધર્મનુંજ સાધન હોય છે; જેમ યજ્ઞની બહારની હિસા હિસારૂપ હોવાથી અધર્મનું સાધન હોય છે, તેમ યજ્ઞની અંદર યનારી હિસા પણ હિસારૂપ હોવાથી અધર્મનું સાધન હોવીજ જોઈએ. સાંખ્યત્રાગાઓના આ અનુમાનમાં નિપિદત્વ ઉપાધિ છે. ત્યાં ત્યાં અધર્મનું સાધનત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં

શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધત્વ અવશ્ય હોય છે. જેમ યજ્ઞની બહાર થનારી હિંસામાં અધર્મનું સાધનત્વ હોવાથી નિષિદ્ધત્વ પણ છે. એ રીતે નિષિદ્ધત્વ ઉપાધિનું અધર્મના સાધનરૂપ સાધ્યમાં વ્યાપકપણું છે, અને જ્યાં જ્યાં હિંસાત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં એ નિષિદ્ધત્વ નિયમથી હોતું નથી. જેમ યજ્ઞ સંબંધી હિંસામાં હિંસાત્વરૂપ સાધન વિદ્યમાન છતાં પણ એ નિષિદ્ધત્વ રહેતું નથી. પણ “ પશુના ઝજેત ” “ પશુ વડે યજ્ઞ કરવો. ” ઇત્યાદિક શ્રુતિવડે વિહિતત્વજ હોય છે. અને “ ન હિંસ્યાત્તર્વામૂતાનિ ” “ કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ. ” એ શ્રુતિ તો યજ્ઞ સંબંધી હિંસાથી ભિન્ન સર્વ ભૂતોની હિંસાનો નિષેધ કરે છે. એ રીતે એ નિષિદ્ધત્વ ઉપાધિને હિંસાત્વરૂપ સાધનનું અવ્યાપકપણું પણ છે. એ નિષિદ્ધત્વ ઉપાધિ પણ ‘ કેવળ સાધ્યવ્યાપક ઉપાધિ ’ કહેવાય છે.

૨. પક્ષધર્માવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક ઉપાધિ—જે ઉપાધિ કેવળ સાધ્યનો વ્યાપક નથી, પણ પક્ષવૃત્તિધર્મવડે અવચ્છિન્ન જે સાધ્ય છે તે સાધ્યનો વ્યાપક હોય છે તે ઉપાધિ પક્ષધર્માવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક ઉપાધિ કહેવાય છે. જેમ “ વાયુઃ પ્રત્યક્ષઃ પ્રત્યક્ષસ્પર્શાશ્રયત્વાત્, ઘટવત્. ” “ વાયુ પ્રત્યક્ષ છે, પ્રત્યક્ષ સ્પર્શનો આશ્રય હોવાથી. જે જે દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષ સ્પર્શનો આશ્રય હોય છે તે તે દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષજ હોય છે. જેમ ઘડો. આ અનુમાનમાં ઉદ્ભૂતરૂપત્વ ઉપાધિ છે. જ્યાં જ્યાં પ્રત્યક્ષત્વ હોય ત્યાં ત્યાં ઉદ્ભૂત રૂપત્વ હોય એવી રીતે ઉદ્ભૂતરૂપત્વરૂપ ઉપાધિને કેવળપ્રત્યક્ષત્વ સાધ્યનું વ્યાપકપણું તો સંભવતું નથી, કેમકે રૂપાદિકોમાં તે પ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્ય વિદ્યમાન છતાં પણ ઉદ્ભૂતરૂપત્વ ઉપાધિ રહેતો નથી, પણ વાયુરૂપ પક્ષમાં વર્તનારો જે અહિર્દ્રવ્યત્વરૂપ પક્ષધર્મવડે અવચ્છિન્ન જે પ્રત્યક્ષરૂપ સાધ્ય છે, તે સાધ્યમાંજ ઉદ્ભૂતરૂપત્વ

ઉપાધિ વ્યાપક છે. એટલે જ્યાં જ્યાં અહિર્દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્ન પ્રત્યક્ષ રહે છે ત્યાં ત્યાં ઉદ્ભૂતરૂપત્વ પણ અવશ્ય કરીને રહે છે. જેમ-ઘટાદિક અહિર્દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નપ્રત્યક્ષવાળા હોવાથી ઉદ્ભૂતરૂપવાળા પણ છે. આ પ્રમાણે ઉદ્ભૂતરૂપત્વ ઉપાધિને અહિર્દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નપ્રત્યક્ષરૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું છે. અને જ્યાં જ્યાં પ્રત્યક્ષસ્પર્શનું આશ્રયત્વ રહે છે, ત્યાં ત્યાં એ ઉદ્ભૂતરૂપત્વ નિયમથી રહેતું નથી. જેમ વાયુમાં પ્રત્યક્ષસ્પર્શાશ્રયત્વ વિદ્યમાન હોય છે છતાં પણ ઉદ્ભૂતરૂપત્વ રહેતું નથી. આ રીતે ઉદ્ભૂતરૂપત્વ ઉપાધિનું પ્રત્યક્ષ સ્પર્શાશ્રયત્વરૂપ સાધનમાં અવ્યાપકપણું છે. માટે ઉક્ત અનુમાનમાં ઉદ્ભૂતરૂપત્વ એ, પક્ષધર્માવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક ઉપાધિ કહેવાય છે.

૩. સાધનાવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક ઉપાધિ—જે ઉપાધિ હેતુરૂપ સાધનવડે અવચ્છિન્ન સાધ્યનો વ્યાપક હોય છે, તે ઉપાધિ સાધનાવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક કહેવાય છે. જેમ—“ ધ્વંસઃ વિનાશી, જન્યત્વાત્, ઘટવત્. ” “ ધ્વંસ એ વિનાશવાળો છે, જન્ય હોવાથી, ઘડાની પેઠે. ” આ અનુમાનમાં ભાવત્વ ઉપાધિ છે. હવે જ્યાં જ્યાં વિનાશિત્વ હોય છે, ત્યાં ત્યાં ભાવત્વ હોય છે. એ રીતે ભાવત્વ ઉપાધિને કેવળ વિનાશિત્વ રૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું તો સંભવતું નથી, કેમકે પ્રાગભાવમાં વિનાશિત્વ વિદ્યમાન છતાં પણ ભાવત્વ નથી, પણ જન્યત્વરૂપ સાધનવડે અવચ્છિન્ન જે વિનાશિત્વ છે, તે વિનાશિત્વ રૂપ સાધ્યમાંજ તે ભાવનાનું વ્યાપકત્વ છે, એટલે જ્યાં જ્યાં જન્યત્વવિશિષ્ટવિનાશિત્વ છે ત્યાં ત્યાં ભાવત્વ પણ અવશ્ય કરીને રહે છે. જેમ ઘટાદિક જન્યત્વવિશિષ્ટવિનાશિત્વવાળા હોવાથી ભાવત્વવાળા પણ છે. આ રીતે ભાવરૂપ ઉપાધિને જન્યત્વરૂપ સાધનાવચ્છિન્નવિનાશિત્વરૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું છે; અને જ્યાં જ્યાં તે

જન્યત્વ રહે છે ત્યાં ત્યાં તે ભાવત્વ નિયમથી રહેતું નથી, કેમકે પ્રધ્વંસાભાવમાં જન્યત્વ હોવા છતાં પણ ભાવત્વ રહેતું નથી. આ રીતે ભાવત્વ ઉપાધિનું જન્યત્વરૂપ સાધનમાં અવ્યાપકપણું છે, માટે ઉક્ત અનુમાનમાં ભાવત્વરૂપઉપાધિ સાધનાવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક કહેવાય છે.

૪. ઉદાસીનધર્માવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક ઉપાધિ—જે ઉપાધિ કોઈ ઉદાસીન ધર્મ-વડે અવચ્છિન્ન સાધ્યનો વ્યાપક હોય છે, તે ઉપાધિ ઉદાસીનધર્માવચ્છિન્નસાધ્ય વ્યાપક કહેવાય છે. જેમ—“પ્રાગભાવઃ વિનાશી પ્રમેયત્વાત્, ઘટત્ત્વત્” “પ્રાગભાવ વિનાશી છે. પ્રમેય હોવાથી, ઘટાની પેઠે” આ અનુમાનમાં પણ ભાવત્વ ઉપાધિ છે. હવે, જ્યાં જ્યાં વિનાશિત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં ભાવત્વ હોય છે; એ રીતે ભાવત્વ ઉપાધિને કેવળ વિનાશિત્વ રૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું તો સંભવતું નથી. કેમકે પ્રાગભાવમાં વિનાશિત્વ વિશ્વમાન છતાં પણ ભાવત્વ હોતું નથી, પણ જન્યત્વ ધર્મ વડે અવચ્છિન્ન વિનાશિત્વ રૂપ સાધ્યનુંજ તે ભાવત્વ વ્યાપક છે, એટલે જ્યાં જ્યાં જન્યત્વવિનાશિત્વ વિનાશિત્વ રહે છે ત્યાં ત્યાં ભાવત્વ ધર્મ અવસ્ય રહે છે. જેમ ઘટાદિક એ જન્યત્વવિશિષ્ટવિનાશિત્વવાળા હોવાથી ભાવત્વ ધર્મવાળા પણ છે. આ રીતે ભાવત્વ ઉપાધિને જન્યત્વધર્માવચ્છિન્ન વિનાશિત્વ રૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું છે. અને જ્યાં જ્યાં પ્રમેયત્વ રહે છે, ત્યાં ત્યાં ભાવત્વ નિયમથી રહેતું નથી; કેમકે પ્રાગભાવમાં પ્રમેયત્વ ધર્મ વિશ્વમાન છતાં પણ ભાવત્વ ધર્મ રહેતો નથી. આ રીતે ભાવત્વ ઉપાધિને પ્રમેયત્વ રૂપ સાધનનું અવ્યાપકપણું છે. અને એ ઉક્ત અનુમાનમાં તે જન્યત્વ ધર્મ તે પ્રાગભાવ રૂપ પદનો ધર્મ પણ નથી તથા સાધનરૂપ પણ નથી. એ જન્યત્વ ઉદાસીન ધર્મ છે. માટે એ ઉક્ત અનુમાનમાં ભાવત્વ ઉપાધિ ઉદાસીનધર્માવચ્છિન્નસાધ્ય-

વ્યાપક કહેવાય છે. (આ આનંદાધી કોઈ પણ હેતુ વ્યાખ્યાત્વાસિદ્ધ જાણવો, તથા તેનું જ્ઞાન પણ વ્યાપ્તિનું પ્રતિષ્ઠક છે.)

ઉપાધિરૂપધર્મઃ—આકાશત્વ, કાલત્વ, દિશાત્વ, સામાન્યત્વ, વિશેષત્વ, સ્મવાયત્વ, અભાવત્વ એ ધર્મો જાતિરૂપ કહેવાતા નથી, પણ ઉપાધિરૂપ કહેવાય છે.

ઉપાધ્યાયઃ—एकदेशान्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि पुनः । योऽव्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १ ॥ જે વિદ્યાન પોતાની વૃત્તિને અર્થે વેદનો એક દેશ અથવા વેદના અંગો જાણવે છે તે ઉપાધ્યાય કહેવાય છે.

ઉપાયેચ્છા—સુખ તથા દુઃખભાવરૂપ ફળની ઇચ્છામાં સુખ તથા દુઃખભાવરૂપ ફળનું જ્ઞાન એ કારણ છે, અને સુખરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરનારા જે ભોજનાદિક ઉપાય છે, તથા દુઃખભાવરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરનારા જે ઔષધપાનાદિક ઉપાય છે, તે ઉપાયોને વિષય કરનારો જે ઇચ્છા છે, અર્થાત્ આ ભોજન અથવા આપધાદિક અમને પ્રાપ્ત થાઓ એ પ્રકારની જે ઇચ્છા છે, તે ઉપાયેચ્છા કહેવાય છે. ઉપાયેચ્છાનું કારણ ઇષ્ટસાધનતા જ્ઞાન છે.

ઉપાસના—નિર્ઘેષપ્રત્યક્ષબુદ્ધિઃ । નિર્ઘેષ (નીચા દરજ્જાની—હિતરતી) વસ્તુમાં ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુની બુદ્ધિનું નામ ઉપાસના છે.

૨. ચિન્તનાપરપર્યાયમનનાત્મિકા માનવી ક્રિયા । જેને ચિંતન અથવા મનન કહે છે. તે રૂપ માનસી ક્રિયા તે ઉપાસના.

વસ્તુસ્વરૂપાનંદેનં પુરુષેચ્છામાત્રતન્ત્રં માનસ-પ્રજ્ઞાહરણમ્ । વસ્તુના સ્વરૂપની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય જે પુરુષની ઇચ્છાને માત્ર અધીન હોય એવું મનના પ્રવાહનું રૂપ તે ઉપાસના. તે બે પ્રકારની છે. (૧) પ્રતીક ઉપાસના (૨) અદ્વૈત ઉપાસના. [વક્ષણો તે તે સ્થળે જોવાં.]

ઉપાસનાકાણ્ડઃ—મંત્રોમાં જે અર્થ કહ્યો હોય તેની ઇતિહાસિકતા (તે કરવાની પદ્ધતિ)નું બોધન કરનાર કાંડ.

ઉપેક્ષા—પાપેષુ સત્કારતિસ્કારયોરૌદાસીન્યમ્ પાપીઓના તરફ સત્કાર કે તિરસ્કાર કરવાથી અલગ રહેવું તે.

૨. કોઇ સાઈ કે માફું કાર્ય કરવામાં અથવા સુખ કે દુઃખનાં સાધન પ્રાપ્ત કરવામાં બેદરકારી અથવા ઉદાસીનપણું તે ઉપેક્ષા.

ઉપોદ્ઘાતઃ—પ્રતિપાદ્યમર્થે વુદ્ધૌ સંગ્રહ્ય પ્રાગેવ તદર્થમર્થાન્તરવર્ણનમ્ । પ્રતિપાદન કરવાના અર્થને ધ્યાનમાં રાખીને, તે અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા પહેલાંજ પ્રતિપાદ્ય અર્થને ઉદ્દેશીને બીજા અર્થનું કથન તે ઉપોદ્ઘાત.

૨. પ્રકૃતોપપાદકત્વસુપેદ્ઘાતઃ । પ્રકૃત વિષયનું ઉપપાદન તે ઉપોદ્ઘાત.

૩. નિર્દિષ્ટોપસાધકત્વમ્ । નિર્દિષ્ટ કરેલા અર્થને સિદ્ધ કરવાને જે લાગતી વળગતી બાબતો કહેવી તે ઉપોદ્ઘાત.

ઉપોદ્ઘાતસજ્ઞાતિઃ—પ્રકૃતોપસાધકત્વસુપેદ્ઘાતસજ્ઞાતિઃ । પ્રકૃત અર્થનું જે ઉપસાધકપણું છે તે ઉપોદ્ઘાત સંગતિ કહેવાય છે. જેમ પ્રમાકારણુ રૂપ પ્રમાણના નિરૂપણમાં ઉપોદ્ઘાત સંગતિવડે કરણનું નિરૂપણ છે. ત્યાં “પ્રમાકરણં પ્રમાણમ્” એ પ્રમાણનું લક્ષણ કરણ વડે ધટિત છે. માટે પ્રકૃત પ્રમાણનું ઉપસાધકપણું કરણમાં રહેલું હોવાથી પ્રમાણુ નિરૂપણમાં ઉપોદ્ઘાત સંગતિ વડે કરણનું નિરૂપણ સંભવે છે.

ઉભયકર્મજવિભાગઃ—જે વિભાગ બંને દ્રવ્યોની ક્રિયાવડે જન્ય હોય તે. જેમ પરસ્પર સંયુક્ત બે મલ્લોની ક્રિયાવડે તે બંને છૂટા પડે છે તે ઉભય કર્મજ વિભાગ બાબતો.

૨. સ્વજનકક્રિયાભાવવદસમવેતવિભાગ ઉભયકર્મજ વિભાગઃ । જે વિભાગ સ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધે

કરીને રહેતો નથી, તે ઉભય કર્મજ વિભાગ કહેવાય છે. જેમ—બે ઘેટાની ક્રિયાવડે ઉત્પન્ન થયેલો જે બે ઘેટાનો વિભાગ છે, તે વિભાગસ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં રહેતો નથી, પણ સ્વજનક ક્રિયાવાળા તે બે ઘેટાઓમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે, માટે તે બંને ઘેટાઓનો વિભાગ તે ઉભયકર્મજ વિભાગ કહેવાય છે.

ઉભયકર્મજસંયોગઃ—જે સંયોગ બે દ્રવ્યોની ક્રિયાવડે જન્ય હોય તે. જેમ—મલ્લોનો પરસ્પર સંયોગ એ ઉભય કર્મજ સંયોગ છે.

૨. સ્વજનકક્રિયાભાવવદસમવેતસંયોગ ઉભયકર્મજસંયોગઃ । જે સંયોગ સ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહેતો નથી, તે સંયોગ ઉભય કર્મજ સંયોગ કહેવાય છે. જેમ બે ઘેટાની ક્રિયાવડે જન્ય જે બે ઘેટાનો સંયોગ છે, તે સંયોગ સ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં રહેલો નથી, માટે બે ઘેટાનો સંયોગ ‘ઉભયકર્મજ સંયોગ’ કહેવાય છે.

ઉલ્લાપઃ—શોકરોગાદિના ધ્વનિવિકારઃ શોક કે રોગ આદિ વડે જે વિકૃત ઉચ્ચારણ થાય તે.

ઉલ્લેખઃ—ઈદં કર્તવ્યમિત્યાદિના સંકલ્પિતાર્થ-પ્રતિપાદકશબ્દોચારણમ્ । ‘આ કરવું છે’ ઇત્યાદિરૂપ સંકલ્પિત અર્થને પ્રતિપાદન કરનારા શબ્દનું ઉચ્ચારણ તે ઉલ્લેખ કહેવાય.

ઉલ્લેખનમ્—સંકલ્પિતાર્થકવાક્યોચારણમ્ । સંકલ્પિત અર્થવાળા વાક્યનું ઉચ્ચારણ.

ઉર્ધ્વોઘાવન્યનવસ્થા—અનવસ્થાના દોષના બે પ્રકારમાંનો ‘ઉર્ધ્વોઘાવન્તી’ નામે એક દોષ છે. જેમાં એકની અપેક્ષા તેની પછીના અર્થમાં, એમ આલ્યાજ કરે છે તે જેમ—

પ્રશ્ન—ભેદ એ પોતાનાથી ભિન્ન ધર્મોમાં રહ્યો છે કે અભિન્ન ધર્મોમાં?

ઉત્તર—ભિન્નધર્મોમાં.

પ્ર૦—ક્યાબેદ વડે સિન્ન ધર્મીમાં ક્યો
દ રહેલો છે ?

ઉ૦—ખીન્ન બેદ વડે સિન્ન ધર્મીમાં
થમ બેદ રહ્યો છે.

પ્ર૦—અને એ ખીન્ને બેદ ક્યા ધર્મીમાં
હ્યો છે અને ધર્મી ક્યા બેદ વડે સિન્ન છે.

ઉ૦—ત્રીન્ન બેદ વડે સિન્ન ધર્મીમાં
ખીન્ને બેદ રહ્યો છે.

એ રીતે ચોથા બેદ વડે સિન્ન ધર્મીમાં
ત્રીન્ને બેદ, વગેરે ધારા ચાલ્યા કરવાની. એને
ત્રિધર્વાધાવન્યનવરથા કહે છે.

કર્મિષ્ટકમ્—જરા, મરણ, ક્રુધા, તપા,
અને શોક, મોહ, એ છ ઊર્મિઓ કહેવાય છે,
કેમકે એ છ સમુદ્રની ઊર્મિઓ (સેંદુર) ની
પેઠે ચિત્તને ક્ષોભ પમાડનાર છે, તેમાં—

જરા, મરણ—એ એ દેહના ધર્મ છે;
ક્રુધા, તપા—એ એ પ્રાણના ધર્મ છે;
શોક, મોહ—એ એ મનના ધર્મ છે,
(શોક, મોહ, ને દેહાણે ક્રોધ મુખ, દુઃખ,
એમ પાચ ગણાવે છે.)

ઋદ્ધિ—પદાન્તરેણાકાંક્ષાપૂર્ણાવાધ્યાહારઃ—
વાક્યતા અર્થમાં જે કોઇ પદની આકાંક્ષા
રહેતી હોય તો ખીલું પદ મૂકીને તે પૂર્વ
કરવારૂપ અધ્યાહાર તે ક્રિડ.

૨. ઉપદેશસમયે શિષ્યપ્રતિપત્ત્યનુકૂળાપૂર્વચુક્તિ-
કલ્પનમ્ । ઉપદેશ કરતી વખતેજ, શિષ્યને
બોધ થવાને અનુરૂપ એવી અપૂર્વ સુક્તિની
કલ્પના તે ક્રિડ.

૩. અનન્યિતાર્થવિભક્તિલિટ્ત્વાગર્વકલ્પે સત્ય-
ન્યયોગ્યવિભક્ત્યાદિકલ્પનમ્ । શબ્દના જે વિભક્તિ
કે લિંગનો વાક્યમાં અન્વય ન થઇ શકતો
હોય તેને તજીને તેને દેહાણે અન્વય યોગ્ય
વિભક્તિ અને લિંગ કલ્પવાં તે ક્રિડ.

૪. પ્રકૃતાન્નાતસ્ય વિકૃતી સમવેતાર્થત્વાય
તદુક્તિપદાન્તરસ્ય પાઠઃ । પ્રકૃતિ યાગમાં કહેલા
પદાર્થનો વિકૃતિ યાગમાં સંમધ અનુરૂપ
થાય એટલા માટે તેને ઉચિત ખીન્ન પદને
મૂકીને જે પાઠ કરવો તે ક્રિડ.

ઋક્—ચત્રાર્થવર્ણન પાદવ્યવસ્થિતિઃ સા ઋક્ ।
જેમાં અર્થને અનુસરીને પાદની વ્યવસ્થા હોય
તે ઋક્.

૨. નિવનાકરપાદાવસાના ઋક્ । પાદમાં
નિયમિત સંખ્યા વાળા અક્ષરો હોય તે ઋક્.

૩. પાદવલ્લગાયત્ર્યાદિચ્છન્દોવિશિષ્ટમન્ત્રઃ ।
પાદગદ્ય ગાયત્રી વગેરે છંદવાળો મંત્ર તે ઋક્.

ઋક્સંહિતા—“ અગ્નિનોંકે ” ઇત્યાદિ
૧૦૪૭૨ મંત્રોનો સમુદાય.

ઋગ્વેદઃ—ઋગ્વેદને વેદઃ । જેમાં ‘ ઋક્ ’
મંત્રો વાળા હોય એવો વેદ.

૨. ઋગ્વચવકો વેદઃ । ‘ ઋક્ ’ મંત્રોરૂપ
અવયવવાળો વેદ.

ઋતંભરાપ્રજ્ઞા—અતીત, અનાગત, હર,
વ્યવધાનવાળું એટલે વચમાં અંતરાયવાળું,
સુદમ, ઇત્યાદિ સર્વ પદાર્થોને જાણનાર જે
યોગીઓનું પ્રત્યક્ષ ને ઋતંભરા પ્રજ્ઞા
કહેવાય છે.

ઋષિઃ—અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી । જે આગનો
ઋદ્રિયોથી જાણવામાં આવતી નથી તે તે
જાણનાર તે ‘ ઋષિ ’ કહેવાય છે.

૨ મંત્રદ્વય—વેદના મંત્રોની જેને સ્તુરણા
થઇ હોય તે. (જેવા કે વસિષ્ઠ, વામદેવ,
વિશ્વામિત્ર, દમ્યઙ્ગાયર્વાણ. ઇત્યાદિ.)

એકં (લક્ષણમ્)—એકત્વસંખ્યાયોગિ એકમ્ ।
જે દ્રવ્ય સમવાય સંમધ કરીને એકત્વ
સંખ્યાવાળું હોય છે તે દ્રવ્ય ‘ એક ’ કહેવાય.

૨. દ્વિત્વાયમાવરેકમ્ । જે દ્રવ્ય, દિત્વ,
ત્રિત્વ, આદિક સંખ્યાના અભાવવાળું હોય
તે દ્રવ્ય ‘ એક ’ કહેવાય છે.

૩. સર્વાર્તવામાત્રઋતિદ્વિત્વામાવરેકમ્ । સમાન
વ્યતિવાળા દ્રવ્યમાત્રમાં રહેનાર જે દિત્વ છે,
તે દિત્વના અભાવવાળું દ્રવ્ય ‘ એક ’
કહેવાય છે.

એકન્વયમ્—સ્વપ્રતિયોગિક્રમેદ્રાસમાનાધિકરણ-
ક્રદાત્વવચ્ચમેકત્વમ્ । ‘ એક ’ એટલે આકાશ છે

પ્રતિયોગી જેનું, એવો જે અન્યોન્યાભાવરૂપ ભેદ છે, તે ભેદ એક આકાશને છોડીને બીજા પૃથ્વી વગેરે સર્વ પદાર્થોમાં રહે છે; અને તે પૃથ્વી વગેરેમાં તે આકાશત્વ ધર્મ રહેતો નથી, પણ આકાશત્વ ધર્મ તો કેવળ આકાશમાં જ રહે છે. માટે તે આકાશત્વ ધર્મ તે આકાશ પ્રતિયોગી ભેદનો અસમાનાધિકારણ છે. એવું આકાશત્વ ધર્મવાળું જે આકાશ છે, તેજ આકાશમાં એકત્વ છે.

૨. પ્રથમસંખ્યાન્વિતત્વમ્ । ‘પ્રથમ’ એવી સંખ્યાના સંબંધવાળાપણું તે એકત્વ.

૩. દ્વિવાચમાવત્ત્વકત્વમેમ્ । ‘એપણું’ આદિના અભાવવાળાપણું તે એકત્વ.

૪. સજાતીયવિજાતિયસ્વગતભેદશૂન્યત્વમ્ । સજાતીય, વિજાતીય, અને સ્વગત ભેદથી રહિતપણું તે એકત્વ.

एकवाक्यत्वम्—एकार्थबोधकानां शब्दानां मिथ आकाङ्क्षैकस्या वृद्धावाहृदत्वम् । એક અર્થનો બોધ કરનારા શબ્દોનું પરસ્પરની આકાંક્ષાથી એક બુદ્ધિમાં આરૂઢ થવાપણું તે એક વાક્યત્વ. એના બે ભેદ છે: (૧) પદૈકવાક્યતા અને (૨) વાક્યૈકવાક્યતા. (લક્ષણ ‘एकवाक्यताप्रकारौ’ એ શબ્દમાં જોવાં.)

एकवाक्यताप्रकारौ—એક વાક્યતાના પ્રકાર-તે બે પ્રકારની છે: (૧) પદૈકવાક્યતા અને (૨) વાક્યૈકવાક્યતા.

(૧) **पदैकवाक्यता**—અર્થવાદ વાક્યોને પદ જોવાં ગણેલાં છે. માટે અર્થવાદ વાક્યોની વિધિવાક્યો સાથે ‘પદૈકવાક્યતા’ કહેવાય છે.

(૨) **वाक्यैकवाक्यता**—જ્યાં પ્રત્યેક લિન્ન લિન્ન સંબંધ પ્રતિપાદન કરનારાં બે વાક્યોમાં આકાંક્ષાને લીધે મહાવાક્યાર્થ બોધકત્વ હોય, ત્યાં વાક્યૈકવાક્યતા જાણવી. જેમ—“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ।” આ વિધિવાક્ય છે. તથા “समिधो यजात” આ અંગજૂત યાગપ્રતિપાદક વાક્ય છે. એ યાગ દર્શપૌર્ણમાસનું અંગ હોવાથી અંગી વાક્ય સાથે તેની વાક્યૈકવાક્યતા કહેવાય છે.

एकाग्रता—વિજાતીય વૃત્તિઓનો તિરસ્કાર કરીને લક્ષ્ય વસ્તુ તરફ સજાતીય વૃત્તિઓનો જે પ્રવાહ તે ચિત્તની એકાગ્રતા જાણવી.

एकाग्रभूमिः—યોગની પાંચ ભૂમિકાઓ, જે ચિત્તપંચક કહેવાય છે, તેમાંની ચોથી ભૂમિ. ભૂમિ એટલે અવસ્થા. ચિત્તની સંપ્રજ્ઞાત સમાધિઅવસ્થાનું નામ એકાગ્રભૂમિ છે.

૨. एकविषयकवारावाहिकवृत्तिसमर्थम् । પાણીની અખંડ ધારાની પેઠે એક વિષય ઉપર સતત વહેનારી વૃત્તિ રાખવાને જે સમર્થ હોય તે મન. (અથવા તેવો યોગી પણ એકાગ્રભૂમિ કહેવાય છે.)

एकार्थसमवायसम्बन्धः । (‘માવત્વ’ શબ્દ જુઓ.)

एकोन्द्रियवैराग्यम् । પક્કસર્વકપાયજ્ઞાનેન ચિત્તોત્સુકતા । પકવ થયેલા સર્વકપાયનેના જ્ઞાન વડે જે ચિત્તની ઉત્સુકતા તે એકેન્દ્રિય વૈરાગ્ય.

૨. इन्द्रियान्तरेषुपसंहृतेष्वप्यनुપસंहृतस्य मनसो वृत्तिजिह्वासा । બધી ઇન્દ્રિયોનો ઉપસંહાર કર્યા છતાં પણ મનનો ઉપસંહાર ન થવાથી તેની વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા તે એકેન્દ્રિય વૈરાગ્ય.

૩. મનમાં વિષયોની ઇચ્છા હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોને વિષયથી રોકવાનો જે પ્રયત્ન, તે એકેન્દ્રિય વૈરાગ્ય.

एव—સંસ્કૃત ભાષામાં વપરાતા એવ અવ્યયનો અર્થ બે પ્રકારનો છે: (૧) અયોગ-વ્યચ્છેદ: અને (૨) અન્યયોગવ્યચ્છેદ: । અન્યયોગવ્યચ્છેદના વર્ણી બે ભેદ છે: (૧) કેવલા-યોગવ્યચ્છેદ: અને (૨) અન્યન્તાયોગવ્યચ્છેદ: (એનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

एषणा—અભિમાન ૨. યાહના.

एषणात्रयम्—(એપણા ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) પુત્રેપણા, પિતૈપણા, અનં શ્રેષ્ઠેપણા, એ ત્રણ એપણાઓ કહેવાય છે.

ऐकान्तिकत्वम्—સાધનાવન્તરમવશ્યં માવિ-ત્વમ્ । સાધન કર્યા પછી જે અવશ્ય થવું જોઈએ તે એકાન્તિક કહેવાય.

એતિહાં (પ્રમાણમ)—વિશિષ્ટાનિર્ણીતપ્રથમ-
વક્તૃકઃ શબ્દવિશેષ એતિહ્યમ્ । વિશેષ કરીને
નથી નિર્ણીત થયો પ્રથમ વક્તા જેનો, એવો
જે શબ્દ વિશેષ તે એતિહ્ય પ્રમાણ કહેવાય
છે. જેમ—‘આ વડમાં યક્ષ રહે છે.’ ઇત્યાદિ
લૌકિક ઇતિહાસ ‘એતિહ્ય’ કહેવાય છે. તેમાં
આ પુરૂષે આ વડમાં યક્ષને જોઇને ‘આ વડમાં
યક્ષ રહે છે’ એવું વચન કહ્યું હતું, એ પ્રકારે તે
વચનનો પ્રથમ વક્તા પુરૂષનો નિર્ણય થતો
નથી, લોકપરંપરાથી એ પ્રવાદ આવ્યો આવે
છે, એવા એતિહ્ય પ્રમાણથી પણ વડમાં યક્ષનું
જ્ઞાન થાય છે.

ऐश्वर्यम्—इच्छानभिधातात्मकत्वम् । ઇચ્છાનું
ન રોકાવાપણું. એટલે ઇચ્છા પ્રમાણે થવામાં
કોઇના તરફથી અડચણ થઇ શકે નહિ, એમ
હોવાપણું.

ऐश्वर्यादिपट्कम्—ऐश्वर्यं श्रीर्यशोवीर्यं
જ્ઞાનં વૈરાગ્યમેव च । एतद्देदान्तिकैः प्रोक्तमैश्वर्या-
पङ्क्तिम् ॥૧॥ એશ્વર્ય, શ્રી, યશ, વીર્ય જ્ઞાન
અને વૈરાગ્ય એ છ એશ્વર્ય (કે છ ભગ)
કહેવાય છે, (અને એ છ ભગવાણા નારાયણ
તે ભગવાન કહેવાય છે)

औत्सुक्यम्—रमनीयफलसाधनेनोत्कटेच्छा ।
રમણીય ફલ પ્રાપ્તિના સાધનવડે તે તે ફળ
મેળવવાને જે ઉત્કટ ઇચ્છા થાય છે તે
ઔત્સુક્ય.

૨. कार्यकार्यविचारेण प्रवृत्ताहादविशेषः ।
કાર્ય એ અકાર્યના અવિચારને લીધે પ્રવૃત્ત
થયેલો એક પ્રકારનો ઉમંગ, તે ઔત્સુક્ય.

औदर्यं तेजः—पार्थिवजलोर्मयन्धनं तेज
औदर्यम् । पार्थिव (अन्न) तथा जल એ
બન્ને જેનાં ઇધન છે એવું તેજ ઔદર્યતેજ
કહેવાય છે. (નકરાગ્નિ એ એવું તેજ છે.)

क

कथा—नानाकर्तृकपूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादकवाक्य-
વિસ્તરઃ । नृदा नृदा पुरुषोऽपि पूर्वपक्ष અને
ઉત્તરપક્ષને પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યોનો
વિસ્તાર તે કથા.

૨. नाना प्रवक्तृकत्वे सति तद्विचारवस्तु-
विषया वाक्यसंदर्भः । અનેક વક્તાઓ હોઇને
તેમના વિચારની વસ્તુવિષયક વાક્યોની
શુદ્ધણી-રચના.

૩. तत्त्वनिर्णयविजयान्यतरस्वरूपयोग्यो न्याया-
नुगतवचनसंदर्भः । તત્ત્વનિર્ણય અથવા વાદીને
જીતવું, એ એમાંથી ગમે તે એકના સ્વરૂપને
યોગ્ય એવી ન્યાયને અનુસરીને જે
વાક્યોની રચના, તેને કથા કહે છે. (એના
ત્રણ પ્રકાર છેઃ (૧) વાદ, (૨) જલ્પ અને (૩)
વિતંડા. લક્ષણ તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

कन्था—त्यक्तं वस्त्रं गृहस्थेन वहिः प्रक्षाल्य
यत्नतः । सहस्रद्वोरकादिगंधा सा कन्था च विधी-
यते ॥૧॥ ગૃહસ્થ પુરૂષે જે વસ્ત્ર જૂનું જાણીને
બહાર ફેંકી દીધું હોય તેને શ્રમ કરીને ધોવું
અને પછી એક હજાર દોરા (ના ટાંકા)થી
તેને સીવી લેવું. એવી કન્થા કરવાનું શાસ્ત્રોમાં
વિધાન કરેલું છે.

कमण्डलवादिधरः संन्यासः—એ વિદ્-
ત્સંન્યાસનો એક પ્રકાર છે. એમાં ત્રૈપોચાર-
પૂર્વક દંડ કમંડલુ ધારણ કરીને શિષ્યાસૂત્રનો
ત્યાગ કરવામાં આવે છે.

करणत्रयम्—મન, વાણી, અને શરીર,
એ ત્રણ ક્રિયાને નિષ્પાદન કરવાનાં સાધન
હોવાથી તે ત્રણ કરણ કહેવાય છે.

करणम्—व्यापारवदासाधारणं कारणं करणम् ।
વ્યાપારવાણું એવું જે અસાધારણ કારણ
છે, તે કરણ કહેવાય છે. જેમ ઘડાણ
કાર્યની પ્રતિ દંડ એ કરણ છે. એ દંડ ભ્રમણ
કરાવતા રૂપ વ્યાપારવાણો છે તથા અસાધા-
રણ કારણરૂપ પણ છે, માટે ઘટરૂપ કાર્યની
પ્રતિદંડ એ કરણ કહેવાય છે. એજ પ્રકારે
પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ એ
ચારે પ્રમાણ પણ વ્યાપારવાણાં છે તથા તે
તે પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણાં અસાધારણ કારણ
પણ છે, માટે પ્રત્યક્ષાદિક ચારે પ્રત્યક્ષાદિક
પ્રમાણાં કરણ કહેવાય છે.

૨. ક્રિયાદિનિષ્પાદકં કરણમ્ । કોષપણુ ક્રિયાનું નિષ્પાદક જે હોય તે કરણુ.

૩. વ્યાપારમિન્નત્વે સતિ અસાધારણં કારણમ્ । વ્યાપારથી લિન્ન હોઇને જે અસાધારણુ કારણુ હોય તે કરણુ.

કરણાપાટવત્ત્વમ્—ઇચ્છાવિપરીભૂતવર્ણા-
ચનનુકૂલત્વમ્ । ઇચ્છાના વિષય જે વર્ણોચ્ચારાદિ, તેને અનનુકૂલપણું અર્થાત જિહ્વાદિનું વર્ણોચ્ચાર કરવામાં અસામર્થ્ય, શ્રોતાદિ કરણનું શ્રવણ વગેરેમાં અસામર્થ્ય, ઈત્યાદિ.

કરુણા—દુઃખી પ્રાણી જોઇને, જેમ અમને દુઃખ ઈષ્ટ નથી તેમ આ પ્રાણીઓને પણ દુઃખ ન થવું જોઇએ, એવી જે ભાવના તે કરુણા. ૨. દુઃખીનું દુઃખ દૂર કરવા માટે દયા. ૩. ખીળનું દુઃખ દૂર કરવું તે.

કર્તૃવ્યમ્—કર્તુ યોગ્યમ્ । કરવાયોગ્ય. ૨. અવશ્યં કરણીયમ્ । જે અવશ્ય કરવું જોઇએ તે.

કર્તા—ક્રિયાયાં સ્વતંત્રઃ કર્તા । ક્રિયા કરવામાં જે સ્વતંત્ર હોય તે કર્તા કહેવાય છે.

૨. ક્રિયાનુકૂલકૃતિમત્ત્વમ્ । ક્રિયાને અનુ-
કૂળ કૃતિવાળા હોવાપણું તે કર્તૃત્વ (કર્તાપણું).

૩. ફરકારકાપ્રયોજ્યત્વે સતિ સકલકારક પ્રયોક્તા । જે પોતે ખીળ કોષ કારકથી પ્રેરાવા યોગ્ય ન હોઇને સઘળાં કારકોનો જે પ્રયોક્તા હોય તે કર્તા. (કર્મ, કરણુ, સંપ્રદાન અપાનદાન અને અધિકરણ એ દ્વિતીયાદિ વિલક્ષિતના અર્થોને કારક કહે છે. કર્તા પણ કારક છે.)

૪. જ્ઞાનચિકીર્ષાપ્રયત્નાધારઃ કર્તા । કાર્યના ઉપાદાનનું જ્ઞાન, કાર્ય કરવાની ઇચ્છા, અને ઇચ્છાજન્ય પ્રયતન, એ ત્રણનો જે આધાર હોય, એટલે એ ત્રણ જેનામાં હોય, તે કર્તા કહેવાય છે.

૫. વિજ્ઞાનમય કોશની ઉપાધિવાળો આત્મા કર્તા કહેવાય છે.

કર્તૃત્વમ્—ઉપાદાનગોચરી પરોક્ષજ્ઞાન-
ચિકીર્ષાકૃતિમત્ત્વં કર્તૃત્વમ્ । કાર્યના ઉપાદાન વિષયક જે અપરોક્ષ જ્ઞાન છે, તથા કાર્ય કરવાની ઇચ્છારૂપ જે ચિકીર્ષા છે, તથા પ્રયતનરૂપ જે કૃતિ છે, એ ત્રણના સમવાય સંગઘે કરીને જે આશ્રયપણું છે, તેનું નામ કર્તૃત્વ છે. (આ લક્ષણ કર્તાનું પણ છે. કર્તાનાં ખીળાં લક્ષણો પણ ભાવ પ્રત્યયથી અહીં સમજી લેવાં.)

કર્મ—સંયોગવિભાગાસમવાયિકારણં કર્મ । જે પદાર્થ સંયોગ તથા વિભાગનું અસમવાયિ કારણુ હોય છે તે પદાર્થ કર્મ કહેવાય છે. જેમ—“ઘડો એક સ્થળેથી ખીજ જગ્યાએ મૂક્યો.” એ ઉદાહરણમાં ઘડામાં રહેલું કર્મ પૂર્વ દેશથી વિભાગનું તથા ઉત્તર દેશના સંયોગનું અસમવાયિ કારણુ છે.

૨. સંયોગમિન્નત્વે સતિ સંયોગાસમવાયિ કારણં કર્મ । જે પદાર્થ સંયોગથી લિન્ન હોય છે, તથા સંયોગનું અસમવાયિ કારણુ હોય છે, તે પદાર્થ કર્મ કહેવાય છે. જેમ ઘટાદિક મૂર્ત દ્રવ્યોમાં રહેલું કર્મ સંયોગનું અસમવાયિ કારણુ પણ છે, માટે કર્મનું આ લક્ષણ પણ સંભવે છે.

૩. વિભાગમિન્નત્વે સતિ વિભાગાસમવાયિ-
કારણં કર્મ । જે પદાર્થ વિભાગથી લિન્ન હોઇને વિભાગનું અસમવાયિ કારણુ હોય છે, તે કર્મ. જેમ, ઘડાને તેના પૂર્વ સ્થળથી ખસેડી ઉત્તર સ્થળમાં લેઇ જવો હોય ત્યારે તે કર્મ ઘડામાં થાય છે; માટે એ ઘટનિષ્ઠ કર્મ વિભાગથી લિન્ન છતાં પૂર્વ સ્થળથી વિભાગ થવાનું અસમવાયિ કારણુ પણ છે. માટે કર્મનું આ લક્ષણ ઘટે છે.

૪. મૂર્તવ્યવ્યાપ્યતાવચ્છેદકપદાર્થવિભાજ-
કોષાધિમત્ કર્મ । મૂર્તત્વ ધર્મની વ્યાપ્યતાનું અવરોધક, તથા પદાર્થનો વિભાજક એવો જે ઉપાધિ (કર્મત્વ) છે તે ઉપાધિવાળો પદાર્થ તે કર્મ કહેવાય છે. અર્થાત, -પૃથ્વી,

જળ, તેજ વાયુ, મન એ પાંચ દ્રવ્યોમાં મૂર્તવ્ય ધર્મ રહે છે, તથા કર્મ પણ એ પાંચ દ્રવ્યોમાં રહે છે. માટે કર્મ એ મૂર્તવ્ય ધર્મનું વ્યાપ્ય કહેવાય છે. જે ધર્મ જે ધર્મને છોડીને રહેતો નથી, તે ધર્મ તે ધર્મનું વ્યાપ્ય કહેવાય છે. એવા કર્મમાં રહેલી જે મૂર્તવ્ય ધર્મની વ્યાપ્યતા છે, તે વ્યાપ્યતાની અવચ્છેદક કર્મત્વ જ્ઞાતિ છે, અને તે કર્મત્વ જ્ઞાતિ પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિરૂપ પણ છે. એવી મૂર્તવ્યની વ્યાપ્યતાની અવચ્છેદક તથા પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિરૂપ કર્મત્વ જ્ઞાતિ સમવાય સંબંધે કરીને સર્વ કર્મોમાં રહે છે, માટે કર્મનું આ લક્ષણ સંભવે છે.

૫. નિર્ગુણવૃત્તિગુણાવૃત્તિજાતિમત્કર્મ । નિર્ગુણ પદાર્થમાં રહેનારી તથા ગુણ વિધે નહિ રહેનારી એવી (કર્મત્વ) જ્ઞાતિવાળો પદાર્થ કર્મ કહેવાય છે. જેમ કર્મમાં કાષ્ઠપણ રૂપાદિક ગુણ સમવાય સંબંધે કરીને રહેતો નથી. માટે કર્મ નિર્ગુણ કહેવાય છે; એવા નિર્ગુણ કર્મમાં રહેનારી કર્મત્વ જ્ઞાતિ છે, માટે તે નિર્ગુણવૃત્તિ કહેવાય છે. વળી એ કર્મત્વ જ્ઞાતિ ગુણ પદાર્થમાં રહેતી નથી માટે તે 'ગુણઅવૃત્તિ' કહેવાય છે. એવી નિર્ગુણવૃત્તિ તથા ગુણઅવૃત્તિ કર્મત્વ જ્ઞાતિ સમવાય સંબંધથી સર્વ કર્મોમાં રહે છે, માટે ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

૬. કરણવ્યાપારવિષયઃ કર્મ । કરણના વ્યાપારનો વિષય તે કર્મ. જેમ, વાંસડો કરણ છે; તેને ઉઘો કરી લાકડા ઉપર અદ્રાણવારૂપ વ્યાપારનો વિષય લાકડું છે માટે 'લાકડું' એ કર્મ.

૭. સંયોગવિભાગચોરનોપેક્ષકારણ કર્મ । સંયોગ અને વિભાગ એ બંનેનું (દ્રવ્યાદિ) નિરપેક્ષ જે કરણ તે કર્મ,

૮. શુભાશુભક્રિયાજન્યમદટ્ટ કર્મ । શુભ કે દે અશુભ ક્રિયાથી જન્ય જે અદટ્ટ તે કર્મ, (એ અદટ્ટ પુણ્યપાપથી મિશ્ર હોય છે.)

૯. શુભાશુભાદટ્ટજનકો વ્યાપારઃ કર્મ । શુભ કે અશુભ અદટ્ટને ઉત્પન્ન કરનારો વ્યાપાર તે કર્મ. (એ વ્યાપાર નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય, પ્રાયશ્ચિત્ત અને નિપિદ્ધ એમ પ્રાંચ પ્રકારનો હોવાથી કર્મના એ પાંચ પ્રકાર છે. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

૧૦. ધાત્વર્થનાવચ્છેદકપરસમવૃત્તિક્રિયાકલ-ચાલિત્વં કર્મત્ત્વમ્ । જે ધાતુના અર્થનું અવચ્છેદક હોઇને, જે ક્રિયાનું ફળ અન્યને (તેના કર્તાને) પ્રાપ્ત થતું હોય તે કર્મ. જેમ—'પુસ્તકં લિખતિ'—'પુસ્તક લખે છે.' એમાં લિખ્ ધાતુનો અર્થ જે લેખનક્રિયા, તે ક્રિયાનું અવચ્છેદક પુસ્તક છે, અને તે પુસ્તક લેખનનો ફલશાલી અર્થાત્ ફલભોક્તા લેખક છે, અને તે લેખક પુસ્તકથી પર છે. માટે એ લેખનફલશાલીએ કરેલી લેખનરૂપ ક્રિયાનું નામ 'કર્મ' છે.

૧૧. (પાતંજલમતે) વિદિતનિપિધ ક્રિયાથી જન્ય જે ધર્માધર્મ તે કર્મ.

કર્મકાણ્ડમ્—કર્મણાં કર્તવ્યતાપ્રતિપાદન-કાણ્ડમ્ । કર્મો કર્તવ્ય છે એમ પ્રતિપાદન કરનારો વેદનો જે કાણ્ડ તે.

૨. દ્રવ્યદેવતાયથેસ્મારકઃ । દ્રવ્ય અને દેવતા વગેરે અર્થનું સ્મરણ કરાવનાર વેદનો જે કાણ્ડ તે કર્મકાંડ.

કર્મજતાદાત્મ્યમ્—અહંકારનું સ્થૂલ દેહ સાથે તાદાત્મ્ય તે કર્મજ તાદાત્મ્ય કહેવાય છે.

કર્મજચિભાગઃ—ક્રિયારૂપ કર્મ વડે જન્ય વિભાગ તે કર્મજ વિભાગ.

કર્મત્રયમ્—પારબ્ધ, સંચિત્ત, અને આ-ગામી એવા કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

કર્મધારયસમાસઃ—તુલ્યવિભક્તિચ્છિદ્ધોદ-ભવોઃ પદ્યોઃ સમાનાધિકરણઃ । જે શબ્દોની વિલક્ષિત અને લિંગ સમાન હોય એવા શબ્દોનું જે સમાનાધિકરણ તે કર્મધારય સમાસ, જેમ કૃષ્ણમૃગઃ, ચ્વેતપત્તાકા, ઈતિ.

કર્મપञ્ચકમ્—“નિત્યં નૈમિત્તિકં કામ્યં પ્રાયશ્ચિત્તં તથાવિધમ્ । નિપિઙ્ગં ચેતિ કર્માણિ પન્ન સ્યુઃ સર્વદેહિનામ્ ॥૧૧॥ (૧) નિત્ય કર્મ, (૨) નૈમિત્તિક કર્મ, (૩) કામ્યકર્મ, (૪) પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ એને (૫) નિપિઙ્ગ કર્મ એવા કર્મોના પાંચ પ્રકાર છે.

કર્મપદાર્થઃ—કર્મ પદાર્થોના પાંચ પ્રકાર છે: (૧) ઉત્કેષણ, (૨) અપક્ષેપણ, (૩) આકુચન, (૪) પ્રસારણ, અને (૫) ગમન. એ કર્મ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન, એ પાંચ મૂર્ત દ્રવ્યોમાં રહે છે. બધાંજ કર્મ અનિત્ય હોય છે.

કર્મપ્રકારૌ (જેન મતે)—કર્મ એ પ્રકારનું છે: (૧, ધાતિ કર્મ અને (૨) અધાતિ કર્મ.

કર્મફલવ્યત્તિકરઃ—એકના મુખી કે દુઃખી હોવાથી બધાજ મુખી કે દુઃખી થાય તે.

કર્મમીમાંસા—કર્મકાણ્ડવેદવિચારપ્રન્યઃ । કર્મકાંડને પ્રતિપાદન કરનાર વેદભાગનો જેમાં વિચાર કર્યો હોય તે ગ્રંથ.

કર્મપટકમ્—સ્નાનં સંધ્યા જપો હોમ આતિથ્યં દેવતાર્ચનમ્ । વૈશ્વદેવસ્તથૈતાનિ પ્રાહુઃ કર્માણિ પઢ્વુથાઃ ॥૧૧॥ રનાન, સંધ્યા, જપ, હોમ, આતિથ્ય, દેવપૂજા અને વૈશ્વદેવ એ છ કર્મ છે એમ પડિતો કહે છે. (આતિથ્યનો સમાવેશ વૈશ્વદેવમાં કરીને તેને કામે કોઇ યજ્ઞ (બ્રહ્મયજ્ઞાદિક) શબ્દ પણ બોલે છે.

કર્મેન્દ્રિયમ્—વદનાદિવ્યાપારકર્ણચિન્દ્રિયમ્ । બોલવા વગેરેને વ્યાપારનું કરણરૂપ ઇન્દ્રિય.

૨. અપચ્છીકૃતપદ્મમહામૂતકાર્યત્વે સત્તિ વચનાદિ ક્રિયાસાધનમ્ ।—અપચ્છીકૃત પંચમહામૂતોનું કાર્ય હોઇને જે બોલવા વગેરે ક્રિયાનું સાધન હોય તે.

કર્મેન્દ્રિયપન્નકમ્—વાક, પાણિ, પાદ, પાતુ, અને ઉપરથ, એ પાંચ કર્મોનાં સાધન હોવાથી કર્મેન્દ્રિય કહેવાય છે.

કર્મેન્દ્રિયાણાં દેવતાઃ—કર્મેન્દ્રિયોની દેવતા આ પ્રમાણે છે:—(૧) વાક (વાણી) ઇન્દ્રિયનો દેવતા આગ્નિ છે; (૨) પાણિ એટલે હાથની દેવતા ઇશ્વર છે; (૩) પાદની દેવતા ઉપેન્દ્ર છે; (૪) વાયુ (ગુદા) ની દેવતા મૃત્યુ છે, અને (૫) ઉપરથની દેવતા પ્રજાપતિ છે.

કલ્પઃ—મન્ત્રાર્થસામર્થ્ય પ્રકાશકઃ । મંત્રના અર્થના સામર્થ્યનો પ્રકાશ કરનાર ગ્રંથ.

૨. યાગપ્રયોગપ્રતિપાદકઃ । યાગના પ્રયોગનો પ્રતિપાદન કરનારો ગ્રંથ.

૩. યજ્ઞપાત્રનિર્માણપ્રતિપાદકં શાસ્ત્રમ્ । યજ્ઞમાં વપરાતાં પાત્રો બનાવવાના પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર. જેમ—કાત્યાયન સૂત્ર, આશ્વલાયન સૂત્ર, આપસ્તંબ સૂત્ર, ઇલાદિ.

કલ્પના—અવિદ્યમાનપદાર્થસ્યાન્યત્રદિથતસ્ય અન્યત્ર પ્રતિભાસરૂપો માનસવ્યાપારઃ । જે પદાર્થ વિદ્યમાન નથી, અથવા જે પદાર્થ બીજી કોઇ જગોએ છતાં જોનારની સંમુખ હોજર નથી, તે પદાર્થનો જે બીજી જગોએ પ્રતિભાસરૂપ રૂપ માનસ વ્યાપાર તે કલ્પના.

કલ્પનાગૌરવમ્—સમર્થનિત્યકલ્પના કલ્પનાગૌરવમ્ । કોઇ કાર્યમાં એક સમર્થ કારણ છતાં તેવા બીજાં ઘણાં કારણોની કલ્પના કરવી તે કલ્પના ગૌરવ બાણુવું. જેમ—સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ કરવામાં સમર્થ એવા એક ઇશ્વર વડે સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થયા છતાં પણ અનેક ઇશ્વરની કલ્પના એ કલ્પના ગૌરવ છે. (એ એક જાતનો દોષ છે.)

કલ્પનાલાઘવમ્—સમર્થાલ્પકલ્પના કલ્પના લાઘવમ્ । કાર્યના ઉત્પન્ન કરવા વિષે સમર્થ વસ્તુની અલ્પતાની કલ્પના તેનું નામ કલ્પના લાઘવ છે. જેમ—સર્વ જગતના કર્તા રૂપે કલ્પેશો જે ઇશ્વર છે, તે એક માનીએ તો કલ્પનાલાઘવ છે; અને એક ન માનીએ તો કલ્પનાલાઘવ ન કહેવાય. કેમકે બધાં એકની કલ્પના કરવાથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, ત્યાં ઘણાની કલ્પના કરવાની જરૂર નથી.

કપાય:—ચિત્તસ્ય રાગાદિનાસ્તદ્વિધમાવઃ
રાગદ્વેષાદિ વડે ચિત્તનો સ્તબ્ધભાવ (૧૪૩તા)
તે કપાય ૨.

ચિત્તસ્ય રાગાદિના સ્તબ્ધીમાવાંદગ્ધવસ્ત્વના-
લમ્બનમ્ । રાગદ્વેષાદિથી થયેલી ચિત્તની ૧૪૩-
તાને લીધે અખંડ વસ્તુનું અગ્રહણ તે કપાય.

કાણત્વમ્—ચક્ષુરિન્દ્રિયશૃન્ધ્યકંગાલકત્વમ્ ।
નેત્રના એક જોલકનું અથ્થુ ઇન્દ્રિયથી રહિતપણું.

કાદાચિત્કત્વમ્—સત્ત્વે સત્તિ કિંચિત્કાલ-
જ્ઞત્યમાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । ઇષ્ટ વસ્તુનું અસ્તિત્વ
છતાં થોડાક વખત સુધી તે વસ્તુના અસ્તિ-
ત્વના અભાવનું જે પ્રતિયોગીપણું તે. અર્થાત્
વસ્તુનું અસ્તિત્વ છતાં થોડાક વખત સુધી
તે વસ્તુ ન જણાવી તે.

૨. પ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વધ્વંસપ્રતિયોગિત્વાન્ય-
તરત્વમ્ । પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું કે ધ્વંસનું
પ્રતિયોગીપણું એ એમાંથી એકનું હોવાપણું.
અર્થાત્ જે વસ્તુનો પ્રાગભાવ હોય અથવા
ધ્વંસાભાવ હોય તે વસ્તુમાં કાદાચિત્કત્વ
જાણવું.

કામઃ—ઈષ્ટવિષયામિલાપઃ । ઇષ્ટ વિષયની
અભિલાષા તે કામ.

૨. સ્વ્યાદિ વિષયકોડમિલાપઃ । સ્ત્રી આદિક
આદિક વિષયની અભિલાષા તે કામ.

૩. આત્મનોડનુકૂલેષુ સુખદેહુષુ દૃશ્યમાનેષુ
શ્રૂયમાનેષુ સ્મર્યમાનેષુ વા તદુજાનુસન્ધાનાભ્યાસેન
ચો તત્યાત્મકો ગર્વઃ સ કામઃ । પોતાને અનુકૂળ
સુખના હેતુરૂપ અર્થ જેવામાં, સાંભળવામાં,
કે સ્મરણમાં આવવાથી તેના ગુણના અનુ-
સન્ધાનના અભ્યાસથી જે રતિરૂપી તૃષ્ણા તે
કામ કહેવાય છે.

કામમેદાઃ—વાલમ્યન્તરવાસનામિદાત્રિવિધઃ
કામઃ । જાણ, આભ્યંતર, અને વાસના, એવા
મેદથી કામ ત્રણ પ્રકારનો છેઃ જેમ—પ્રાપ્ત
કરેલા મોદક વિષે કામ તે જાણ કામ; મનો-
રથરૂપ મોદકની ઇચ્છા તે આભ્યંતર કામ;
અને રસ્તામાં પડેલાં તરણાં જેમ જનારને

અનાયાસે પ્રતીત થાય છે, તેમ અનાયાસે
પ્રાપ્ત થએલા પદાર્થોની ઇચ્છા તે વાસનારૂપ
કામ કહેવાય છે.

કામ્યત્વમ્—તત્કલકામનાવધિકારિકર્ત્તવ્ય-
ત્વમ્ । તે તે જાણની કામનાવાળા અધિકારીએ
કર્ત્તવ્ય હોવાપણું તે કામ્યત્વ.

કામ્યકર્મ—જે કર્મ કરવાથી જાણની
પ્રાપ્તિ થાય, પણ જે કર્મ ન કરવાથી પ્રત્ય-
વાય લાગે નહિ તેને કામ્ય કર્મ કહે છે. જેમ—
જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તે જ્યોતિષ્ઠામ
યાગ કરે તો તેને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ રૂપ જાણ
મળે; પણ જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા નથી. તેને
તે ન કરવાથી કાંઈપણ પાપ લાગતું નથી.
એવા કર્મને કામ્યકર્મ કહે છે.

૨. સ્વર્ગાદિફલકામનાવધિકારિકર્ત્તવ્યમ્ ।
સ્વર્ગાદિ જાણની કામનાવાળા અધિકારીએ કરવા
યોગ્ય કર્મ, તે કામ્યકર્મ.

૩. સ્વર્ગાદિષ્ટસાધનમ્ । સ્વર્ગ આદિ ઇષ્ટ
સાધનરૂપ કર્મ તે કામ્યકર્મ.

કાયત્વમ્—દેહવ્યાપિ ત્વગિન્દ્રિયત્વમ્ ।
દેહમાં વ્યાપી રહેલું જે ત્વક ઇન્દ્રિય, તે પણું.

કાયવ્યૂહઃ—તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રભાવથી તત્ત્વ-
જ્ઞાની પુરૂષ સંચિત કર્મો ભોગવી શેવાને એકે
વખતે જે અનેક શરીરો ધારણ કરી છે, તે
શરીરોનો સમુદાય તે કાયવ્યૂહ કહેવાય છે.

૨. ચાગિરચિતયુગપદનેકશરીરત્વમ્ । યોગી-
ઓ જે એકે વખતે અનેક શરીરો રમે છે
તેને કાયવ્યૂહ કહે છે.

કારકમ્—વ્યાપારસ્વત્કરણમ્ । વ્યાપાર-
વાળું જે કારણ તે કારક કહેવાય.

૨ ક્રિયાજનકં કારકમ્ । ક્રિયાનું જે જનક
હોય તે, ક્રિયાનું કારક.

૩. ક્રિયાજનકશક્તિમત્કારકમ્ । ક્રિયાને
ઉત્પન્ન કરવાને જે શક્તિમાન હોય તે કારક
કહેવાય છે.

કારણમ્—અનન્યયાસિદ્ધિર્કાર્યનિયત્કૃત્તિ
કાણમ્ । જે પદાર્થ અનન્યયાસિદ્ધ વસ્તુઓથી

લિખિત હોય છે, તથા નિયમ પૂર્વક કાર્યની પૂર્વજ્ઞાણમાં રહે છે તે પદાર્થ તે કાર્યના પ્રતિ કારણ કહેવાય છે. જેમ, દંડ, ચક્ર, કુલાલ, કપાલ, આદિક કારણો, ઘટના પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ જે રાસઆદિક તેમનાથી લિખિત છે, તથા ઘટસ્પ કાર્યની પૂર્વજ્ઞાણ વિષે નિયમ પૂર્વક હોનારાં પણ છે, માટે તે દંડાદિક ઘટનાં કારણ કહેવાય છે. એજ રીતે પટસ્પ કાર્યનાં કાંઈકો, તંતુ, સાળ, આદિક કારણ કહેવાય છે.

૨. કાર્યાવ્યહિતનિયતપૂર્વવૃત્તિ કારણમ્ । જે પદાર્થ કાર્યની ઉત્પત્તિથી અવ્યહિત પૂર્વકાળમાં નિયમે કરીને વર્તે છે, તે પદાર્થ કારણ કહેવાય છે.

કારણગુણોત્પન્નત્વમ્—સ્વાશ્રયસમવાયિ-માત્રસમવેતજાતીયગુણજન્યત્વંકારણગુણોત્પન્નત્વમ્ ।

રૂપાદિક ગુણોના આશ્રયભૂત જે પટાદિક દ્રવ્ય છે, તે પટાદિકના સમવાયિ કારણસ્પ જે તંતુ આદિક અવયવ છે, તે તંતુ આદિક અવયવય માત્ર વિષે સમવેત જે રૂપાદિક બાર ગુણ છે, તે રૂપાદિક ગુણ તે પટાદિક અવયવી નિષ્ઠ રૂપાદિ બાર ગુણોના રૂપત્વાદિક ધર્મે કરીને સળતીયજ હોય છે. એવા તંતુ આદિક અવયવોના રૂપાદિક બાર ગુણવડે યથાક્રમે તે પટાદિક અવયવીના રૂપાદિ બાર ગુણ જન્ય હોય છે. અર્થાત્ તે અવયવી નિષ્ઠ રૂપાદિ ગુણોનું તે અવયવ નિષ્ઠ રૂપાદિક ગુણ અસમવાયિ કારણ હોય છે. એ રીતે તે પટાદિક અવયવીઓના રૂપાદિ દ્વાદશ ગુણો વિષે યથાક્રમે તંતુ આદિક અવયવોના રૂપાદિક દ્વાદશ ગુણો વડે જન્યત્વ છે. એજ તે રૂપાદિ દ્વાદશ ગુણોમાં કારણ ગુણોત્પન્નત્વ છે.

કારણતાપ્રકારૌ—કારણતા બે પ્રકારની છે:—શ્લેષપદાયકત્વસ્પ કારણતા, અને (૨) સ્વસ્પ યોગ્યત્વસ્પ કારણતા.

કારણતાવચ્છેદક ધર્મ:—જે ધર્મ કારણતાના ન્યૂત અથવા અધિક દેશમાં નથી રહેતો, પણ તે કારણની ઝરોઝરના દેશમાં રહે

છે તે ધર્મ. અર્થાત્ સંપૂર્ણ કારણમાં રહેલો ધર્મ તે કારણતાવચ્છેદક ધર્મ કહેવાય છે.

કારણપ્રકારૌ—કારણ બે પ્રકારનું હોય છે:—(૧) સાધારણ અને (૨) અસાધારણ કારણ, તેમાં સમવાયિ તથા અસમવાયિ કારણ—અને કારણો—અસાધારણ હોય છે; અને નિમિત્ત કારણ સાધારણ અને અસાધારણ અને પ્રકારનાં હોય છે.

૨. ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્ત કારણ એવા પણ કારણના બે પ્રકાર છે.

કારણમાત્રવિભાગજન્યવિભાગ:—જે વિભાગ કારણ માત્રના વિભાગ વડે જન્ય હોય તે. જેમ—ઘડનાં બે કપાલો ઘડનાં કારણ હોય છે, તેમના પરસ્પર વિભાગ થવો તે કારણ માત્ર વિભાગ; આ વિભાગથી તે કપાલોનો પૂર્વ દેશ સાથે વિભાગ થાય છે, માટે તે કારણ માત્ર જન્ય વિભાગ કહેવાય છે.

કારણાધ્યાસ:—બ્રહ્મને વિષે અવિદ્યા રૂપી અધ્યાસ તે. (અવિદ્યા જન્યતનું કારણ છે માટે તેને કારણાધ્યાસ કહે છે.)

કારિકા—અલ્પાક્ષરત્વે સતિ વદ્યર્થજ્ઞાપક: શ્લોક: કારિકા । થોડા અક્ષરોમાં બ્રહ્મો અર્થ જણાવનારો શ્લોક, તે કારિકા.

કાર્યમ્—પ્રાગભાવપ્રતિયોગિ કાર્યમ્ । જે પદાર્થ પ્રાગભાવનો પ્રતિયોગી હોય તે પદાર્થ કાર્ય કહેવાય છે. જેમ, ઘટાદિકની ઉત્પત્તિની પહેલાં કપાલાદિકમાં ‘ આલી ઘટ થશે ’ પ્રભાદિક પ્રતીતિના વિષય જે ઘટાદિકનો પ્રાગભાવ છે, તે પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું તે ઘટાદિકમાં છે, તેજ તે ઘટાદિકનું કાર્યપણું છે.

૨. કૃતિ સંસૃષ્ટ કાર્યમ્ । કૃતિના સંબંધવાળું જે હોય તે કાર્ય.

૩. કૃતિયોગ્યત્વે સત્યલૌકિકમ્ । જે કૃતિ યોગ્ય હોઇને અલૌકિક હોય તે.

૪. વર્તમાનાવસ્થોપપાદકત્વં કાર્યત્વમ્ । પદાર્થની વર્તમાન અવસ્થાનું ઉપપાદનપણું તે કાર્યત્વ.

૫. (વેદાન્તમતે) કારણતામિમત્તવસ્ત્વમિત્ત-
ત્વમ્ । કારણતા રૂપે માનેલી વસ્તુથી અભિન્ન.
પણું તે કાર્યત્વ.

૬. કૃતિસાધ્યત્વં સત્તિ કૃત્યુદ્ધત્વમ્ । કૃતિ
વડે સાધ્ય હોઇને જે કૃતિનું ઉદ્દેશ્ય
હોય તે કાર્ય.

૭. કાલત્રયાનન્વિતત્વં સત્તિ પ્રવૃત્ત્યમાવ
વિરોધિત્વમ્ । ત્રણે કાળના સંબંધવાળું ન હતાં
જે પ્રવૃત્તિના આભાવનું વિરોધિ હોય તે કાર્ય.

૮. નિયતપદ્ધત્તમાવિત્ત્વમ્ । કારણની પછી
નિયમે કરીને જે થવાપણું તે કાર્યત્વ.

૯. આવશ્યકણસમ્બન્ધિત્વમ્ । પહેલી ક્ષણના
સંબંધવાળું તે કાર્ય.

૧૦. પુરૂષના પ્રયત્નરૂપ કૃતિવંડ સાધ્ય
જે ક્રિયા તે કાર્ય.

કાર્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ—કારણના
અધિકરણમાં જે સંબંધથી કાર્ય રહે છે તે
કાર્યતાવચ્છેદક સંબંધ કહેવાય. જેમ, દ્રવ્યનું
આકૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ થવામાં ઉદ્ભૂતરૂપ એ કારણ
છે. હવે ઘટરૂપ અધિકરણમાં આકૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ
વિપયતારૂપ સંબંધથી રહ્યો છે, (નેત્રના પ્રત્ય-
ક્ષનો વિપય ઘટે છે માટે.) અને તેજ ઘટરૂપ
અધિકરણમાં ઉદ્ભૂતરૂપ સમવાય સંબંધથી
રહે છે. માટે એ વિપયતારૂપ સંબંધ એ
કાર્યતાનો આવચ્છેદક સંબંધ છે. (અને સમ-
વાય સંબંધ એ કારણતાવચ્છેદક સંબંધ છે.)

કાર્યાધ્યાસઃ—અવિદ્યાજન્ય અંતઃકર-
ણાદિરૂપ અધ્યાસ તે. કાર્યાધ્યાસ. (અંતઃકર-
ણાદિ અવિદ્યાનું કાર્ય હોવાથી તેને કાર્યા-
ધ્યાસ કહે છે.)

૨. વૅપસંપ્રયોગસંસ્કારજન્મ જ્ઞાનવિપયત્વમ્ ।
હોપના સંપ્રયોગથી (સંબંધથી) પ્રાપ્ત થયેલા
સંસ્કારથી જન્ય જ્ઞાનનું જે વિપયત્વ તે
કાર્યાધ્યાસ.

કાર્યાન્વિત—કાર્યના સંબંધવાળું.

કાર્યાવિદ્યા—અન્ય વસ્તુમાં અન્યની
શુદ્ધિ તે કાર્યાવિદ્યા. આ કાર્યાવિદ્યાજન
પુર્યદૃષ્ટમાં કહેલી અવિદ્યા બ્રહ્મરૂપી. જેમકે,
દેહાદિકમાં આત્મવાદિ શુદ્ધિરૂપ જે પ્રાંતિનાન
છે તે કાર્યાવિદ્યા છે.

કાર્યાવિદ્યાપ્રકારાઃ—કાર્યાવિદ્યાના ચાર
ચાર પ્રકાર છે:—(૧) અનિત્ય સ્વર્ગાદિમાં
નિત્યશુદ્ધિ; (૨) અશુચિ દેહાદિમાં શુચિશુદ્ધિ;
(૩) પીડા વગેરે દુઃખમાં સુખશુદ્ધિ; અને
(૪) અનાત્મ દેહાદિકમાં 'હું' એવી આત્મશુદ્ધિ.

કાર્યક્યસંગતિઃ—જકાર્યાનુકૂલત્વં કાર્ય-
ક્યસંગતિઃ । એક કાર્યનું જે અનુદ્વેષપણું તેનું
નામ કાર્યક્યસંગતિ છે. જેમ, વ્યાપ્તિ
તથા પક્ષધર્મતા એ બન્ને એકજ અનુભિતિ-
રૂપ કાર્યનાં જનક હોય છે, માટે વ્યાપ્તિના
નિરૂપણ પછી જે પક્ષધર્મતાનું નિરૂપણ છે
તે કાર્યક્ય સંગતિ વડે છે.

કાલઃ—વિભુત્વં સત્તિ દિગમનંત્રપરત્ત્વાસમ-
વાચિકારણ કાલઃ । જે દ્રવ્ય વિભુ હોય, તથા
દિશા વિંપ અસમન્વેત એવું જે પરત્વનું અસમ-
વાયિ કારણ છે, તેનું જે અધિકરણ હોય તે
દ્રવ્ય કાળ કહેવાય છે. જેમ, નાના બાઇની
અપેક્ષાથી મોટાબાઇનાં કાલિક પરત્વ રહે છે.
તે પરત્વ શુણ્ણું સમવાયિ કારણ મોટાબાઇનું
શરીર છે, તે મોટાબાઇના શરીર સાથે કાળનો
જે સંયોગ સંબંધ છે, તે પરત્વ શુણ્ણું અસમ-
વાયિ કારણ છે, અને તે સંયોગરૂપ અસમ-
વાયિ કારણનો તે કાળ આધાર છે તથા
વિભુ પાળું છે, માટે ઉપર કહેલું કાળનું લક્ષણ
સંભવે છે.

૨. પરત્વાનાશ્રયત્વં ગતિ વિજાતીયપરત્ત્વાસમ-
વાચિકારણસંયોગાશ્રયઃ કાલઃ । પૃથ્વી, જળ,
તેજ, વાયુ, અને મન, એ પાંચ મૂર્ત દ્રવ્યો-
વિષેજ પરત્વ તથા અપરત્વ એ બે શુણ્ણો રહે
છે. આકાશ, કાળ, દિશા અને આત્મા, એ
ચાર વિભુ દ્રવ્યોમાં એ બન્ને શુણ્ણ રહેલા
નથી. માટે કાળ એ પરત્વ શુણ્ણો અનાશ્રય

પણ છે. વળી કનિષ્ઠ ભાષની અપેક્ષાએ ન્યેષ્ઠ ભાષમાં વિજ્ઞાતીય પરત્વ રહે છે. અર્થાત્ દૈશિક પરત્વથી વિલક્ષણ કાલિક પરત્વ રહે છે, હવે એ ન્યેષ્ઠ ભાષના શરીર સાથે કાળનો જે સંયોગ સંબંધ છે, તે સંયોગ પેલા વિજ્ઞાતીય પરત્વનું અસમવાયિ કારણ છે. તે સંયોગના આશ્રયરૂપ તે કાળ છે. માટે, જે દ્રવ્ય પરત્વ ગુણનું આશ્રય ન હોવા છતાં વિજ્ઞાતીય પરત્વના અસમવાયિ કારણરૂપ સંયોગનો આશ્રય હોય, તે કાળ, કહેવાય. એવી રીતે ઉક્ત લક્ષણ ધટે છે.

૩. અતીતાદિવ્યવહારહેતુઃ કાલઃ । અતીત (ભૂત), ભવિષ્યત્, અને વર્તમાન, એવા પ્રકારના વ્યવહારનો જે હેતુ હોય છે, તે કાળ કહેવાય છે.

૪. અતીતાદિવ્યવહારાસાધારણં કારણં કાલઃ । ભૂત વગેરે વ્યવહારનું જે અસાધારણ કારણ તે કાળ.

કાલગુણાઃ—કાળમાં (૧) સંખ્યા, (૨) પરિણામ, (૩) પૃથક્ત્વ, (૪) સંયોગ, અને (૫) વિભાગ, એવા પાંચ ગુણો રહેલા છે.

કાલત્રયમ્—ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન, એ ત્રણ પ્રકારનો કાળ કહેવાય છે. (અને એ ત્રણ પ્રકારના કાળ વડે જડ વસ્તુઓ પરિચ્છેદ પામે છે.)

કાલદ્રવ્યમ્—કાલ દ્રવ્ય એક છે, નિત્ય છે અને વિભુ છે.

કાલપરિચ્છેદઃ—ધ્વંસપ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વં કાલપરિચ્છેદઃ । પ્રાગભાવનું તથા પ્રધ્વંસાભાવનું જે પ્રતિયોગીપણું તે કાલપરિચ્છેદ બાણુવો. જેમ ઘડાનો પોતાની ઉત્પત્તિ પૂર્વે કપાલોમાં પ્રાગભાવ રહેલો છે; તથા નાશ પછી કપાલોમાં પ્રધ્વંસાભાવ રહેલો છે. તે બન્ને અભાવનું જે પ્રતિયોગીપણું ઘટમાં છે, જે કાલપરિચ્છેદ કહેવાય છે.

૨. ચત્કિચિત્કાલાદૃષ્ટિત્વમ્ કાલપરિચ્છેદઃ । કોષ્ટ પદાર્થનું જે થોડોક (કેટલોક) કાળ ન રહેવાપણું તે કાલપરિચ્છેદ.

કાલિક અપરત્વમ્—કાલસંયોગાસમવાયિકારણક્રમપરત્વં કાલિકાપરત્વમ્ । કાળનો સંયોગ છે અસમવાય કારણ જેવું એવું જે અપરત્વ, તે કાલિકાપરત્વ કહેવાય છે. (કાલિકપરત્વ શબ્દ જુઓ.)

કાલિકપરત્વમ્—કાલસંયોગાસમવાયિકારણકં પરત્વં કાલિકપરત્વમ્ । કોષ્ટ પણ જન્ય દ્રવ્ય કોષ્ટ પણ કાળમાં જ રહેલું હોય છે, માટે તે જન્યદ્રવ્ય કાળસંયોગવાળું કહેવાય છે. તે કાળસંયોગ છે અસમવાયિ કારણ જેવું એવું જે પરત્વ તે કાલિક પરત્વ કહેવાય છે. અર્થાત્ બે છાકરાંઓમાં મોટા હોય તે કાલિક પરત્વ કહેવાય અને નાનો હોય તે કાલિક અપરત્વવાળો કહેવાય.

કાવ્યમ્—રમણીયાર્થપતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્ । રમણીય એટલે લોભોત્તર એવા અર્થનો પ્રતિપાદક શબ્દ તે કાવ્ય. (રસગંગાધર)

૨. રસાત્મકં વાક્યં કાવ્યમ્ । રસાત્મક વાક્ય તે કાવ્ય. (સા. દ.)

૩. આનન્દવિશેષજનકંવાક્યં કાવ્યમ્ । કોષ્ટ એક જાતનો ખાસ આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર વાક્ય તે કાવ્ય.

૪. નિર્દોષા લક્ષણવતી સરીતિર્ગુણભૂષણા । સાલક્ષારસાનેકવૃત્તિર્વાક્ય કાવ્યનામમાક્ । કાવ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલા દોષો વગરની, તેમાં કહેલાં લક્ષણોવાળી, તેમાં કહેલી રીતિઓવાળી, તેમાં કહેલા કાવ્ય ગુણોવાળી, તેમાં કહેલા શબ્દાલંકાર તથા અર્થાલંકારવાળી, તેમાં કહેલા રસવાળી તથા તેમાં કહેલી વૃત્તિઓવાળી તે જે વાણી તેને કાવ્ય કહે છે. (કાવ્યાદર્શ.)

કાષ્ઠમૌનમ્—દક્ષિતેનાપિ સ્વામિપ્રાયાપ્રકાશનમ્ । યેષા (નિશાની) વડે પણ પોતાના અભિપ્રાયનો પ્રકાશ નહિ કરવારૂપ મૌન તે કાષ્ઠમૌન; લાકડાથી પેઠે મૌન રાખવું તે.

કિન્તુ—પૂર્વવાક્યસંકોચજ્ઞાપનમ્ । પૂર્વના વાક્યમાં કહેલા અર્થનો સંકોચ જણાવવો તે. અથવા—

૨. પ્રાગુક્તવિરુદ્ધાર્થમ્ । પૂર્વે કહેલા અર્થથી વિરુદ્ધ અર્થ નાણાવો તે. (કિન્તુ=પણ).

કીર્તનમૈથુનમ્—ભોગ્ય માનેલી સ્ત્રીઓના શુણ્નું કથન કરવું તે.

કુટીચકઃ—એ એક સંન્યાસનો પ્રકાર છે. આ સંન્યાસીઓ સંન્યાસ લીધા પછી ઘરમાંજ આશ્રમ કરીને રહે છે, માટે તેઓ ‘કુટીચક’ કહેવાય છે.

કુતર્કઃ—યુતિથી વિરોધી તર્ક.

કુવજશક્તિઃ—જે શક્તિ વ્યતિસામાન્ય વિષે તો જ્ઞાત થઇને ઉપયોગી થાય થાય છે; અને વ્યક્તિ વિષે તો સ્વરૂપથીજ ઉપયોગી થાય છે—જ્ઞાત થઇને નહિ—તે કુવજશક્તિ કહેવાય છે.

કુસ્મકઃ—પીતસ્ય વાંચાથતુઃ પ્રથિમાત્રામિઃ સંયમનમ્ । નાકવડે ખેંચેલા શ્વાસવાયુને ચોસક માત્રા મુધી રોકી રાખવો તે કુંભક. (એક હરેવ અક્ષરને બોલતાં જેટલો કાળ લાગે તેને એક માત્રા કહે છે.)

૨. અન્તઃસ્તમ્ભવૃત્તિઃ । વાયુને શરીરની અંદર સ્થિર રહેવા દેવો તે.

કૂર્મવાયુઃ—આંખોને ઉઘાડવા તથા મીંચવામાં મદદ કરનારો વાયુ.

કુકલવાયુઃ—છીંક આણનારો વાયુ.

કૃતમ્ભત્વમ્—કૃતોપકારસ્વાપકારકત્વમ્ । જેણે ઉપકાર કર્યો હોય તેનો અપકાર કરવાપણું.

કૃતઝત્વમ્—કૃતોપકારજ્ઞાતૃત્વમ્ । કરેલા ઉપકારને જાણવાપણું.

કૃતનાશઃ—કૃતયોઃ પુણ્યપાપયોર્ભોગમન્તરેણ નાશઃ । વેદ વિહિત યાગદાનાદિ ક્રિયાઓ કરીને સંપાદન કરેલો જે ધર્મ; તથા વેદ નિષિદ્ધ દિસાદિ ક્રિયાઓ કરીને સંપાદન કરેલો જે અધર્મ, તે ધર્માધર્મના ફળરૂપ મુખ્યદુઃખ ભોગવ્યા વિનાજ તે ધર્માધર્મનો નાશ, તે કૃતનાશ કહેવાય છે.

કૃતિઃ—(પ્રયત્ન શબ્દ જુઓ.)

કૃતિસાધ્યઃ—જે કાર્ય પ્રયત્ન રૂપ કૃતિ વડે સાધ્ય હોય તે કાર્ય.

કૃતોપાસ્તિઃ—ઉપાસ્યસાક્ષાત્કારપર્યન્તોપાસ્તિઃ । આત્મ સાક્ષાત્કાર થતા પહેલાં જેણે સગુણ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં મુધી ઉપાસના કરી છે, એવો જ્ઞાનવાન મનુષ્ય ‘કૃતોપાસ્તિ’ કહેવાય છે. (એનેજ મુખ્યાધિકારી પણ કહે છે.)

કૃપા—સ્વાર્થમનપેક્ષ્ય પરદુઃસ્વપ્રહાણેચ્છા કૃપા । સ્વાર્થની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય બીજાના દુઃખનો નાશ કરવાની ઇચ્છા તે કૃપા કહેવાય.

કૃષ્ણકર્મ—શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પાપ કર્મ.

કૈલિમયુનમ્—ભોગ્ય શુદ્ધિથી સ્ત્રીઓની સાથે ઘતાદિક ક્રોડ કરવી તે.

કેવલપ્રારબ્ધમ્—દશભિસંધિ વિના કરેલાં કર્મથી ઉપજેલું પ્રારબ્ધ.

કેવલપ્રકૃતિઃ (સાંખ્યમતે)—પ્રધાન. કેમકે તે કોઇની વિકૃતિ (કાર્ય) નથી.

કેવલલક્ષણા—શબ્દસાક્ષાત્સમ્બન્ધઃ કેવલલક્ષણા । પદના શક્ય અર્થની સાથે લક્ષ્યમાણ અર્થનો જે સાક્ષાત્ સંબંધ તે કેવલ લક્ષણા. એના બહત, અબહત અને અને બહદબહત, એવા ત્રણ ભેદ છે. (તે તે શબ્દ જુઓ).

કેવલવિકૃતિઃ—(સાંખ્યમતે) આકાશાદિ પાંચ મહાભૂત તથા શ્રોત્રાદિ અગિયાર ઇન્દ્રિયો, એ સોળ તત્ત્વો અનુક્રમે તન્માત્રાઓ અલંકારનું કાર્ય હોવાથી કેવળ વિકૃતિ કહેવાય છે, કેમકે તેઓ કોઇનાં પ્રકૃતિ (ઉપાદાન) નથી.

કેવલવ્યતિરેકિ અનુમાનમ્—અસત્પક્ષઃ કેવલવ્યતિરેકિ । જે અનુમાનમાં કોઇ પાત્ર સપક્ષ હોતો નથી, તે કેવળવ્યતિરેકિ અનુમાન કહેવાય છે. જે—“પૃથિવી દ્વરેભ્યો મિચતે, ગન્ધવત્ત્વાત્, વસ્તરેભ્યો ન મિચતે ન તદ્વન્ધવત્, યથા જલમ્, ન ચેયં તથા, તસ્માત્ । ”—“પૃથ્વી બલાદિક ધતર પદાર્થોથી ભેદવાળી છે, ગંધ-ગુણવાળી હોવાથી, જે જે પદાર્થ બલાદિક

ધતર પદાર્થોમાં ભેદવાળો નથી હોતો તે તે પદાર્થ ગંધવાળો પણ નથી હોતો, જેમ જળ. તે ધતર ભેદવાળું નથી માટે ગંધવાળું પણ નથી. આ પૃથ્વી તેવી એટલે ગંધના અભાવવાળી નથી (પણ ગંધવાળી છે), માટે (અર્થાત્ ગંધવાળી છે તેથી) તેવી નથી, એટલે ધતર ભેદના અભાવવાળી નથી પણ ધતર ભેદના ભાવવાળી છે, અર્થાત્ ધતર પદાર્થોથી ભેદવાળી છે.

આ અનુમાનમાં પૃથ્વી માત્ર પક્ષ છે; અને જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિશ્, આત્મા, મન. ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, એ તેર પદાર્થોના જે તેર અન્યોન્યાભાવરૂપ ભેદ છે તે તેર ભેદ સાધ્ય છે. એ તેર ભેદ એકલી પૃથ્વીમાળ એકઠાં રહે છે; પૃથ્વીરૂપ પક્ષથી લિન્ન કોઇ પણ પદાર્થ તે તેર ભેદરૂપ સાધ્યવાળો નથી. અને નિશ્ચિત સાધ્યવાનનેજ સપક્ષ કહે છે. (સપક્ષ શબ્દ જુઓ.) માટે આ અનુમાન તેવા સપક્ષના અભાવવાળું હોવાથી 'કેવળ વ્યતિરેકિ' કહેવાય છે.

૨. અન્વયવ્યાપ્તિ ધ્વન્યત્વે સતિ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિમત્તમ્ । જેમાં હેતુની અન્વયવ્યાપ્તિ ન હોય પણ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ હોય તે કેવળ વ્યતિરેકિ.

૩. જે અનુમાનના સાધ્યનું તથા હેતુનું કોઇ પણ જગાએ સહચાર દર્શન હોય નહિ, પરંતુ તે સાધ્ય તથા હેતુના અભાવનું સહચાર દર્શન હોય, તો તે અનુમાન કેવલવ્યતિરેકિ કહેવાય. જેમ—“ પૃથ્વી ખીજા દ્રવ્યોથી લિન્ન છે; ગંધવાળી છે તેથી; જે દ્રવ્ય ગંધવાળું નથી હોતું તે પૃથ્વી પણ નથી હોતું, જેમ પાણી વગેરે.

કેવલવ્યતિરેકિલિङ્ગમ્—વ્યતિરેકમાત્ર વ્યાપ્તિકં લિङ્ગમ્ કેવલવ્યતિરેકિ । જે લિંગમાં સાધ્યની કેવળ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિજ હોય છે. અન્વયવ્યાપ્તિ હોતી નથી—તે લિંગ કેવળ વ્યતિરેક કહેવાય છે. જેમ—“ પૃથ્વી ઇતરેભ્યો

મિચતે, ગન્ધવત્ત્વાત્ ”—“ પૃથ્વી જલાદિક ધતર પદાર્થોના ભેદવાળી છે, ગંધવાળી છે તેથી ” આ અનુમાનમાં ગંધવત્ત્વરૂપ હેતુમાં ધતરભેદરૂપ સાધ્યની કેવળ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ જ છે. (વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ શબ્દ જુઓ:), માટે એ કેવળ વ્યતિરેકિ લિંગ છે એમાં ‘સપક્ષે સત્ત્વ’ હોતું નથી.

કેવલાન્વયિ અનુમાનમ્—અસદ્વિપક્ષઃ કેવલાન્વયિ । જે અનુમાનમાનમાં કોઇ વિપક્ષ હોતો નથી, તે અનુમાન કેવલાન્વયિ કહેવાય છે. જેમ—ઘટઃ અભિધેયઃ, પ્રમેયત્વાત્, પટવત્. (આ ઘડો અભિધેય છે, પ્રમેય હોવાથી, જે જે પદાર્થ પ્રમેય હોય છે તે તે પદાર્થ અભિધેયજ હોય છે, જેમ પટ પ્રમેય હોવાથી અભિધેય પણ છે. (અહીં ધૃશ્વરની પ્રમાના વિપયત્વનું નામ અભિધેયત્વ છે.) તે અભિધેયત્વ તથા પ્રમેયત્વનો કોઇ પણ પદાર્થમાં અત્યંતાભાવ રહેતો નથી, (ધૃશ્વરની ઇચ્છારૂપ પદશક્તિના વિપયત્વનું નામ અભિધેયત્વ છે.) પણ દ્રવ્યાદિક સર્વ પદાર્થ તે અભિધેયત્વવાળા તથા પ્રમેયત્વવાળા છે. અને જે પદાર્થમાં સાધ્યના અભાવનો નિશ્ચય હોય છે, તે પદાર્થને વિપક્ષ કહે છે. (વિપક્ષ શબ્દ જુઓ.) માટે ઉક્ત અનુમાન વિપક્ષના અભાવવાળું હોવાથી કેવલાન્વયિ છે.

૨. અલ્યન્તામાવાપ્રતિયોગિત્વં કેવલાન્વયિત્તમ્ । જે અનુમાનના સાધ્યનો કોઇ જગાએ પણ અત્યંતાભાવ ન હોય તે અનુમાન કેવલાન્વયિ કહેવાય. જેમ—‘ ઘડો અભિધેય છે, પ્રમેય હોવાથી. ’ એમાં અભિધેયત્વ અને પ્રમેયત્વ સર્વત્ર હોવાથી તેનો અત્યંતાભાવ નથી.

કેવલાન્વયિલિङ્ગમ્—અન્વયમાત્રવ્યાપ્તિકં લિङ્ગં કેવલાન્વયિ । જે હેતુરૂપ લિંગમાં સાધ્યની કેવળ અન્વયવ્યાપ્તિજ રહે છે—વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ રહેતી નથી—તે લિંગ કેવલાન્વયિ કહેવાય છે. જેમ ‘ ઘટોઽભિધેયઃ, પ્રમેયત્વાત્, પટવત્. ’ (ઘડો અભિધેય છે, પ્રમેય છે તેથી, પટની પેઠે.) આ અનુમાનમાં પ્રમેયત્વરૂપ હેતુમાં

અભિવેયત્વરૂપ સાધ્યની કેવળ અન્વય વ્યાપ્તિજ છે—વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ નથી—માટે એ પ્રમેયત્વરૂપ લિંગ કેવલાન્વયિ કહેવાય છે. (અન્વયવ્યાપ્તિ શબ્દ જુઓ.) આ લિંગમાં વિપક્ષથી વ્યાવૃત્તિ હોતી નથી.

કેવલાયોગવ્યવચ્છેદ:—જેમ, ‘શંખ ધોળોજ હોય છે.’ એમાં શંખ રાતો કે પીળો હોતો નથી, અને કેવળ ધોળાપણનો ‘જ’ શબ્દથી નિર્ણય કર્યો છે માટે એ કેવલાયોગ-વ્યવચ્છેદ છે.

કૈવલ્યમ્—વિદ્યા નિરસ્તાવિદ્યાતત્કાર્ય બ્રહ્માવાપત્તિઃ । (નિઃશ્રેયસૂ એ કેવલ્યનું બીજું નામ છે.) વિદ્યાવડે અવિદ્યા અને તેનું કાર્ય જગત્ એ સહુનો બાધ કરીને બ્રહ્માવાતી પ્રાપ્તિ તે કેવલ્ય. સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિ અને આત્મસુખની પ્રાપ્તિ, એવા બે પ્રકાર કેવલ્યના છે; અથવા જીવન્મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિ એવા બે પ્રકાર કેવલ્યના છે.

કૈવલ્યમોક્ષ:—(પાતંજલમતે)—કલેશાદિક્ષનું આધારભૂત જે ચિત્ત છે, તે ચિત્તનો વિલય થયે પુરૂષનું જે પોતાના વાસ્તવ અસંગ નિર્વિકાર રૂપે અવસ્થાન છે, તેજ પુરૂષનો મોક્ષ છે.

કૈશોરાવસ્થા—દશથી પંદર વર્ષની વયને કૈશોર અવસ્થા કહે છે.

કોશ:—શબ્દાર્થપ્રતિપાદકઃ । શબ્દના અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર (સંગ્રહરૂપ ગ્રંથ.)

૨. શબ્દાર્થનિર્વચનપરિજ્ઞાનમ્ । શબ્દના અર્થની નિરુક્તિનું જ્ઞાન.

૬. અસિકોશવદાત્માચ્છાદકત્વં કોશત્વમ્ । તરવારનું મ્યાન (કોશ) જેમ તરવારને ઢાંકે છે, તેમ આત્માને ઢાંકનારા હોવાપણું તે કોશત્વ.

કોશપટ્ટકમ્—તરવારને જેમ મ્યાન (કોશ) ઢાંકે છે તેમ આત્માને ઢાંકનારા કોશ પાંચ છે: (૧) અન્નમય કોશ, એટલે સ્થૂલ શરીર; (૨) પ્રાણમય કોશ—પાંચ પ્રાણ અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો; (૩) મનોમય કોશ—પાંચ

કર્મેન્દ્રિયો સહિત મન; (૪) વિજ્ઞાનમય કોશ—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોસહિત બુદ્ધિ; અને (૫) આનંદમય કોશ—કારણ શરીર અથવા સુષુપ્તિ.

કોશિકાપટ્ટકમ્—(૧) ત્વક્, (૨) માંસ, (૩) રૂધિર, (૪) મેદ, (૫) મગ્ગ, અને (૬) હાડકાં. એ છ સ્થૂલદેહના ઘટક પદાર્થોને ‘પટ્ટકોશિકા’ કહે છે.

કોપીનમ્—પુરુષલિજ્ઞાવરકો વસ્ત્રલગ્નઃ । પુરૂષના ગુણ સ્થાનને ઢાંકનાર વસ્ત્રનો ચીંદરડો તે કૌપીન.

૨. કુત્સિતસ્ય પીનસ્ય માંસસ્યાવરણમ્ । નિહિત અને પુષ્ટ માંસને ઢાંકવાનું સાધન તે કૌપીન.

૩. એકહસ્તપ્રવિસ્તારં કરદ્વંદ્વંસમાયતમ્ । વિલમ્બિતતૃતીયાંશં ગુહ્યાચ્છાદનમીરિતમ્ ॥ એક હાથ પહોળું, બે હાથ લાંબું, અને તેનો ત્રીજો ભાગ લટકતો રહે એવું ગુહ્યાચ્છાદન હોવું જોઈએ એમ કહેલું છે.

કૌમારમ્—દાંત આવે ત્યારથી તે પાંચ વર્ષનું વય થતાં સુધીની અવસ્થા.

ક્રમઃ—ચિન્ત્યમાનાર્થસમ્પ્રાપ્તિઃ । ઇચ્છિત અર્થની પ્રાપ્તિ.

૨. પૌર્વાપર્યરૂપઃ ક્રમઃ । આ પૂર્વે જોઈએ અને આ તેની પછી જોઈએ, એ નિયમને ક્રમ કહે છે.

૩. પૂર્વાપરાવસ્થાનમ્ । પ્રથમ અને પછી એવી ગોઠવણી કે સ્થિતિ.

૪. સામર્થ્યહેતુકવ્યાપારઃ । સામર્થ્યરૂપ હેતુથી કરાતો વ્યાપાર.

ક્રમનિગ્રહઃ—ઇન્દ્રિયોને વિપયોથી રોકવી તે નિગ્રહ કહેવાય છે; બાળાતકારથી ઇન્દ્રિયોને રોકવી તે હકનિગ્રહ કહેવાય છે; અને શાસ્ત્રમાં કહેલા ક્રમે કરીને રોકવી તે ક્રમનિગ્રહ કહેવાય છે.

ક્રમચ્છુટિઃ—એ નામનો એક વાદ અથવા મત. આ મતને સ્પષ્ટિદષ્ટિવાદ કહે છે. એ

મતમાં આકાશાદિક તેમ માતાપિતાદિક સર્વ પોતપોતાના કારણમાંથી ક્રમે કરીને ઉત્પન્ન થાય છે એમ માન્યું છે.

ક્રિયા—સંયોગવિભાગચારસાધારણો હેતુઃ । સંયોગ અને વિભાગનો આસાધારણ હેતુ તે ક્રિયા.

૨. કરણવ્યાપારનિષ્પાદક્રિયા । ઇદ્રિયાદિક કરણના અથવા વાંસલા અદિક સાધનના વ્યાપાર વડે જે ઉત્પન્ન થાય તે ક્રિયા.

ક્રિયાનિવૃત્તિમૈથુનમ્—સ્ત્રી સાથે સંબોગ.

ક્રિયાશક્તિ—ક્રિયાની જનક શક્તિ.

૨. સત્વગુણવડે નહિ અભિભવ પામેલા જે રંગેગુણ અને તમેગુણ તે ક્રિયાશક્તિ કહેવાય છે.

ક્રિયાશક્તિવ્યાપારૌ—ક્રિયાશક્તિના બે વ્યાપાર છેઃ (૧) આવરણ શક્તિ અને (૨) વિક્ષેપ શક્તિ.

ક્રીડા—વાહ્યસાધનસાપેક્ષાક્રીડા—જે બહારનાં સાધનની અપેક્ષા રાખે છે તે ક્રીડા (રમત).

ક્રોધઃ—દ્વિધર્મસાધનીભૂતચેતનવિષયકદ્વેષઃ ક્રોધઃ । દુઃખાદિ રૂપ દ્વિષ્ટ (અણુગમતા—દ્વેષ કરાયલા) અર્થની સાધનભૂત જે ચેતન વસ્તુ છે, તે ચેતન વસ્તુવિષયક જે દ્વેષ છે, તેનું નામ ક્રોધ.

૨. પરાનિષ્ઠામિલાષઃ । ખીળનું અનિષ્ટ કરવાનો અભિલાષ તે ક્રોધ.

૩. અનિષ્ટવિષયદ્વેષહેતુકઃ ક્રોધઃ । જે વિષય પોતાને અનિષ્ટ હોય તે વિષે દ્વેષરૂપ હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલો મનોવિકાર તે ક્રોધ.

૪. કામિતાર્થવિધાતજન્યો બુદ્ધિક્ષેપઃ । ધ્રુવછેલા અર્થનો નાશ થવાથી ઉપજેલો જે બુદ્ધિમાં ક્ષેપ તે ક્રોધ.

૫. આત્મનઃ પ્રતિકૂલેષુ દુઃખેષુ દુઃખહેતુષુ દૃશ્યમાનેષુ શ્રૂયમાણેષુ સ્મર્યમાણેષુ વા તત્તદ્દોષાણુ-સન્ધાનાગ્ચાસેન યઃ પ્રજ્વલનાત્મકો મન્યુઃ સ ક્રોધઃ । પોતાને પ્રતિકૂલ એવાં દુઃખ કે દુઃખના

હેતુઓ જોવામાં, સાંભળવામાં કે સ્મરણમાં આવતાં તે તે દોષોના અનુસંધાનરૂપ અધ્યાસથી જે પરિતાપ ઉપજાવે એવો મન્યુ નામે ચિત્તવિકાર ઉપજે છે તે ક્રોધ.

ક્રોધનિવૃત્ત્યુપાયઃ—ક્રોધની નિવૃત્તિનો ઉપાય દયા, અહિંસા અને ક્ષમા છે.

ક્લેશઃ—બાધનાલક્ષણઃ ક્લેશઃ । પીડારૂપ લક્ષણવાળો મનોવિકાર તે ક્લેશ.

૨. અવિદ્યાવ્યન્તમત્ત્વં ક્લેશત્વમ્ । અવિદ્યાદિ પાંચમાંથી ગમે તે એક ક્લેશ કહેવાય છે.

ક્લેશપञ्चકમ્—યોગ દર્શનમાં આ પ્રમાણે પાંચ ક્લેશ કહ્યા છેઃ (૧) અવિદ્યા, (૨) અસ્મિતા, (૩) રાગ, (૪) દ્વેષ, અને (૫) અભિનિવેશ. (તે તે શબ્દ જુઓ.)

ક્ષત્રિયવિશોવેદ્વત્સંન્યાસઃ—અપરોક્ષાત્મવિદ્વિદિતત્વે સતિ સસાધનવૈધાક્ષિલકર્મણુ નિષ્કલ-ત્વબુદ્ધિદાલ્બેન તદાસ્થારાહિયમ્ । અપરોક્ષ આત્મજ્ઞાનીને શાસ્ત્રે જે દંડ ધારણાદિની આજ્ઞા કરી છે, તેમ છતાં પણ સાધનસહિત તમામ વિધિયુક્ત કર્મોમાં નિષ્ફલત્વ બુદ્ધિદબ્ધ થયેલી હોવાથી તેમાં આસ્થા રહિતપણું તેને ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો વિદ્વત્સંન્યાસ કહે છે.

ક્ષણઃ—નિમેષક્રિયાવચ્ચિન્નસ્ય કાલસ્ય ચતુર્થોમાસઃ । નિમેષણુ (આંખ મીચકારો) રૂપ ક્રિયાવડે અવચ્ચિન્ન જે કાળ તેનો ચોથો ભાગ તે ક્ષણ.

૨. (બૌદ્ધમતે) સ્વાધેયપદાર્થપ્રાગભાવાના-ધારઃ સમયઃ । જેટલો સમય પોતાના પર આધાર રાખતા પદાર્થના પ્રાગભાવનો આધાર ન હોય તેટલો સમય તે ક્ષણ. અર્થાત્ જે સમય પદાર્થના પ્રાગભાવ વખતે હોતો નથી, પણ પ્રાગભાવનો નાશ થતાં તરતજ હોય છે તે ક્ષણ કહેવાય છે.

ક્ષણિકત્વમ્—તૃતીયક્ષણશ્ચિત્તિધ્વંસપ્રતિયો-ગિત્વં ક્ષણિકત્વમ્ । શબ્દ અને જ્ઞાનાદિકનો ત્રીજા ક્ષણમાં રહેલો જે ધ્વંસ છે, તે ધ્વંસનું તે શબ્દ અને જ્ઞાનાદિકમાં જે

પ્રતિયોગિપણું છે, તે (શબ્દ અને જ્ઞાના-
દિશા) ક્ષણિકત્વ છે.

૨. ક્ષણાન્તરાસમ્યગ્ચિત્ત્વે સતિ ક્ષણસમ્ય-
ન્વિત્ત્વમ્ । જેનો ખીચ ક્ષણ સાથે સંબંધ ન
છતાં ક્ષણની સાથે સંબંધ હોય, એવા
સંબંધીપણને ક્ષણિકત્વ કહે છે.

૩. ઉત્પત્તિક્ષણાન્તરક્ષણવૃત્તિધ્વંસપ્રતિયોગિ-
ત્ત્વમ્ । ઉત્પત્તિ ક્ષણની પછીની ક્ષણમાં રહેલું
જે ધ્વંસનું પ્રતિયોગિત્વ તે ક્ષણિકત્વ.

૪. જે પદાર્થનો પોતાની ઉત્પત્તિક્ષણથી
પછીની ક્ષણ સાથે સંબંધ ન હોય તે પદાર્થ
ક્ષણિક કહેવાય. (યોગચાર્ય ઔદ્ધોને અને
તમામ ભાવ પદાર્થો ક્ષણિક છે.)

દ્વાણિકવિજ્ઞાનપ્રકાશઃ—ક્ષણિક વિજ્ઞા-
નના બે પ્રકાર છે; આલયવિજ્ઞાન અને
પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન.

દ્વમા—આકુટસ્ય તાઙ્ગિતસ્ય વાઙ્વિકૃત-
ચિત્તતા । ડાઘ ગાળો દે કે મારે તથાપિ
ચિત્તમાં વિકાર ન ઉપજવાપણું તે ક્ષમા;

૨. સત્ત્વપિ સામર્થ્યે પરિમવહેતું પ્રતિ
ક્રોધસ્યાનુલુત્તિર્વા । અથવા, પોતાની અવહેલના
કરનારને શિક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય છતાં પણ
તેના પ્રતિ જે ક્રોધની ઉત્પત્તિ ન થવી તે ક્ષમા.

દ્વયતાપઃ—પુણ્યકર્મદ્વયે પતનમીતિજન્યસ્તાપઃ
પુણ્યકર્મનો ક્ષય થવાથી સ્વર્ગાદિ ક્ષોડ્ધર્મોની
નીચે પડવાના ભયથી જે પરિતાપ થવો તે
ક્ષયતાપ કહેવાય છે.

ક્ષેપકઃ—પ્રત્યક્ષદ્રુક્તાંશસ્ય તદ્વપ્રત્યયમચ્ય
સન્નિવેશકઃ । અંશકર્તાએ જે અંશ અંશમાં
લખ્યા નથી, તે અંશને તે અંશમાં ગોડવી દે
તેવો તે ક્ષેપક.

૨. એવી રીતે જે ક્ષેપક કરે તે પણ
ક્ષેપક કહેવાય છે.

ક્ષેમઃ—સ્થિતરક્ષણમ્ । જે હોય તેનું
રક્ષણ કરવું તે.

૨. લઘ્વવરિપાલનમ્ । પ્રાપ્ત કરેલાનું
રક્ષણ કરવું તે.

સ્વ

સ્વપણનમ્—અવ્યર્થાનિર્વચનીયતા પ્રતિષ-
દ્ધકમ્ । અવ્યર્થની અનિર્વચનીયતાનું પ્રતિ-
પાદક તે ખંડન.

૨. પરમતત્ત્વપદાર્થનિરાકરણત્વે સતિ સ્વતત્ત્વપ-
રિહારઃ । થીજએ માનેલા પદાર્થનું નિરા-
કરણ કરીને (તે પદાર્થને ખોટા કરીને)
પોતાના મતમાં વાદીએ કહેલા દોષોના પરિ-
હાર કરવા તે ખંડન.

સ્વપણપ્રત્યયઃ—જન્યદ્રવ્યાનધિકરણકાલઃ । જે
કાળમાં કોઇ કોઇ જન્ય દ્રવ્ય રહેતું નથી તે
કાળ ખંડપ્રત્યય કહેવાય.

સ્વિલકાણકાલમ્—કર્મોપાસનમ્વલકાણકાલમ્
ત્રિષ્ણપિ ચદ્વલકાલમ્વલકાલમ્ તસ્ય સર્વસ્યાભિવાનન
પ્રકીર્ણત્વમ્ । કર્મકાંડ, ઉપાસના કાંડ, અને
બ્રહ્મકાંડ, એ ત્રણે કાંડોમાં જે કાંડ
કહેવાનું આવી રહી ગયું હોય તે સર્વ જેમાં
કહેલું હોવાથી જે પ્રકીર્ણપણું તે બિલકાંડ.

૨. પરિશિષ્ટ.

વ્યાપ્તિપંચકમ્—ખ્યાતિ એટલે બ્ર-
જ્ઞાન. એ બ્રજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન જૂદા જૂદા
શાસ્ત્રકારો જૂદી જૂદી રીતે કરે છે. તે
બધાની મળીને પાંચ ખ્યાતિઓ છે માટે તેને
ખ્યાતિપંચક કહે છે. એ પાંચ ખ્યાતિઓ
આ પ્રમાણે છે:—

(૧) આત્મખ્યાતિ—વિજ્ઞાનવાદી ઔદ્ધોને
મતે.

(૨) અસતખ્યાતિ—શત્યવાદી ઔદ્ધોને
મતે.

(૩) અખ્યાતિ—સાંખ્યોને મતે.

(૪) અન્યથાખ્યાતિ—નૈયાયિકોને મતે.

(૫) અનિર્વચનીયખ્યાતિ—વેદાન્તીઓને
મતે.

ગ

ગન્ધઃ—દ્રાણદ્રાવ્યવૃત્તિગુણત્વવ્યાપ્તિમાન
ગન્ધઃ । દ્રાણ ઇન્દ્રિયવદે દ્રાવ્ય વસ્તુમાં
રહેનારી એવી જે ગુણત્વ વ્યતિની વ્યાપ્તિ

જાતિ છે, તે જાતિવાળો (ગંધત્વવાળો) ગુણ ગંધ કહેવાય છે.

૨. ઘ્રાણગ્રાહ્ય ગુણો ગન્ધઃ । ઘ્રાણુ ઇન્દ્રિય વડે ગ્રહણ કરાતો જે ગુણ તે ગંધ.

૩. પૃથિવીમાત્રવૃત્તિગુણત્વસાક્ષાદવ્યાપ્ય જાતિ-મત્ત્વં ગન્ધત્વમ્ । માત્ર પૃથ્વીમાંજ રહેનારું જે ગુણત્વ તે જેમાં સાક્ષાત્ વ્યાપક હોય એવા પદાર્થનું (ગંધ ગુણનું) જે જાતિમાન પણું તે ગંધત્વ કહેવાય.

ગન્ધગુણપ્રકારૌ—(૧) સારભ અને

(૨) અસૌરભ, એવા બે પ્રકારનો ગંધ ગુણ છે. તે એકલી પૃથ્વીમાં રહે છે અને નિત્યજ હોય છે.

ગમનમ્—(કર્મ) અનિયતોત્તરદેશસંયોગસ-મવાયિકારણં કર્મ ગમનમ્ । મૂર્ત દ્રવ્યનો નિયમથી રહિત (ગમે તે તરફ) ઉત્તર દેશ સાથે (પ્રથમના સ્થાનને છોડીને પછીના સ્થાન સાથે) સંયોગ થાય છે, તે સંયોગનું અસમવાયિ કારણ જે તે મૂર્ત દ્રવ્યનું કર્મ છે, તે કર્મને ‘ગમન’ કહેવામાં આવે છે. (વસ્તુ પ્રથમ જે સ્થળે હોય તે સ્થળને પૂર્વ દેશ કહે છે, અને ત્યાંથી જે ખીજે સ્થળે જાય તેને ઉત્તર દેશ કહે છે. પૂર્વ અને ઉત્તરનો પહેલાંનો અને પછીનો, એવો અર્થ સામાન્યતઃ કરવો.)

ગર્વઃ—અભિમાનાત્મિકા ચિત્તવૃત્તિઃ । અભિ-માનરૂપ ચિત્તની વૃત્તિ.

ગાથા—સુમાપિતત્ત્વેન સર્વેર્ગીયમાના । સુભા-પિતપણુને લાંબે સર્વ ઇંદ્રિયોને ગાય છે તે ગાથા.

ગીતમ્—સ્વરતાલગ્રામમેદરાગરાગજઙ્મૂલિતમ્ । સંસ્કૃતં વા પ્રાકૃતં વા ગીતં ગીતવિદો વિદુઃ ॥૧૧॥ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત જે કાંઈ સ્વર, તાલ, ગ્રામ-ભેદ, રાગ અને રાગનાં અંગોવાળું હોય તેને ગાયન જાણનારા ગીત કહે છે.

ગુણઃ—દ્રવ્યકર્મભિન્નત્વે સતિ સામાન્યવાન્ ગુણઃ । જે પદાર્થ દ્રવ્ય તથા કર્મથી ભિન્ન હોય તથા સમવાય સંબંધથી જાતિરૂપ

સામાન્યવાળો હોય, તે પદાર્થ ગુણ કહેવાય છે. અથવા—

૨. દ્રવ્યત્વવ્યાપકતાવચ્છેદકસત્તાભિન્નજાતિમાન્ ગુણઃ । દ્રવ્યત્વ જાતિની અવચ્છેદક (એટલે સમાન દેશમાં રહેલી) અને સત્તા જાતિથી ભિન્ન એવી ગુણત્વ જાતિવાળો પદાર્થ તે ગુણ. દ્રવ્યત્વ જાતિ પૃથ્વી આદિક નવ દ્રવ્યોમાં રહે છે; અને ગુણ પણ પૃથ્વી આદિક નવ દ્રવ્યોમાં રહે છે, માટે ગુણ એ દ્રવ્યત્વ જાતિનો વ્યાપક કહેવાય છે, અને તે રૂપાદિક ગુણમાં રહેલી જે દ્રવ્યત્વ જાતિની વ્યાપકતા, તે વ્યાપકતાની અવચ્છેદક ગુણત્વ જાતિ છે, અને તે ગુણત્વ જાતિ સત્તા જાતિથી ભિન્ન પણ છે. એવી ગુણત્વ જાતિ રૂપાદિક સર્વ ગુણોમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે, માટે ગુણનું આ લક્ષણ સંભવે છે.

૩. દ્રવ્યસમવેતમાત્રવૃત્તિ-નિત્યાનિત્યવૃત્તિ પદાર્થ-વિમાજકોપાધિમાન્ ગુણઃ । દ્રવ્ય સમવેત માત્રમાં રહેનારો, તથા નિત્ય અને અનિત્યમાં રહેનારો, એવો જે પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ છે, તે ઉપાધિવાળો પદાર્થ ગુણ કહેવાય છે. જેમ, રૂપાદિક ચોવીસ ગુણ યથાયોગ્ય પૃથ્વી આદિક નવ દ્રવ્યોમાંજ સમવાય સંબંધથી રહે છે, માટે તે રૂપાદિક ગુણ દ્રવ્ય સમવેત કહેવાય છે, એવા દ્રવ્ય સમવેત રૂપાદિક ગુણોમાંજ ગુણત્વ જાતિ સમવાય સંબંધથી રહે છે—ગુણથી ભિન્ન ખીજા ઇંદ્રિય પદાર્થમાં રહેતી નથી માટે ગુણત્વ જાતિ દ્રવ્યસમવેત માત્ર વૃત્તિ કહેવાય છે. વળી તે ગુણત્વ જાતિ નિત્ય દ્રવ્યોમાં રહે છે, તેમ અનિત્ય દ્રવ્યોમાં પણ રહે છે, માટે તે નિત્યાનિત્યવૃત્તિ કહેવાય છે, અને તે ગુણત્વ જાતિ પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિરૂપ પણ છે. (પદાર્થવિમાજક ઉપાધિ-શબ્દ જુઓ.) માટે ગુણનું આ લક્ષણ સંભવે છે.

૮. ગુણત્વજાતિમાન્ ગુણઃ । જે પદાર્થ સમવાય સંબંધે કરીને ગુણત્વ જાતિવાળો હોય તે ગુણ કહેવાય છે.

૫. નિર્ગુણત્વે નિષ્ક્રિયત્વે સતિ સામાન્યવામ્
ગુણ: । જે ગુણુરહિત અને ક્રિયારહિત છતાં
સામાન્ય (ગુણુત્વ નતિસામાન્ય) વાળો હોય
'ગુણુ' કહેવાય.

ગુણ:—અન્ય શાસ્ત્રોવાળાઓની 'ગુણુ'
શબ્દની પરિભાષા નીચે લખી છે:—

(૧) શબ્દશાસ્ત્રીઓ—જ, ણ, ણો એ
અક્ષરોને ગુણુ કહે છે.

(૨) સાંખ્યો—સત્, રજઃ અને તમઃને
ગુણુ કહે છે.

(૩) મીમાંસકો—દ્વનમાં ઉપયોગી જે
દહીં આદિક દ્રવ્ય છે તેને ગુણુ કહે છે.

(૪) યોગશાસ્ત્રમાં—શય, દમ, તિતિક્ષા
વગેરેને ગુણુ કહે છે.

(૫) ધર્મશાસ્ત્રમાં—અકૃપણતા, અ-
સ્પૃહતા વગેરેને ગુણુ કહે છે.

કાવ્યશાસ્ત્રીઓ—વેપાદિકને ગુણુ કહે છે.

વૈદ્યો—આરોગ્યાદિકને ગુણુ કહે છે.

શિદ્ધીઓ—ચિત્રાદિક કાર્યોની કૃશળ-
તાને ગુણુ કહે છે.

સામાન્ય લોકો—સલવચન, આર્તવ,
વગેરેને ગુણુ કહે છે.

ભોક્ષવાદીઓ—અંધન કરનારી વસ્તુને
તેંથા દોરીને પણ ગુણુ કહે છે.

ગુણત્રયમ—(૧) સત્, (૨) રજઃ અને
(૩) તમઃ, એવા ત્રણ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો છે.

ગુણપદાર્થ:—ગુણુ પદાર્થ ચોવીસ પ્રકારનો
છે:—(૧) રૂપ, (૨) રસ, (૩) ગંધ, (૪) સ્પર્શ,
(૫) સંખ્યા, (૬) પરિમાણ, (૭) ધૃત્યત્વ, (૮)
સંયોગ, (૯) વિભાગ, (૧૦) પરત્વ, (૧૧)
અપરત્વ, (૧૨) ગુરત્વ, (૧૩) દ્રવત્વ, (૧૪)
સ્નેહ, (૧૫) શબ્દ, (૧૬) બુદ્ધિ, (૧૭) સુખ,
(૧૮) દુઃખ, (૧૯) ધ્રુવતા, (૨૦) દેવ, (૨૧)
પ્રયત્ન, (૨૨) ધર્મ, (૨૩) અધર્મ, અને (૨૪)
સંસ્કાર, એ ચોવીસ પદાર્થ ગુણુ કહેવાય છે.

ગુણવાદ:—પ્રમાણાન્તરવિરુદ્ધાર્થજાપક: શબ્દ:

ગુણવાદ: । પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણુથી વિરુદ્ધ જે
અર્થ છે, તે અર્થનું બોધક જે વાક્યને ગુણુ-
વાદ કહેવાય છે. જેમ—“લાલિત્યો વૃષ:
ચજમાન: પ્રસ્તર: ।” (યજુર્માં પશુને બાંધવાનો
જે લાકડાનો થાંભલો હોય છે, તેને વૃષ કહે
છે.) “આ વૃષ એ મૂર્ચ છે, અને આ
ચજમાન એ દર્મનો કહેલો છે.” આ વાક્ય
વૃષ અને આલિત્યના અભેદનું પ્રતિપાદન કરે
છે; અને ચજમાન તથા દર્મના કલ્પનાના
અભેદનું પ્રતિપાદન કરે છે. એ બંનેનો
અભેદ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી પ્રાપ્ત છે; માટે
એવા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી વિરુદ્ધ અભેદ અર્થનું
બોધક હોવાથી એ વાક્ય 'ગુણુવાદ' નામે
અર્થવાદ કહેવાય છે. (હિદાદરણમાં આપેલા
ગુણુવાદનું તાત્પર્ય એ છે કે, વૃષ મૂર્ચના
જેવો ચળકતો છે અને ચજમાન દર્મના કલ્પ
જેવો પવિત્ર છે.) અથવા—

૨. પ્રમાણાન્તરવિરોધ સત્યત્વવાદો ગુણવાદ: ।
બીજા પ્રમાણુથી વિરુદ્ધ હોયને જે અર્થવાદરૂપ
વાક્ય હોય તે ગુણુવાદ.

ગુણવિભાજક ઉપાધિ:—જે ધર્મેને
લાઘે રૂપાદિ ગુણુના વિભાગ કરાય છે તે ધર્મ
ગુણુવિભાજક ઉપાધિ કહેવામાં આવે છે.

ગુણોપસંહાર—મિન્નગાન્ધારગતાનાં ગુણાના-
મદ્દાનાં વિરોધપણાં વા પદ્મચુદ્ગુપારોહણમ્ । જુદી
જુદી શાખાઓમાં કહેલા ગુણો, અંગો કે
વિશેષણોને એક અર્થમાં લાગુ કરવા કે ઉમેરી
લેવા કે એક બુદ્ધિમાં (જ્ઞાનમાં) આકૃષ્ટ કરવા
તે ગુણોપસંહાર કહેવાય છે.

ગુન્ત્રયમ—આવૃત્તનામસવાચિકારણ ગુન્ત્રયમ
જે ગુણુ આઘપતનનું અસમવાયિ કારણ હોય
છે તે ગુણુ ગુન્ત્રય કહેવાય છે.

૨. આવૃત્તનામસવાચિકારણ ગુણુત્વવ્યાવ-
જાતિમદ્ગુન્ત્રયમ । આઘપતનના અસમવાયિ
કારણમાં રહેનારી તથા ગુણુત્વ નિનિતી
વ્યાપ્ય એવી જાતિ (ગુન્ત્રયત્વ) વાળાં ગુણુ ન
ગુન્ત્રય.

૩. પૃથ્વીવૃત્તિપ્રત્યક્ષવિપયાવૃત્તિગુણત્વસાક્ષાદ્વાપ્ય જાતિમદ્ગુરુત્વમ્ । પૃથ્વી વિષે વર્તનાઈ જે ગુરુત્વ છે, તે ગુરુત્વમાં ગુરુત્વભતિ રહે છે માટે તે પૃથ્વીવૃત્તિ વૃત્તિ કહેવાય છે. તથા તે ગુરુત્વનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી માટે તે માટે તે પ્રત્યક્ષના વિષયરૂપ રૂપાદિ ગુણોમાં અવૃત્તિ (ન રહેનાર) પણ છે. એવી ગુણુત્વ ભતિની સાક્ષાત્ વ્યાખ્ય જે ગુરુત્વ ભતિ, તે ભતિવાળો ગુણુ તે ગુરુત્વ.

૪. જલવૃત્તિવૃત્તિપ્રત્યક્ષવિપયાવૃત્તિગુણત્વસાક્ષાદ્વાપ્યજાતિમદ્ગુરુત્વમ્ । જળમાં રહેનારા ગુરુત્વમાં રહેનારી અને પ્રત્યક્ષ વિષય રૂપાદિમાં ન રહેનારી, એવી ગુણુત્વની સાક્ષાત્ વ્યાખ્ય જે ગુરુત્વ ભતિ, તે ભતિવાળો ગુણુ તે ગુરુત્વ. (લક્ષણ ૩ જુઓ.)

૫. હિતાપદેષ્ટૃત્વમ્ ગુરુત્વમ્ । હિતનો ઉપદેશ કરવાપણું તે ગુરુત્વ.

૬. સંશયાપનોદક્ત્વં ગુરુત્વમ્ । સંશયને દૂર કરવાપણું તે ગુરુત્વ.

ગુરુત્વગુણ:—આ ગુણુ રતી, માસો, તોલો, ઇંચાદિ ભેદ વડે અનેક પ્રકારનો હોય છે. એ ગુણુ પૃથ્વી તથા જળમાં રહે છે. તેમાં પણ પરમાણુરૂપ પૃથ્વી તથા પરમાણુરૂપ જળમાં ગુરુત્વ નિત્ય હોય છે, તથા ઇંચાણુકાદિ રૂપ પૃથ્વીમાં કે જળમાં અનિત્ય હોય છે. ગુરુત્વ ગુણુ અતીન્દ્રિય છે.

ગૃહભાષણમૈથુનમ્—એકાંત દેશમાં ભોગ્યશુદ્ધિથી સ્ત્રીઓ સાથે ભાષણ કરવું તે.

ગૃહસ્થાશ્રમ:—વૈવાહિકન વિધિનાકૃતપત્ની-પરિગ્રહ: । વિવાહવિધિ વડે સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરીને જે આશ્રમમાં રહેવામાં આવે છે તે આશ્રમ. ૨. વિવાહવિધિથી સ્ત્રી પરણ્યા પછી શ્રોતસ્માર્ત કર્મનું અનુષ્ઠાન જે આશ્રમમાં થાય છે તે આશ્રમ.

ગૃહસ્થાશ્રમપ્રકાર:—ગૃહસ્થાશ્રમના ચાર પ્રકાર છે: (૧) વાર્તાક, (૨) યાયાવર, (૩)

શાલીન, (૪) ઘોર સંન્યાસિક. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં બેવાં)

ગોચર:—જ્ઞાનનિરૂપિતો વિષય: । જ્ઞાનવડે વ્યક્ત થયેલો વિષય.

ગોત્રમ્—પુત્રપૌત્રપ્રવૃત્તિકમપત્યમ્ । પુત્ર, પૌત્ર, આદિકમાંનું સંતાન.

ગોત્રિકકર્મ (જૈનમતે)—‘હું આહતની શિષ્યપરંપરાના ગોત્રમાં પ્રવિષ્ટ થયો છું.’ એ પ્રકારના જ્ઞાનના હેતુભૂત કર્મને ગોત્રિક કર્મ કહે છે.

૨. સ્ત્રીના ઉદરમાં મિશ્ર થયેલા વીર્ય તથા રજની તત્ત્વજ્ઞાનને અનુકૂળ જે દેહાકાર પરિણામ શક્તિ તે ગોત્રિકકર્મ કહેવાય છે.

ગોત્વમ્—ગવેતરાવૃત્તિત્વે સતિ સકલગો-વ્યક્તિવૃત્તિત્વમ્ । ગાયથી બીજા પશુમાં જે ન રહેતાં સઘળી ગાયરૂપ વ્યક્તિઓમાં રહેલું હોય તે. (સામાન્ય રૂપ ભતિ. બધી ભતિઓ માટે આ ઉદાહરણરૂપ શબ્દ છે.)

ગૌણપ્રયોજનમ્—અન્યેચ્છાધીનેચ્છા વિષ-યત્વમ્ । બીજાની ઇચ્છાને અધીન ઇચ્છાનો વિષય હોવાપણું.

ગૌણાત્મા—પુત્ર, સ્ત્રી, વગેરે ગૌણાત્મા કહેવાય છે.

ગૌણીવૃત્તિ—શક્યાર્થસાદૃશ્યરૂપેણાશક્યાર્થ-વોધપ્રકાશિકા વૃત્તિ: ગૌણીવૃત્તિ: । પદના શક્ય અર્થનું જે સાદૃશ્ય છે તે સાદૃશ્ય રૂપ વડે અશક્ય અર્થના બોધની હેતુ જે વૃત્તિ, તે ગૌણીવૃત્તિ કહેવાય છે. જેમ ‘સિંહો દેવદત્ત: । (દેવદત્ત સિંહ છે.)’ આ વચનથી સિંહનો અને દેવદત્ત નામે પુરૂષનો અભેદ પ્રતીત થાય છે, તે સંભવતો નથી, માટે ‘સિંહ’ પદના ગૌણીવૃત્તિથી શ્રોતા પુરૂષને સિંહના જેવા દેવદત્ત છે, એવો બોધ થાય છે. એમાં સિંહ પદનો શક્ય અર્થ જે મૃગ-રાજ નામે પશુ વિશેષ છે, તેનામાં રહેલા જે શરતા, દૂરતાદિક ધર્મ છે, તે ધર્મ દેવ-દત્તમાં પણ છે, એજ દેવદત્તમાં સિંહનું

સાદૃશ્ય છે. એ સાદૃશ્યરૂપ વડે તે દેવદત્ત પુરૂષનો ખોધ સિંહ શબ્દની ગૌણી વૃત્તિથી જ થાય છે. સિંહ શબ્દની શક્તિવૃત્તિથી કે લક્ષણાવૃત્તિથી થતો નથી, માટે એ ગૌણીવૃત્તિ શક્તિ તથા લક્ષણાથી ભિન્ન માનવી જોઈએ. (કેટલાક આચાર્યો ગૌણીવૃત્તિનો સમાવેશ લક્ષિતલક્ષણામાં કરે છે.)

૨. લક્ષ્યમાણગુણયોગેન સ્વાર્થાદન્યવ્રવૃત્તિ-ગૌણીવૃત્તિઃ । લક્ષ્યમાણ (લક્ષણ રૂપે જણાતા) ગુણના યોગથી શબ્દના પોતાના અર્થથી ભિન્ન અર્થમાં જે વૃત્તિ તે ગૌણીવૃત્તિ.

૩. ગુણમધિકૃત્ય પ્રવૃત્તા ગૌણીવૃત્તિઃ । ગુણને અનુલક્ષીને પ્રવૃત્ત થયેલી વૃત્તિ તે ગૌણીવૃત્તિ.

ગૌરવમ્—('લાઘવ' શબ્દ જુઓ.)

ગ્રન્થઃ—અલૌકિકપ્રયોજનોદ્દેશેન પ્રવૃત્તવાક્ય સમુદાયઃ । અલૌકિક એવા એક પ્રયોજનને ઉદ્દેશીને પ્રવૃત્તિ થયેલા જે વાક્યનો સમુદાય તે ગ્રંથ.

ગ્રહણમ્—શિષ્યકૃતપ્રશ્નાક્ષેપવાક્યાર્થાનાં સયો-વધારણસામર્થ્યમ્ । શિષ્યે કરેલા પ્રશ્ન અથવા આક્ષેપ વાક્યોના અર્થને તત્કાળ સમજાવવાનું સામર્થ્ય. ૨. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન.

ગ્રાહ્યત્વમ્—લૌકિકપ્રત્યક્ષરૂપયોગ્યત્વમ્ । લૌકિક પ્રત્યક્ષરૂપને યોગ્ય હોવાપણું નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણયોગ્ય હોવાપણું.

ઘ

ઘટત્વમ્—સ્વાશ્રયઘટમિન્નાધિકરણાવૃત્તિ-જાતિઃ । પોતાના આશ્રયરૂપ જે ઘટ તેનાથી ભિન્ન અધિકરણમાં નહિ રહેનારૂં જાતિ સામાન્ય તે ઘટત્વ (આ ઉદાહરણરૂપ લક્ષણ છે.)

ઘટકત્વમ્—પ્રત્યેકવિવિયતાવ્યાપકવિવિયતા-નિરૂપકત્વમ્ । પ્રત્યેક વિવિયતામાં વ્યાપક એવી વિવિયતાને જણાવવાપણું. જેમ પ્રત્યેક પટરૂપ વિવિયની વિવિયતામાં વ્યાપક તંતુની વિવિયતાનું નિરૂપકત્વ એ પટનું ઘટકત્વ છે.

ઘાતિકર્મપ્રકારાઃ—(જૈનમતે) ઘાતિકર્મ ચાર પ્રકારનું છેઃ (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨)

દર્શનાવરણીય, (૩) મોહનીય, (૪) અંતરાય કર્મ. એ ચાર પ્રકારનાં કર્મ શ્રેયનો નાશ કરનારાં છે માટે એમને ઘાતિકર્મ કહે છે.

ઘ્રાણમ્—ગન્ધોપલબ્ધિસાધનમિન્દ્રિયમ્ । ગંધ-જ્ઞાનનું સાધન ઇન્દ્રિય તે ઘ્રાણ.

ચ

ચક્રકંક—(દોષઃ) પૂર્વસ્ય પૂર્વાપેક્ષિતમધ્ય-માપેક્ષિતોત્તરોપેક્ષિતત્વં ચક્રકમ્ । પૂર્વને અપેક્ષિત જે મધ્યમ છે, તે મધ્યમને અપેક્ષિત જે ઉત્તર છે, તે ઉત્તરને વળી જે પૂર્વની અપેક્ષા તેનું નામ ચક્રક અથવા ચક્રિકા નામે દોષ અથવા ખીણ રીતે કહીએ તો પહેલાને ખીણની ખીણને ત્રીજાની અને ત્રીજાને પાછી પહેલાની અપેક્ષા તે ચક્રિકા.

૨. ત્રિતયાદિસિદ્ધાવવ્યવધાનેન ત્રિતયાયપેક્ષા । પહેલું ખીણું અને ત્રીજું એ ત્રણની સિદ્ધિ કરવાને તે ત્રણની જે અપેક્ષા તે ચક્રિકા.

ચક્ષુઃ—રૂપોપલબ્ધિસાધનમિન્દ્રિયમ્ । રૂપનું જ્ઞાન થવાનું સાધન જે ઇન્દ્રિય તે ચક્ષુ.

ચરમત્વમ્—સ્વસજાતીયપદાર્થપ્રાગમાવાનધિ-કરણત્વમ્ । પોતાના સજાતીય પદાર્થના પ્રાગભાવનું જે અધિકરણ નહિ હોવાપણું તે. અર્થાત્ જે પદાર્થ છેવટનો હોય તેમાં શોધનો પ્રાગભાવ રહે નહિ એ સ્પષ્ટ છે.

ચરમસ્મૃતિઃ—જે સ્મૃતિની પછી ખીણ શોધ સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય નહિ તે ચરમસ્મૃતિ કહેવાય છે. એ ચરમસ્મૃતિ ભાવનાખ્ય સંસ્કારનો નાશ કરે છે. કવચિત્ વિલક્ષણ રોગાદિથો, અથવા કાળે કરીને પણ સ્મૃતિનો નાશ થવાથી ભાવનાખ્ય સંસ્કારનો પણ નાશ થાય છે.

ચાન્દ્રાયણવિધિઃ—એકેકં વર્જયતિષ્ઠં શુક્રે કૃણે ચ હાસયેત્ । ઇન્દુસંયેન મુંજીત એવ ચાન્દ્રાવળે વિધિઃ ॥૧॥ શુકલપક્ષમાં એકએક ગ્રાસ વધારતા જવું અને રૂપ્યપક્ષમાં એક-

એક ગ્રાસ ઘટાડતા જવું, તથા અમાવાસ્થાને દિવસે ભોજન કરવું, એવા ચાન્દ્રાચળ વ્રતનો વિધિ છે.

ચાર્વાકત્વમ્—વૃહસ્પતિશિષ્યત્વે સતિ દેહાત્મવાદિત્વમ્ । યૃહસ્પતિના શિષ્ય હોઇને જે દેહાત્મવાદીપણું તે.

ચિકિત્સા—વ્યાધિનિવારણે વ્યાપારઃ—વ્યાધિને મટાડવારૂપ જે વ્યાપાર તે ચિકિત્સા.

ચિકીર્ષા—પ્રવૃત્તિહેતુરિચ્છા ચિકીર્ષા । પુરૂષની પ્રવૃત્તિની હેતુભૂત જે ઇચ્છા વિશેષ, તેને ચિકીર્ષા કહે છે.

૨. સમ્પાદનેચ્છા ચિકીર્ષા । સંપાદન કરવાની ઇચ્છાને ચિકીર્ષા કહે છે.

ચિત્—જ્ઞાન. જે જ્ઞાન સ્વરૂપ હોય તેને ‘ચિદાત્મા’ કહે છે.

ચિત્તમ્ (બૌદ્ધમતે)—આશય; આલય-વિજ્ઞાન; ‘હું, હું’ એવા નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનની ધારા.

૨. (વેદાન્તમતે) અનુસન્ધાનાત્મકવૃત્તિ-મદન્તઃકરણમ્ । સ્મરણરૂપ વૃત્તિવાળું અંતઃકરણ તે ચિત્ત.

ચિદાભાસઃ—ચિદ્વૃત્તિવિમ્બઃ । ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ.

૨. ચિદ્રક્ષણરહિતત્વે સતિ ચિદ્વદ્ધાસમાનત્વમ્ । ચૈતન્યનાં લક્ષણથી રહિત હોઇને જે ચૈતન્યની પેઠે ભાસમાન થતું હોય તે.

ચિન્માત્રવાસના—જગતમાં અસ્તિ (છે), માતિ (જણાય છે), પ્રિય (અમુક વસ્તુ અમુકને પ્રિય છે), નામ, અને રૂપ, એવા પાંચ અંશ છે. તેમાંથી છેલ્લા બે કલ્પિત હોવાથી મિથ્યા છે, એવા નિશ્ચયથી પહેલા ત્રણ રૂપે હું જ બધે પરિપૂર્ણ છું એવી ભાવના.

ચેતનમ્—નિલ, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, સત્ય, પરમાનંદ અને અદ્ય, એ સાત સ્વરૂપવાળું અંતઃ ‘ચેતન’ કહેવાય છે.

ચેષ્ટા—હતાહિતપ્રાપ્તિપરિહારાર્થા ક્રિયા ચેષ્ટા । હિતની પ્રાપ્તિ માટે અથવા અહિતની નિવૃત્તિ

માટે જે એક પ્રકારની ક્રિયા કરવી તેને ચેષ્ટા કહે છે.

૨. શરીરતદવયવસમવેતા યા કાચિદ્વિ-શિષ્ટા ક્રિયા સા ચેષ્ટા । શરીર અને તેના અવયવોમાં સમવેત એવી ગમે તે વિશિષ્ટ ક્રિયા તે ચેષ્ટા કહેવાય છે.

ચેષ્ટાપ્રમાણમ્—(આ પ્રમાણ તાંત્રિકે માને છે.) જે પુરૂષો પરસ્પર મળીને, હાથ વગેરેની આવી ચેષ્ટાથી તમારે આ અર્થ જાણવો, એ પ્રમાણે ચેષ્ટાનો સંદેહ કરે છે, તે પુરૂષને તે ચેષ્ટાથી તે તે અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. એવા વિભતીય જ્ઞાનનું એ ચેષ્ટા કરણ છે. માટે એ વિભતીય પ્રમાણું કરણ હોવાથી ‘ચેષ્ટા’ પણ એક પ્રમાણ છે.

ચૈત્તિકમ્—(બૌદ્ધમતે)—આલયવિજ્ઞાનથી ભિન્ન સવળું જગત્ ચૈતિક કહેવાય છે. એનેજ ‘બુદ્ધિભેદ્ય’ પણ કહે છે.

છ

છલમ્—વકૃતાત્પર્યાવિષયાર્થકરૂપનેન દૂષણા-મિધાનં છલમ્ । વક્તા પુરૂષના તાત્પર્યના અવિપ્રભૂત અર્થની કલ્પના કરીને વક્તા પુરૂષને દૂષણનું કથન, તેનું નામ છલ. જેમ કોઇ વક્તાએ કહ્યું કે “અર્થ પુરુષઃ નેપાલાદા-ગતઃ નવકમ્બલત્વાત્” “આ માણસ નેપાળથી આવ્યો છે, નવકંબલ (નવીન કામળા)વાળો છે તેથી.” આમાં ‘નવકંબલ’ એમાં નવ પદ છે, પદ વડે નવીનપણાનો ભોધ કરવાનું વક્તાનું તાત્પર્ય છે. પણ વક્તાની અવિપ્રભૂત નવત્વ સંખ્યારૂપ અર્થની કલ્પના કરીને પ્રતિવાદી કહે છે કે, એ ગરીબ માણસ પાસે નવ કામળા છેજ ક્યાં? માટે તમે કહો છે તે યથાર્થ નથી. આવી રીતે અસિદ્ધિ દોષનું કથન તે છલ કહેવાય છે. એ છલ ત્રણ પ્રકારનો છે: (૧) વાક્યછલ, (૨) સામાન્ય-છલ, અને (૩) ઉપચારછલ.

(૧) વાક્યછલ—જે પદના બે શક્ય અર્થ સંભવતા હોય, અને એક શક્ય અર્થનો

નિર્ણય કરાવનાર વિશેષના અભાવથી વક્તાના તાત્પર્યના અવિપરીણત શક્ય અર્થની કલ્પના કરીને તે વક્તા પ્રતિ જે દૂષણનું કથન તેનું નામ વાદ્ધલ છે. ઉપર આપેલું ઉદાહરણ વાદ્ધલનું છે.

૨. સામાન્ય છલ—સામાન્ય અને વિશેષ બંનેમાંથી સંભવે તેવા અર્થના અભિપ્રાયથી કથન કરેલું જે વચન છે, તે વચનના અતિ સામાન્ય યોગથી અસંભવિત અર્થકલ્પની કલ્પના કરીને વક્તા પુરૂષ પ્રતિ જે દૂષણનું કથન છે, તેનું નામ સામાન્ય છલ છે. જેમ—કોઈ પુરૂષે “બ્રાહ્મણોડયે વિદ્યાચરણસમ્પન્નઃ” — “આ બ્રાહ્મણુ વિદ્યાચરણુવડે સંપન્ન છે.” આવું વચન કહ્યું. આ વચન સાંભળીને પ્રતિવાદી, “આ વક્તા પુરૂષ બ્રાહ્મણુત્વરૂપ હેતુ વડે વિદ્યાચરણુને સિદ્ધ કરે છે, એવી કલ્પના કરીને તે વક્તા પુરૂષપ્રતિ કહે છે કે, બ્રાહ્મણુત્વરૂપ હેતુથી વિદ્યાચરણુની સિદ્ધિ સંભવતી નથી; કેમકે ઉપનયન સંસ્કારથી રહિત વ્રાત્ય બ્રાહ્મણુ વિષે બ્રાહ્મણુત્વ છતાં પણ વિદ્યાચરણુનો અભાવ જોવામાં આવે છે. એનું નામ સામાન્યછલ છે.

૩. ઉપચારછલ—શક્તિવૃત્તિવડે કે લક્ષણાવૃત્તિ વડે પ્રયોગ કરેલા શબ્દમાં તેનાથી ખીછ વૃત્તિ વડે જે પ્રતિષેધ તે ઉપચારછલ. જેમ—“મથાઃ ક્રોદાન્તિ” — “માંચડાઓ બોલી રહ્યા છે.” એ વચનમાં મથ (માંચડો) પદમાં મંચર્ય પુરૂષ વિષે લક્ષણાવૃત્તિના અભિપ્રાયથી વક્તા બોલ્યો છે. એમ છતાં મથ પદની શક્તિવૃત્તિનો અંગીકાર કરીને શ્રીતા પુરૂષ તે વક્તા પુરૂષપ્રતિ કહે છે કે, માંચડો નથી બોલતો, પુરૂષ બોલે છે; માટે તમારું કહેવું અસત્ય છે. આ ઉપચારછલ છે.

એજ રીતે અહં શબ્દની આત્મા વિષે શક્તિવૃત્તિના અભિપ્રાયથી ઉચ્ચારણુ કર્યો જે “અહં નિત્યઃ” એવો શબ્દ છે; તે અહં શબ્દની શરીર વિદ્યુ લક્ષણાવૃત્તિની કલ્પના કરીને

શ્રીતા પુરૂષ વક્તાને કહે છે, અમુક માતા-પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલા તું શી રીતે નિત્ય હોઈ શકે! એનું નામ ઉપચારછલ છે.

૨. ચાન્દ્રચિત્તિવ્યત્યયેન પ્રતિષેધેતુઃ છલમ્ । શબ્દની વૃત્તિનો ફેરફાર કરવાથી વક્તાના તાત્પર્યનો નિરાસ કરવાના હેતુરૂપને છલ (ઉદાહરણુ ઉપચાર છલમાં આવ્યું છે તેજ અહીં સમજાવું.)

જ

જટઃ—અપરિચિન્તાસમ્યવદનપરઃ । અમર્યાદ અને અસમ્ય બોલનાર તે જટ. (મૈત્ર્યુપનિપત્ ટીકામાં સમતીર્થ.)

જહઃ—વેદગ્રહણાસમર્થઃ । વેદ ગ્રહણુ કરવામાં અસમર્થ તે જહ.

૨. અસ્વપ્રકાશત્વં જહત્વમ્ । પોતાના રૂપનો પ્રકાશ નહિ કરવાપણું તે જહત્વ. અથવા જે પોતે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવાળું ન હોય તે—ગ્નણુવારૂપ શક્તિ વગરનું તે જહ.

જનકત્વમ્—અનન્યથાસિદ્ધત્વે સતિ નિયતપૂર્વચિત્તિવમ્ । જે અન્યથાસિદ્ધ ન હોઈને નિયમે કરીને પૂર્વકાળમાં રહેતું હોય તે જનક—ઉત્પાદક—ઉત્પન્ન કરનાર.

જનનમ્—જન્મ—આયુરારીરપ્રાણસંયોગઃ । શરીર અને પ્રાણનો આઘ સંયોગ તે જનન અથવા જન્મ.

૨. આત્મનિદેહમમ્યન્વઃ—આત્મામાં દેહનો સંબંધ તે જન્મ.

૩. અપૂર્વશરીરેન્દ્રિયાદિસમ્યન્વઃ । પૂર્વે ન હોય એવા શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિનો સંબંધ તે જન્મ.

૪. સ્વાદૃષ્ટાંપતિવજ્જરીરગ્રહણમ્ । પોતાના અદૃષ્ટવડે અવસ્થા પ્રાપ્ત થયેલા શરીરનું ગ્રહણુ કરવું તે જન્મ.

જયઃ—ગતુપરાદ્સુલીકરણમ્ । શત્રુને પરાજીત કરવો તે જય. ૨ ઉત્કર્ષ યજ્ઞ—વૃદ્ધિ પામવી. ૩ પુરાણાદિક શ્રેયસ્કર વિષય પણ

એક ગ્રાસ ધરાડતા જવું, તથા અમાવાસ્થાને દિવસે ભોજન કરવું, એવા ચાન્દ્રાયણ વ્રતનો વિધિ છે.

ચાર્વાકત્વમ્—વૃહસ્પતિશિષ્યત્વે સતિ દેહાત્મવાદિત્વમ્ । યૌહરપતિના શિષ્ય હોઇને જે દેહાત્મવાદીપણું તે.

ચિકિત્સા—વ્યાધિનિવારણ વ્યાપાર— વ્યાધિને મટાડવારૂપ જે વ્યાપાર તે ચિકિત્સા.

ચિકીર્ષા—પ્રવૃત્તિહેતુરિચ્છા ચિકીર્ષા । પુરૂષની પ્રવૃત્તિની હેતુભૂત જે ઇચ્છા વિશેષ, તેને ચિકીર્ષા કહે છે.

૨. સમ્પાદનેચ્છા ચિકીર્ષા । સંપાદન કરવાની ઇચ્છાને ચિકીર્ષા કહે છે.

ચિત્—જ્ઞાન. જે જ્ઞાન સ્વરૂપ હોય તેને ‘ચિદાત્મા’ કહે છે.

ચિત્તમ્ (બૌદ્ધમતે)—આશય; આલય-વિજ્ઞાન; ‘હું, હું’ એવા નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનની ધારા.

૨. (વેદાન્તમતે) અનુસન્વાનાત્મકવૃત્તિ-મદન્તઃકરણમ્ । સ્મરણરૂપ વૃત્તિવાળું અંતઃકરણ તે ચિત્.

ચિદાભાસઃ—ચિત્પ્રતિબિम्બઃ । ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ.

૨. ચિદ્વક્ષણરહિતત્વે સતિ ચિદ્વદ્વાસમાનત્વમ્ । ચૈતન્યનાં લક્ષણથી રહિત હોઇને જે ચૈતન્યની પેઠે ભાસમાન થતું હોય તે.

ચિન્માત્રવાસના—જગતમાં અસ્તિ (છે), માતિ (જણાય છે), પ્રિય (અમુક વસ્તુ અમુકને પ્રિય છે), નામ, અને રૂપ, એવા પાંચ અંશ છે. તેમાંથી છેલ્લા બે કલ્પિત હોવાથી મિથ્યા છે, એવા નિશ્ચયથી પહેલા ત્રણ રૂપે હું જ બધે પરિપૂર્ણ છું એવી ભાવના.

ચેતનમ્—નિલ, શુદ્ધ, પુદ્ગલ, મુક્ત, સત્ય, પરમાર્નદ અને અદ્વય, એ સાત સ્વરૂપવાળું એક ‘ચેતન’ કહેવાય છે.

ચેષ્ટા—હતાહિતપ્રાપ્તિપરિહારાર્થાં ક્રિયા ચેષ્ટા । હિતની પ્રાપ્તિ માટે અથવા અહિતની નિવૃત્તિ

માટે જે એક પ્રકારની ક્રિયા કરવી તેને ચેષ્ટા કહે છે.

૨. શરીરતદવયવસમવેતા યા કાચિદ્વિ-શિષ્ટા ક્રિયા સા ચેષ્ટા । શરીર અને તેના અવયવોમાં સમવેત એવી ગમે તે વિશિષ્ટ ક્રિયા તે ચેષ્ટા કહેવાય છે.

ચેષ્ટાપ્રમાણમ્—(આ પ્રમાણ તાંત્રિકો માને છે.) જે પુરૂષો પરસ્પર મળીને, હાથ વગેરેની આવી ચેષ્ટાથી તમારે આ અર્થ જાણવો, એ પ્રમાણ ચેષ્ટાનો સંકેત કરે છે, તે પુરૂષને તે ચેષ્ટાથી તે તે અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. એવા વિભતીય જ્ઞાનનું એ ચેષ્ટા કરણ છે. માટે એ વિભતીય પ્રમાણ કરણ હોવાથી ‘ચેષ્ટા’ પણ એક પ્રમાણ છે.

ચૈત્તિકમ્—(બૌદ્ધમતે)—આલયવિજ્ઞાનથી ભિન્ન સઘળું જગત ચૈતિક કહેવાય છે. એનેજ ‘બુદ્ધિબોધ્ય’ પણ કહે છે.

છ

છલમ્—વકૃતાત્પર્યાવિષયાર્થકલ્પનેન દૂષણ-મિથ્યાનં છલમ્ । વક્તા પુરૂષના તાત્પર્યના અવિપશ્યૂત અર્થની કલ્પના કરીને વક્તા પુરૂષને દૂષણનું કથન, તેનું નામ છલ. જેમ બ્રાહ્મ વક્તાએ કહ્યું કે “ અયં પુરુષઃ નેપાલાદા-ગતઃ નવકમ્બલત્વાત્ ” “ આ માણસ નેપાળથી આવ્યો છે, નવકંબલ (નવીન કામળા)વાળો છે તેથી. ” આમાં ‘નવકંબલ’ એમાં નવ પદ છે, પદ વડે નવીનપણનો બોધ કરવાનું વક્તાનું તાત્પર્ય છે. પણ વક્તાની અવિપશ્યૂત નવત્વ સંખ્યારૂપ અર્થની કલ્પના કરીને પ્રતિવાદી કહે છે કે, એ ગરીબ માણસ પાસે નવ કામળા છે જ ક્યાં? માટે તમે કહો છે તે યથાર્થ નથી. આવી રીતે અસિદ્ધિ દોષનું કથન તે છલ કહેવાય છે. એ છલ ત્રણ પ્રકારનો છે: (૧) વાક્યછલ, (૨) સામાન્ય-છલ, અને (૩) ઉપચારછલ.

(૧) વાક્યછલ—જે પદના બે શક્ય અર્થ સંભવતા હોય, અને એક શક્ય અર્થનો

નિર્ણય કરાવનાર વિશેષના અભાવથી વક્તાના તાત્પર્યના અવિપરીત શક્ય અર્થની કલ્પના કરીને તે વક્તા પ્રતિ જે દૂષણનું કથન તેનું નામ વાદ્ય છે. ઉપર આપેલું ઉદાહરણ વાદ્ય છે.

૨. સામાન્ય છલ—સામાન્ય અને વિશેષ બંનેમાંથી સંભવે તેવા અર્થના અભિપ્રાયથી કથન કરેલું જે વચન છે, તે વચનના અતિ સામાન્ય યોગથી અસંભવિત અર્થકલ્પની કલ્પના કરીને વક્તા પુરૂષ પ્રતિ જે દૂષણનું કથન છે, તેનું નામ સામાન્ય છલ છે. જેમ—કોઈ પુરૂષે, “બ્રાહ્મણેષુ વિદ્યાચરણસમ્પન્નઃ”—“આ બ્રાહ્મણુ વિદ્યાચરણુવડે સંપન્ન છે.” આવું વચન કહ્યું. આ વચન સંભળીને પ્રતિવાદી, ‘આ વક્તા પુરૂષ બ્રાહ્મણુત્વરૂપ હેતુ વડે વિદ્યાચરણુને સિદ્ધ કરે છે, એવી કલ્પના કરીને તે વક્તા પુરૂષપ્રતિ કહે છે કે, બ્રાહ્મણુત્વરૂપ હેતુથી વિદ્યાચરણુની સિદ્ધિ સંભવતી નથી; કેમકે ઉપનયન સંસ્કારથી રહિત વ્રાત્ય બ્રાહ્મણુ વિષે બ્રાહ્મણુત્વ છતાં પણ વિદ્યાચરણુનો અભાવ જોવામાં આવે છે. એનું નામ સામાન્યછલ છે.

૩. ઉપચારછલ—શક્તિવૃત્તિવડે કે લક્ષણુ વૃત્તિ વડે પ્રયોગ કરેલા શબ્દમાં તેનાથી બીજી વૃત્તિ વડે જે પ્રતિષેધ તે ઉપચારછલ. જેમ—“મન્નાઃ ક્રોશન્તિ”—“માંયડાઓ બોલી રહ્યા છે.” એ વચનમાં મન્ન (માંયડો) પદમાં મંયસ્થ પુરૂષ વિષે લક્ષણુવૃત્તિના અભિપ્રાયથી વક્તા બોલ્યો છે. એમ છતાં મન્ન પદની શક્તિવૃત્તિનો અંગીકાર કરીને શ્રોતા પુરૂષ તે વક્તા પુરૂષપ્રતિ કહે છે કે, માંયડો નથી બોલતો, પુરૂષ બોલે છે; માટે તમારું કહેવું અસત્ય છે. આ ઉપચારછલ છે.

એજ રીતે અહીં શબ્દની આત્મા વિષે શક્તિવૃત્તિના અભિપ્રાયથી ઉપચારણુ કર્યો જે “અહં નિત્યઃ” એવા શબ્દ છે; તે અહં શબ્દની શરીર વિષુ લક્ષણુવૃત્તિની કલ્પના કરીને

શ્રોતા પુરૂષ વક્તાને કહે છે, અમુક માતા-પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલો તું શી રીતે નિત્ય હોઈ શકે! એનું નામ ઉપચારછલ છે.

૨. શબ્દવૃત્તિવ્યત્યયેન પ્રતિષેધહેતુઃ છલમ્ । શબ્દની વૃત્તિનો ફેરફાર કરવાથી વક્તાના તાત્પર્યનો નિરાસ કરવાના હેતુરૂપને છલ (ઉદાહરણુ ઉપચાર છલમાં આવ્યું છે તેજ અહીં સમજવું.)

જ

જટઃ—અપરિચિન્નાસમ્યવદનપરઃ । અમર્યાદ અને અસમ્ય બોલનાર તે જટ. (મૈત્રુપનિપત્ત ટીકામાં સમતીર્થ.)

જટઃ—વેદગ્રહણાસમર્થઃ । વેદ ગ્રહણુ કરવામાં અસમર્થ તે જટ.

૨. સ્વપ્રકાશત્વં જટત્વમ્ । પોતાના રૂપનો પ્રકાશ નહિ કરવાપણું તે જટત્વ. અથવા જે પોતે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવાળું ન હોય તે—જાણવારૂપ શક્તિ વગરનું તે જટ.

જનકત્વમ્—અનન્યયાસિદ્ધત્વે સતિ નિયત્પૂર્વવૃત્તિત્વમ્ । જે અન્યથાસિદ્ધ ન હોઈને નિયમે કરીને પૂર્વકાળમાં રહેતું હોય તે જનક—ઉત્પાદક—ઉત્પન્ન કરનાર.

જનનમ્—જન્મ—આવશરીરપ્રાણસંયોગઃ । શરીર અને પ્રાણનો આદ્ય સંયોગ તે જનન અથવા જન્મ.

૨. આત્મનિદેહમમ્બન્ધઃ—આત્મામાં દેહનો સંબંધ તે જન્મ.

૩. અર્પણશરીરેન્દ્રિયાદિસમ્બન્ધઃ । પૂર્વે ન હોય એવા શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિનો સંબંધ તે જન્મ.

૪. સ્વાદ્યોપનિવજ્જશરીરગ્રહણમ્ । પોતાના અદ્યવડે અવશ્ય પ્રાપ્ત થયેલા શરીરનું ગ્રહણ કરવું તે જન્મ.

જયઃ—ગુણપરાદુસુતીકરણમ્ । રૂપને પરાદુસુખ કરવો તે જય. ૨. ઉત્કર્ષ થયા—વૃદ્ધિ પામવી. ૩. પુરાણાદિક શ્રેયસ્કર વિષય પાવુ

મણુ 'જય' કહેવાય છે. જેમ—“તતોજયમુદીયેત્”
—“પછી જયનું કથન કરવું.”

જરાયુજમ્—માતાના ઉદરમાં આળકનું
આવરણ કરનાર જે એક પ્રકારનું ચર્મ હોય
છે તેને 'જરાયુ' કહે છે. એ જરાયુ સહિત
જે શરીર ઉત્પન્ન થાય તેને જરાયુજ શરીર
કહે છે. મનુષ્ય, ગાય, ઘોડો, ભેંશ, ઇત્યાદિનાં
શરીર 'જરાયુજ' છે,

જલગતગુણા:—જલમાં રહેલા ગુણો
નીચે પ્રમાણે ચોદ છે:—(૧) રૂપ, (૨) રસ,
(૩) સ્પર્શ, (૪) સંખ્યા, (૬) પરિમાણ,
(૬) પૃથક્ત્વ, (૭) સંયોગ, (૮) લલાગ, (૯)
પરત્વ, (૧૦) અપરત્વ, (૧૧) ગુરુત્વ, (૧૨)
દ્રવત્વ, (૧૩) સ્નેહ, અને (૧૪) વેગ. એ ચોદ
ગુણો જલમાં રહે છે.

જલદ્રવ્યમ્—જલ નામનું દ્રવ્ય એ પ્રકાર
નું છે: (૧) નિત્યજલ, અને (૨) અનિત્ય
જલ. તેમાં પરમાણુરૂપ જલ નિત્ય છે, અને
દ્વયણુકારિ કાર્યરૂપ જલ અનિત્ય છે. અનિત્ય
જલના ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) જલીય શરીર,
(૨) જલીય ઇન્દ્રિય, અને (૩) જલીય વિષય.
જલીય શરીય અચાનિજ છ અને તે વરુણ
લોકમાં છે; રસનું ગ્રાહક રસન ઇન્દ્રિય તે
જલીય ઇન્દ્રિય છે; અને નદી, સમુદ્ર વગેરે
જલીય વિષય છે.

જલલક્ષણમ્—શીતસ્પર્શવજ્જલમ્ । જે દ્રવ્ય
સમવાય સંબંધે કરીને શીતસ્પર્શવાળું હોય
છે તે જળ કહેવાય છે. (જળમાં જે ઉષ્ણતા
દેખાય છે તે ઉષ્ણ દ્રવ્યના સંયોગ સંબંધથી
હોય છે, સમવાય સંબંધથી નહિ.

૨. શીતસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ-
તિમત્ જલમ્ । શીતસ્પર્શના સમાનાધિકરણ
એવા દ્રવ્યત્વ વડે વ્યાપ્ય જે જલત્વ જાતિ,
તે જાતિવાળું જે દ્રવ્ય તે જળ કહેવાય છે.

૩. જલત્વજાતિમત્ જલમ્ । જે દ્રવ્ય સમ-
વાય સંબંધે કરીને જલત્વ જાતિવાળું હોય
તે જલ કહેવાય છે.

જલીયવિષય:—શીતસ્પર્શવિદ્વિષયો જલી-
વિષય: । જે વિષય સમવાય સંબંધે કરીને
શીતસ્પર્શવાળો હોય છે તે વિષય જલીય-
વિષય કહેવાય છે.

૨. શીતસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ-
મદ્વિષયો જલીયવિષય: । શીતસ્પર્શનું સમા-
નાધિકરણ હોઇને દ્રવ્યત્વનું વ્યાપ્ય જે જલત્વ,
તે જલત્વ જાતિવાળો વિષય તે જલીય વિષય
કહેવાય છે.

જલીયશરીરમ્—શીતસ્પર્શવચ્છરીરં જલી-
યશરીરમ્ । જે શરીર સમવાય સંબંધે કરીને
શીતસ્પર્શવાળું હોય છે, તે શરીર જલીય-
શરીર કહેવાય છે.

૨. શીતસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય જા-
તિમત્ શરીરં જલીયશરીરમ્ । શીતસ્પર્શનું સમા-
નાધિકરણ અને દ્રવ્યનું વ્યાપ્ય જે જલત્વ
જાતિ. એ જાતિવાળું શરીર તે જલીય શરીર.

જલીયેન્દ્રિયમ્—શીતસ્પર્શવદિન્દ્રિયં જલી-
યેન્દ્રિયમ્ । જે ઇન્દ્રિય સમવાય સંબંધે કરીને
શીતસ્પર્શવાળું હોય તે ઇન્દ્રિય જલીયેન્દ્રિય
કહેવાય છે.

૨. શીતસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ-
મદિન્દ્રિયં જલીયેન્દ્રિયમ્ । શીતસ્પર્શનું સમા-
નાધિકરણ અને દ્રવ્યનું વ્યાપ્ય જે જલત્વ
તે જલત્વ જાતિવાળું ઇન્દ્રિય તે જલીયેન્દ્રિય
કહેવાય છે.

જલ્પ:—ઉભયપક્ષસ્થાપનવતી વિજિનીયુકથા
જલ્પ: । વાદી અને પ્રતિવાદી બન્ને બંધાં પોતા-
પોતાના પક્ષને સ્થાપન કરીને પરસ્પરને જીતવા
માટે જે પ્રત્યેકતરરૂપ વાદરૂપ કથા કરે તેનું
નામ જલ્પ.

૨. પરમતનિરાકરણત્વે સત્તિ સ્વમતસ્થાપન-
રૂપા વિજિનીયો: કથા જલ્પ: । અતિપક્ષીના
મતનું ખંડન કરીને પોતાના મતનું સ્થાપન
કરવારૂપ જે પરસ્પર જીતવાની ઇચ્છાવાળા
વાદીપ્રતિવાદીની કથા તે જલ્પ કહેવાય છે.

જહદજહલ્લક્ષણા—શક્યતાવચ્છેદકપરિ-
ત્યાગન વ્યક્તિમાત્રવૅધે પ્રયોજિકાલ્લક્ષણા । પદની
શક્યતાનો અવચ્છેદ ને ધર્મ છે, તેનો પરિ-
ત્યાગ કરીને વ્યક્તિ માત્રના બોધનો હેતુ
એવી ને લક્ષણા તે જહદજહલ્લક્ષણા કહેવાય
છે. એને કોઈ ભાગત્યાગ લક્ષણા પણ કહે
છે. જેમ-વેદાન્તીઓના મતમાં “તત્ત્વમસિ”
(તે તું છે) એ વાક્યમાં જહદજહલ્લક્ષણા છે.
એમાં સર્વજ્ઞત્વ વિશિષ્ટ ચેતન એ તત્ત્વ પદનો
શક્ય અર્થ છે. અને અસ્પન્નત્વ વિશિષ્ટ ચેતન
એ ત્વં પદનો શક્ય અર્થ છે. એ બન્ને શક્ય
અર્થોનો અભેદ બની શકતો નથી. માટે સર્વ-
જ્ઞત્વરૂપ શક્યતાવચ્છેદક ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી
તત્ત્વ પદની ચેતન માત્ર વિષે લક્ષણા થાય છે;
એજ રીતે અસ્પન્નત્વરૂપ શક્યતાવચ્છેદક
ધર્મનો પરિત્યાગ કરવાથી ત્વં પદની પણ
ચેતનમાત્ર વિષે લક્ષણા થાય છે. તે ચેતનનો
પરસ્પર અભેદ સંભવે છે. માટે તત્ત્વ પદની
તથા ત્વં પદની ને ચેતન માત્રમાં લક્ષણા
છે, તે લક્ષણા જહદજહલ્લક્ષણા કહેવાય છે.

નૈયાયિકા જહદજહલ્લક્ષણાનું ઉદાહરણ
“સોડયં દેવદત્તઃ”-“તે આ દેવદત્ત” એ
વાક્યથી આપે છે. અહીં પણ ‘તે’ દેશકાલ
વિશિષ્ટ દેવદત્ત ‘તે’ પદનો શક્ય અર્થ છે;
અને ‘આ’ દેશકાલ વિશિષ્ટ દેવદત્ત શબ્દનો
શક્ય અર્થ છે. એ બન્ને વિશિષ્ટોની એકતાનો
અસંભવ હોવાથી, તે બન્ને વિશેષણ અંશનો
પરિત્યાગ કરીને તે બન્ને પદોની દેવદત્ત નામે
પુરૂષ વ્યક્તિમાં લક્ષણા કરવામાં આવે છે.

૨. વાચ્યયંકદેશત્યાગનૈકદેશવૃત્તિઃ જહદજહ-
લ્લક્ષણા । વાચ્યાર્થના એક દેશના ત્યાગ કરવા
વડે અર્થની ને એક દેશમાં વૃત્તિ તે જહદ-
જહલ્લક્ષણા કહેવાય છે.

જહલ્લક્ષણા—લક્ષ્યતાવચ્છેદકરૂપેણ લક્ષ્ય-
માત્રવૅધપ્રયોજિકા લક્ષણા જહલ્લક્ષણાઃ । લક્ષ્યતા
વચ્છેદરૂપે લક્ષ્યમાત્રના બોધની હેતુભૂત ને
લક્ષણા છે, તે જહલ્લક્ષણા કહેવાય છે. જેમ

“ગંગાયાં વૅધઃ”-“ગંગામાં ગૌશાળા છે.”
એ વચ્ચનમાં ‘ગંગા’ પદની ને શક્યસંબંધરૂપ
‘તીર’ વિષે લક્ષણા છે, તે લક્ષણા તીરત્વરૂપ
લક્ષ્યતાવચ્છેદક રૂપે તે તીરરૂપ લક્ષ્યમાત્રના
બોધની હેતુ હોય છે. માટે ગંગા પદની તીર
વિષે લક્ષણા તેજહલ્લક્ષણા કહેવાય છે.

એજ પ્રમાણે “મઘા ક્રોધન્તિ”
(માળાઓ ખૂમો પાડે છે) અહીં જહ માળાઓ
(ખેડૂતોએ ખેતરમાં ઉભા કરેલા માંચડા)માં
શબ્દ કરવાપણું સંભવતું નથી. માટે માળા
પદની માળા ઉપર ઉભેલા પુરૂષ વિષે લક્ષણા
કરવામાં આવે છે તે પણ જહલ્લક્ષણા છે.

૨. શક્યાર્થ મન્તર્માવ્યત્વે સત્તિ અર્વાન્તરઃ
પ્રતીતિઃ । શક્યાર્થનો ત્યાગ કર્યા છતાં ને
બીજા અર્થની પ્રતીતિ તે જહલ્લક્ષણા
જેમ, “વિષં મુક્ત” “ઝેર ખા” એ ઉદાહરણમાં
વાક્યના સ્વાર્થને (શક્યાર્થને) છોડીને શત્રુને
થેર ભોજન કરવાની નિવૃત્તિરૂપ અર્થાન્તરની
પ્રતીતિ થાય છે, તે જહલ્લક્ષણા છે.

૩. શક્યાર્થપરિત્યાગેન તત્સમ્બન્ધ્યર્થાન્તરે
વૃત્તિઃ । પદના શક્ય અર્થનો પરિત્યાગ કરીને
તે શક્ય અર્થના સંબંધવાળા અન્ય પદાર્થમાં
ને તે પદની લક્ષણાવૃત્તિ છે. તેનું નામ
જહલ્લક્ષણા જેમ “ગંગા ઉપર ગામ છે.”
તેમાં ગંગા પદનો શક્યાર્થ ને જહલ્લક્ષણા
છે, તેનો ત્યાગ કરીને જહલ્લક્ષણાના સંબંધ
સંબંધવાળો તેનો કાંડો છે, તેમાં ‘ગંગા’ પદની
લક્ષણા કરવી તે જહલ્લક્ષણા છે.

જાગ્રજાગ્રત્—પ્રમાણાનપણું.

જાગ્રત્સુપુત્તિ—જાગ્રદવસ્થામાં પ્રમાણના
સ્ત્રવીભાવઃ । જાગ્રત અવસ્થામાં પ્રમાણિત્વડે
ને જહ જેવા થવાપણું તે સ્થિર થઈ જવાપણું
તે જાગ્રત્સુપુત્તિ કહેવાય છે.

જાગ્રત્સ્વપ્ન—શુક્તિરજતાદિપ્રમઃ । છીંપમાં
રૂપાનો જેમ પ્રમ થાય છે. તેવો પ્રમ.

જાગ્રદવસ્થા-જાગરિતમ્—ઇન્દ્રિયજન્યાન્ત-
કરણવૃત્ત્યવસ્થા । ઇન્દ્રિયોવડે અંતઃકરણની વૃત્તિ
જેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે અવસ્થા.

૨. વિગદાધિષ્ટાતુ દેવતાનુગ્રહીતૈરિન્દ્રિયૈઃ
શબ્દાદિવિપયાનુભવાવસ્થાઃ । શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના-
દિશા વગેરે દેવતાઓ વડે અનુગૃહીત એવાં
શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વડે શબ્દાદિ વિષયોનો
અનુભવ જે અવસ્થામાં થાય છે તેને જગદ-
વસ્થા અથવા જગરિત કહે છે.

૩. इन्द्रियैरर्थोपलब्धिः । ઇન્દ્રિયોવડે પદાર્થની
ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) જેમાં થાય છે તે અવસ્થા
તે જગદવસ્થા એના ત્રણ ભેદ છે: (૧)
જગદજ્ઞાનવસ્થા, (૨) જગદત્યજ્ઞાન, (૩) જગદ-
સ્પૃધુષિ. (તે તે શબ્દો જોવા.)

જાતરૂપધરવિદ્વત્સંન્યાસ:—જન્મ-ઓ
હોય તેવી સ્થિતિમાં રહેવારૂપ સંન્યાસ;
વસ્ત્વાદિક સર્વપરિગ્રહના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ;
અવધૂત દશા.

જાતિ:—જે ધર્મ કારણતાનો અવચ્છેદક
(સમાન દેશમાં રહેનારો) હોય, અથવા કાર્ય-
તાનો અવચ્છેદક હોય, અથવા પ્રતિગ્રાધ્યતાનો
કે પ્રતિગ્રાધકતાનો અવચ્છેદક હોય, અથવા
પદશક્યતાનો અવચ્છેદક હોય, તે ધર્મના
જાતિપણમાં જો કોઈ જાતિગ્રાધક દોષ ન
હોય તો તે ધર્મ 'જાતિ' કહેવાય છે.
પણ જો કોઈ જાતિગ્રાધક દોષ હોય તો તે
ધર્મ 'ઉપાધિ' કહેવાય છે—'જાતિ' કહેવાતો
નથી. જેમ આકાશવાદિક ધર્મોના જાતિ-
પણમાં એક વ્યક્તિવૃત્તિત્વરૂપ દોષગ્રાધક છે,
માટે આકાશત્વ એ જાતિ નથી પણ ઉપાધિ
છે. તેમજ વિભુત્વાદિક ધર્મોના જાતિપણમાં
સંકરદોષગ્રાધક છે (સંકર શબ્દ જુઓ.) માટે
વિભુત્વ પણ ઉપાધિ છે. શુણ્ણત્વ ધર્મના
જાતિપણમાં એવો કોઈ જાતિગ્રાધક દોષ
નથી, માટે 'શુણ્ણત્વ' એ જાતિ છે હુંકામાં
એક વ્યક્તિમાં રહેલો ધર્મ તે ઉપાધિ અને
બહુ વ્યક્તિમાં રહેલો ધર્મ તે જાતિ.

૨. અનેક વ્યક્તિઓમાં જે એક ધર્મ-
પ્રકારક એકાકાર પ્રતીતિ થાય છે, તે પ્રતી-
તિનો વિષય તે જાતિ જેમ—ચંદ્ર, સૂર્ય,
અગ્નિ, વિદ્યુત, વગેરેમાં આ તેજ છે, આ

તેજ છે, એવા પ્રકારની એક ધર્મપ્રકારક
એકાકાર પ્રતીતિ તે સર્વ તેજોમાં અનુગત
થઈને રહેલી હોય છે અને તે તેજસ્ત્વ
જાતિને વિષય કરે છે, માટે એ તેજસ્ત્વ એ
જાતિ કહેવાય છે.

૩. અનેક વ્યક્તિઓમાં સમવાય સંબંધે
કરીને રહેનારોજ જે નિત્યધર્મ છે તેને
જાતિ કહેવાય છે.

૪. અનુગતબુદ્ધિવ્યવહારહેતુભૂતાપરસામાન્યમ્ ।
દરેક પદાર્થમાં અનુગત એવી બુદ્ધિના
વ્યવહારનું હેતુપર જે અપર સામાન્ય
કહેવાય છે તે જાતિ જેમ—'ઘટ' પદાર્થમાં
'આ ઘટ, આ ઘટ' એવી ઘટત્વરૂપ બુદ્ધિ
દરેક ઘટમાં અનુગત છે. એવી બુદ્ધિના
વ્યવહારનું હેતુશ્રુત જે 'ઘટત્વ' તે અપર
સામાન્ય અથવા જાતિ કહેવાય છે. (સત્તા'ને
અપર સામાન્ય કહે છે.)

૫. પદાર્થમાં ભાવરૂપ સામાન્યપણે રહેલો
ધર્મ. જેમ, ઘટમાં ઘટત્વ, પટમાં પટત્વ,
વગેરે. એને જાતિસામાન્ય કહે છે.

૬. અનિર્વચનીયવદ્વપદાર્થવદિતધર્માન્યતરધર્મ-
રૂપોપાધિભિન્નત્વે સતિ નિત્યત્વે સત્યનેકવ્યક્તિવૃત્તિ-
ધર્મત્વં જાતિત્વમ્ ।

(મણિપ્રમાણમ્ ।)

અનિર્વચનીય એવા ઘણા પદાર્થોમાં રહેલા
ધર્મોના હરકોઈ એક ધર્મરૂપ અને ઉપાધિથી
ભિન્ન હોઈને, તેમજ નિત્ય હોઈને અનેક
વ્યક્તિઓમાં વર્તનારો જે ધર્મ તે જાતિ.
જેમ 'ઘટત્વ' એ માયાનું કાર્ય હોવાથી
અનિર્વચનીય છે, તેમજ તે ઘણી વ્યક્તિઓમાં
રહેલું પણ છે. તે ઘણી વ્યક્તિઓ પૈકી
એક ઘટવ્યક્તિમાં રહેલો ઘટત્વ ધર્મ ઉપાધિથી
ભિન્ન હોઈને નિત્ય પણ છે. માટે ઘટત્વ
ધર્મ એ જાતિ છે.

જાતિવાધકદોષ:—વ્યક્તેરભેદસ્તુલ્યત્વં
સંકરોથાનવસ્થિતિઃ । રૂપહાનિરસમ્બન્ધો જાતિ
વાધકસદ્ગ્રહઃ ॥૧॥ (૧) વ્યક્તિનો અભેદ,
(૨) તુલ્યત્વ, (૩) સંકર, (૪) અનવસ્થા, (૫)

રૂપકાનિ, અને (૬) અસંબંધ, એ છ દોષ લક્ષણો નમુના માટે લખ્યાં છે તે જાતિબાધક ગણાય છે. અર્થાત્ એ છમાંના એકાદ દોષ હોય તો તે પદાર્થનું જાતિપણું કહેવાતું નથી.

જાતિરૂપધર્મ:—દ્રવ્યમાં 'દ્રવ્યત્વ' એ જાતિ અથવા સામાન્ય ધર્મ રહેલો છે. એવીજ રીતે ગુણમાં ગુણત્વ જાતિ અને કર્મમાં કર્મત્વ જાતિ છે. અર્થાત્ જે ધર્મ કારણતા અને કાર્યતાનો, પ્રતિબંધક અને પ્રતિબંધનો, અથવા પદની શક્યતાનો અવગ્રહેલો હોય, અને તે ધર્મના જાતિપણામાં કોઈ દોષ બાધક ન હોય તો તે ધર્મ જાતિરૂપ ધર્મ કહેવાય છે.

જાત્યુત્તરમ્—(દોષ:) અસદુત્તરં જાતિઃ । અસત્ ઉત્તરનું નામ જાતિ છે. પ્રતિવાદી એવો ઉત્તર આપે કે જેથી સ્વપક્ષ સાધકતાની પેઠે પર પક્ષની પણ સાધકતા થાય, અને પરપક્ષની સાધકતા વડે સ્વપક્ષનો વ્યાધાત પણ થાય. એવું જે સ્વપક્ષ વ્યાધાતકપણું છે એજ તે ઉત્તરમાં અસત્પણું છે. માટે જાત્યુત્તરમ્ એવુંજ લક્ષણ થાય કે—

૨. સ્વવ્યાધાતકમુતરં જાતિઃ । પોતાના વચનમાં વ્યાધાત દોષ આવે, અથવા પોતાના પક્ષની સિદ્ધિનો વ્યાધાત થાય, તેનું નામ જાતિ. એ જાતિ ચોવીસ પ્રકારની છે. જેમ,—(૧) સાધર્મ્યસમા, (૨) વૈધર્મ્યસમા, (૩) ઉત્કર્ષસમા, (૪) અપકર્ષસમા, (૫) વર્ણ્યસમા, (૬) અવર્ણ્યસમા, (૭) વિરુદ્ધસમા, (૮) સાધ્યસમા, (૯) પ્રાપ્તિસમા, (૧૦) અપ્રાપ્તિસમા, (૧૧) પ્રસંગસમા, (૧૨) પ્રતિદષ્ટાન્તસમા, (૧૩) અનુપત્તિસમા, (૧૪) સંશયસમા, (૧૫) પ્રકરણસમા, (૧૬) હેતુસમા, (૧૭) અર્થાત્પત્તિસમા, (૧૮) અવિશેષસમા, (૧૯) ઉપપત્તિસમા, (૨૦) ઉપલબ્ધિસમા, (૨૧) અનુપલબ્ધિસમા, (૨૨) નિત્યસમા, (૨૩) અતિત્વસમા, અને (૨૪) કાર્યસમા. (એ સઘળાનાં લક્ષણો ગૌતમ ન્યાયશાસ્ત્રમાં જોવાં. આ કોશમાં દક્ષત પહેલી બે જાતિઓનાં

લક્ષણો નમુના માટે લખ્યાં છે તે જાતિરૂપમાં જોવાં.)

૩. સંદર્ભેણરૂપણાસમર્થં વા જાત્યુત્તરમ્ । વિષયનો સંદર્ભ જોતાં જે ઉત્તર દૂષણ આપવાને અસમર્થ હોય તે જાત્યુત્તર કહેવાય.

૪. છલદિમિન્નરૂપણાસમર્થમુત્તરં વા । છલ નામના દોષ સિવાય બીજી રીતે દૂષણ આપવાને અસમર્થ એવો ઉત્તર તે જાત્યુત્તર. (છલનો સમાવેશ જાતિમાં નથી થતો પણ તેની એક સ્વતંત્ર ગણના છે.)

જિજ્ઞાસા—જાણવાની ઇચ્છા.

૨. અજ્ઞાતાદિબુદ્ધિસિદ્ધયે પ્રવત્તિકા ઇચ્છા । અજ્ઞાત પદાર્થોદિનો બોધ થવા માટે પ્રવૃત્ત કરનારી ઇચ્છા તે જિજ્ઞાસા.

જિજ્ઞાસુ:—જાણવાની ઇચ્છાવાળો.

૨. આત્મજ્ઞાનાથી મુમુક્ષુ.

જિતેન્દ્રિય—શ્રુત્વા સ્મૃત્વાણ દૃત્વા ચ મુત્ત્વા જ્ઞાત્વા ચ યો નરઃ । નહવ્યતિ લગ્યતિ વા સ વિજ્ઞેયો જિતેન્દ્રિયઃ ॥૧॥ જે પુરૂષ કોઈ પદાર્થને સાંભળીને, અડકીને, જોઈને, ખાધીને કે બાળીને હર્ષ કે ગ્લાનિ પામતો નથી તેને જિતેન્દ્રિય જાણવો.

જીવ:—સુખાદિસમવાયિકારણં જીવઃ । સુખાદિનું જે સમવાયિ કારણ તે જીવ. (ન્યાયમને).

૨. (વેદાન્ત મતે) અવિદ્યાવચ્છિન્નં ચૈતન્યં જીવઃ । અવિદ્યાથી પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય તે જીવ.

૩. અવિદ્યાપ્રતિબિમ્બિતં ચૈતન્યં જીવઃ । અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય તે જીવ.

૪. અવિદ્યોપહિતં ચૈતન્યં જીવઃ । અવિદ્યાની ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે જીવ.

૫. ચૈતન્યં જીવઃ । ચૈતન્ય એજ જીવ.

૭. અન્તઃકરણોપહિતં ચૈતન્યં જીવઃ । અન્તઃકરણની ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે જીવ.

૭. અન્તઃકરણાવચ્છિન્નં ચૈતન્યં જીવઃ । અન્તઃકરણથી અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે જીવ.

૮. વ્યથિત્થૂલસૂક્ષ્મકારણશરીરત્રયોપહિતો જીવઃ
વ્યથિત્ એવાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અને કારણ ૩૫
ત્રણ શરીરોની ઉપાધીવાળો તે જીવ. એના
વિશ્વ, તૈજસ, અને પ્રાણ એવા ત્રણ ભેદ છે.
સ્થૂલ ઉપાધિવાળો તે વિશ્વ, સૂક્ષ્મ ઉપાધિવાળો
તે તૈજસ અને કારણ ઉપાધીવાળો પ્રાણ
કહેવાય છે.

૯. (પાતંજલ મતે) ક્લેશ, કર્મ, આશય
અને વિપાકના સંબંધવાળો તે જીવ.

જીવઃ—(નૈન મતે) ભોક્તાને જીવ કહે
છે. એને જીવાસ્તિકાય એટલે જીવ પદાર્થ
કહે છે. એ જીવ ત્રણ પ્રકારનો છે:— (૧)
નિત્યસિદ્ધ જીવ; (૨) મુક્તજીવ; અને (૩)
બદ્ધજીવ. તેમાં—

(૧) અર્હત આદિક જીવો નિત્યસિદ્ધ
જીવ કહેવાય છે.

(૨) અર્હત આદિક નિત્યસિદ્ધ જીવોના
શિષ્યપણામાં રહેલા જીવો મુક્તજીવ કહેવાય છે.

(૩) આ કાળના જીવો બદ્ધજીવો
કહેવાય છે.

જીવનમ્—આત્માનો મનની સાથે જે
સંયોગ સંબંધ, તેનું નામ જીવન.

૨. પ્રાણધારણાનુકૂલો વ્યાપારો જીવનમ્ ।
પ્રાણને ધારણ કરવાને અનુકૂળ વ્યાપાર
તે જીવન.

જીવનમુક્તઃ—સ્વરૂપજ્ઞાનેનાજ્ઞાનતત્કાર્યસ-
ચિત્તકર્મસંશયવિપર્યયાદૌ વાધિતે સત્યચિત્તલબ્ધ-
રહિતો જીવમુક્તઃ । પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાન
વડે અજ્ઞાન તથા તેનું કાર્ય જે સંચિત કર્મ
તથા સંશય વિપર્યય આદિ, એને સર્વનો
બાધ કરીને સર્વ બંધથી રહિત થયો હોય તે
જીવનમુક્ત કહેવાય છે.

૨. સ્વસ્મિન્ સ્તદ્દૃશ્યાઽધ્યાસપ્રતિભાસે સતિ
યાવત્પ્રારબ્ધં વાધિતચિત્તાદિમત્ત્વં જીવન્મુક્તત્વમ્ ।
પોતાની દૃષ્ટિથી પોતાનામાં અધ્યાસનો પ્રતિ-
ભાસ ન થતો હોયને ન્યાંસુધી પ્રારબ્ધ હોય

ત્યાંસુધી બાધિત ચિત્તાદિવાળા હોવાપણું તે
જીવનમુક્તત્વ.

૬. સ્વતઃ પરતઃચ વ્યુત્થાનાવ્યુત્થાનરૂપપંચની-
ષ્ટયાદિભૂમિકવત્ત્વં જીવન્મુક્તત્વમ્ । પાંચમી ભૂમિકા
માં યોગી પોતાની પોતાની મેળે સમાધિમાંથી
વ્યુત્થાન કે અવ્યુત્થાન પામે છે, તથા જી
ભૂમિકામાં યોગી પોતાની મેળે વ્યુત્થાન કે
અવ્યુત્થાન પામતો નથી, પણ બીજાની મદદથી
વ્યુત્થાન કે અવ્યુત્થાન પામે છે. એવી પાંચમી
કે જી ભૂમિકાવાળા હોવાપણું તે જીવનમુક્ત
ત્વ કહેવાય છે.

જીવન્મુક્તિઃ—સ્વસ્મિન્ સ્વદશા સતતાધ્યા-
પ્રતિભાસે સતિ યાવત્પ્રારબ્ધં સ્વચિત્તાદિવસ્થિતિઃ ।
પોતાની દૃષ્ટિથી પોતાનામાં નિરંતર અધ્યાસનો
ભાસ ન હોયને ન્યાંસુધી પ્રારબ્ધ હોય ત્યાં
સુધી પોતાના ચિત્ત વગેરેની સ્થિતિ કાયમ
રહે તે અવસ્થા તે જીવનમુક્તિ.

૨. શ્રવણાદિભિરુત્પન્નસાક્ષાત્કારસ્ય વિદ્વત્સંન્યા-
સિનઃ કર્તૃત્વાચ્ચાચિલ્લબ્ધવ્યપ્રતિભાસનિવૃત્તિઃ । શ્રવણા-
દિક્થી જેને બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર થયો છે, એવા
વિદ્વત્સંન્યાસીને જીવત અવસ્થામાં જે કર્તૃત્વ
ભોક્તૃત્વાદિ ૩૫ સધળા બંધનોની પ્રતીતિની
નિવૃત્તિ, તેનું નામ જીવનમુક્તિ.

જીવન્મુક્ત્યધિકારી—શ્રવણાદિક્થી જેને
બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થયો છે, એવો ચિત્તની
વિશ્રાંતિની ઇચ્છાવાળો વિદ્વત્ સંન્યાસી
જીવનમુક્તિનો અધિકારી છે.

જીવાત્મનો યોગ્યવિશેષગુણઃ—જ્ઞાન,
સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ અને પ્રયત્ન, આ
છ ગુણો જીવાત્માના યોગ્ય વિશેષ ગુણો
કહેવાય છે. એટલે તે મન વડે પ્રત્યક્ષ થવા
યોગ્ય વિશેષ ગુણો છે (ધર્મ, અધર્મ અને
ભાવનાત્મક સંસ્કાર એ જે કે જીવાત્માના
વિશેષ ગુણો તો છે, પણ તે પ્રત્યક્ષ યોગ્ય
નથી.)

જીવાત્મગતગુણઃ—જીવાત્મામાં બુદ્ધિ,
સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ,

ભાવનાખ્ય સંસ્કાર, સંખ્યા, પરિણામ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ અને વિભાગ, એવા ચૌદ ગુણ રહેલા છે.

જીવાત્મા—જન્યજ્ઞાનાધિકરણં જીવાત્મા । જે દ્રવ્ય એવા જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્નનું સમવાય સંબંધે કરીને અધિકરણ હોય તે દ્રવ્ય જીવાત્મા કહેવાય છે.

૨. વિમુક્તે સતિ જ્ઞાનાસમવાયિકારણસંયોગા-
શ્રયો જીવાત્મા । જે દ્રવ્ય વિમુક્ત હોય, તથા જ્ઞાનના અસમવાયિ કારણરૂપ જે સંયોગો, તેનો આશ્રય હોય, તે દ્રવ્ય જીવાત્મા કહેવાય છે.

૩. સુખદુઃખાદિસમવાયિકારણં જીવાત્મા । સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન અને ભાવનાખ્ય સંસ્કાર, એ છ ગુણોનું જે સમવાયિ કારણ તે જીવાત્મા.

જીવાશ્રયાપ્રમા—અનધિગતાવાધિતવિપયા કારાન્તઃકરણવૃત્તિપ્રતિવિમ્બિતા ચિત્ત જીવાશ્રયો પ્રમા । (પહેલાં) અજ્ઞાત અને બાધથી રહિત એવા વિષયના આકારની અંતઃકરણની વૃત્તિમાં પ્રતિબિમ્બિત ચૈતન્ય તે જીવાશ્રયા પ્રમા.

જ્ઞાતિપરતસ્ત્વમ્ (પ્રમાત્વમ્)—જ્ઞાનમાત્ર-
પ્રાદ્યકસામગ્રીનિત્રસામગ્રીપ્રાણ્યત્વં જ્ઞાતિપરતસ્ત્વમ્ । કેવળ જ્ઞાનની પ્રાદ્યક જે સામગ્રી છે, તે સામગ્રીથી લિપ્ત સામગ્રી વડે જે ગ્રાહ્યત્વ છે, એજ તે એજ પ્રમાત્વમાં જ્ઞાતિ પરતસ્ત્વ છે. એનેજ પરતોગ્રાહ્યત્વ પણ કહે છે.

જ્ઞાતિસ્વતસ્ત્વમ્ (પ્રમાત્વમ્)—દોષા-
ભાવસહકૃતયાવત્સ્વાશ્રયપ્રાદ્યક સામગ્રીપ્રાણ્યત્વં જ્ઞાતિ-
સ્વતસ્ત્વમ્ । (લક્ષણુમાંના સ્વ શબ્દ વડે પ્રમાત્વ નું ગ્રહણ કરવું.) એ પ્રમાત્વનું આશ્રયશૂત જે પ્રમાજ્ઞાન છે, તે પ્રમાજ્ઞાનની પ્રાદ્યક જેટલી જેટલી સામગ્રી છે, અર્થાત્ એ પ્રમાત્વના આશ્રયશૂત પ્રમાત્વજ્ઞાનને વિષય કરનારા જ્ઞાનની જનક જેટલી જેટલી દોષાભાવ સહકૃત સામગ્રી છે, તે સામગ્રીવડે જે ગ્રાહ્યત્વ છે, અર્થાત્ તે સામગ્રીજન્ય જ્ઞાનનું જે વિષયત્વ છે, એજ પ્રમાત્વ વિષે

જ્ઞાતિસ્વતસ્ત્વ છે. તાત્પર્ય કે—દોષાભાવસહકૃત સામગ્રી વડે જન્ય જે જે જ્ઞાન તે પ્રમાત્વના આશ્રયશૂત પ્રમાજ્ઞાનને વિષય કરે છે, તે સર્વજ્ઞાન પ્રમાત્વને પણ વિષય કરે છે. એજ તે પ્રમાત્વમાં સ્વતોગ્રાહ્યત્વ છે તથા જ્ઞાતિ-
સ્વતસ્ત્વ છે.

જ્ઞાતત્ત્વમ્—જ્ઞાનમાસ્યત્વમ્ । જ્ઞાનવડે જાણવાપણું.

૨. જ્ઞાનનિવર્ત્યાજ્ઞાનાવિષયત્વમ્ । જ્ઞાનથી દૂર થઈ શકે એવા અજ્ઞાનનો વિષય નહિ હોવાપણું.

જ્ઞાતસત્તા—જ્ઞાન થાય તેજ વખતે જે વિષયની સત્તા છે તે જ્ઞાતસત્તા કહેવાય છે.

જ્ઞાતા—વિષયચૈતન્યમિવ્યંજકાન્તઃકરણા-
જ્ઞાનયોઃ પરિણામાત્મકવૃત્ત્યુપહિનં ચૈતન્યમ્ । વિષય ચૈતન્યની અભિવ્યંજક જે અંતઃકરણ અને અજ્ઞાનની પરિણામરૂપ વૃત્તિ, એ વૃત્તિની ઉપાધિવાળુ ચૈતન્ય તે જ્ઞાતા.

જ્ઞાનમ્—વિષયચૈતન્યમિવ્યંજકાન્તઃકરણા-
જ્ઞાનયોઃ પરિણામરૂપવૃત્તિઃ । વિષય ચૈતન્યની અભિવ્યંજક એવી અંતઃકરણ અને અજ્ઞાનના પરિણામ રૂપ વૃત્તિ તે જ્ઞાન.

૨. પ્રત્યગાત્મનિ દેહાદિતરિક્તત્વપ્રકારકો,
દેહાદૌ વા પ્રત્યગાત્મારિક્તપ્રકારકો નિશ્ચયો જ્ઞાનમ્ । પ્રત્યગ્ આત્મા દેહાદિથી લિપ્ત છે, અથવા દેહાદિ પ્રત્યગાત્માથી લિપ્ત છે, એ પ્રકારનો નિશ્ચય તે જ્ઞાન.

૩. જીવન્મુક્તિયોગેદનિશ્ચયો જ્ઞાનમ્ । જીવ અને બ્રહ્મના અબેદનો નિશ્ચય તે જ્ઞાન.

૪. અર્થપ્રકાશત્વં જ્ઞાનત્વમ્ । પદાર્થને પ્રકાશ કરવાપણું તે જ્ઞાનત્વ.

૫. અંતઃકરણની વૃત્તિ વડે જ્ઞાન થાય માટે વૃત્તિને પણ જ્ઞાન કહે છે.

૬. જ્ઞાતિ, સંવિત્, એ પણ જ્ઞાનનાં નામ છે.

૭. વૃત્તિ અવચિન્ન ચૈતન્ય તે જ્ઞાન. મતલબ કે મનની વૃત્તિ ચૈતન્યના જેટલા

દેશમાં વ્યાપ્ત હોય તેટલા દેશના વૃત્તિવાળા ચૈતન્યને જ્ઞાન કહે છે. જ્ઞાનના એ પ્રકાર છે: (૧) પરોક્ષ જ્ઞાન અને (૨) અપરોક્ષ જ્ઞાન. વળી ખીણ રીતે એના પાંચ ભેદ છે: (૧) સંશય, (૨) ધારાવાહિક, (૩) કાર્યજ્ઞાન, (૪) અહાર્યજ્ઞાન, અને (૫) સ્મૃતિ.

જ્ઞાનગતપ્રત્યક્ષમ્—તત્ત્વવ્યવહારાનુકૂલચૈતન્ય-સ્ય તત્ત્વદર્શનમિદઃ । તે તે વ્યવહારને અનુકૂળ ચૈતન્યનો તે તે અર્થની સાથે અભેદ તે જ્ઞાનગત પ્રત્યક્ષ કહેવાય.

૨. અપરોક્ષાર્થગોચરવ્યવહારજનકત્વયોગ્યજ્ઞાનત્વમ્ । અપરોક્ષ એવા અર્થ વિષે વ્યવહાર કરી શકવાને યોગ્ય જે જ્ઞાનપણું તે જ્ઞાનગત પ્રત્યક્ષ કહેવાય.

૩. અયોગ્યપ્રમાણાજન્મત્વે સતિ વર્તમાન-યોગ્યવિષયચૈતન્નામિન્નત્વમ્ । જે પ્રત્યક્ષ, અયોગ્ય પ્રમાણથી ન ઉપજેલું હોય અને તે સાથે વળી તે વર્તમાન એવા યોગ્ય વિષય ચૈતન્યથી અલિપ્ત હોય, તે જ્ઞાનગત પ્રત્યક્ષ કહેવાય.

જ્ઞાનગતાપરોક્ષમ્—(ઉપલેા શબ્દ જુઓ.)

જ્ઞાનદ્વન્દ્વત્વમ્—અજ્ઞાનતત્કાર્યદમનહેતુત્વમ્ ।

અજ્ઞાન અને તેના કાર્યના દમનનું હેતુપણું.

જ્ઞાનનિવર્ત્યત્વમ્—જ્ઞાન વડે નિવૃત્ત થવાપણું; અજ્ઞાનનો નાશ.

જ્ઞાનફલમ્—વર્તમાનલિંગપ્રદેહનિવૃત્તિઃ । વર્તમાન એવા લિંગ દેહનો નાશ અને જ્ઞાનનું ફળ છે, અથવા—

૨. ભાવિજન્માનારમ્મઃ । હવે પછી થવાના જન્મનો અનારંભ.

૩. અવિદ્યાનિવૃત્તિઃ । અવિદ્યા અથવા અનાદિ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ.

જ્ઞાનલક્ષણસન્નિકર્ષઃ—સ્વવિષયવિષયક-પ્રત્યક્ષજ્ઞાનજનકો જ્ઞાનવિશેષઃ । જે વસ્તુ જે જ્ઞાનનો વિષય હોય છે, તે વસ્તુ માત્રને વિષય કરનારા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું જે જ્ઞાનજનક હોય

છે, તે જ્ઞાનને જ્ઞાનલક્ષણ સન્નિકર્ષ કહે છે. જેમ-જે મનુષ્યે પૂર્વે બહુ વાર ચંદનના સૌરભ (સુગંધી) ગંધનું ઘ્રાણુ ઇન્દ્રિય વડે પ્રત્યક્ષ કર્યું છે. તે પુરૂષને દૂરથી ચંદનનો કંકડો જોઇને ‘આ ચંદનના લાકડાનો કંકડો સુરભિ ગંધવાળો છે’ એ પ્રકારનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય છે; તેમાં ચંદનના કંકડા સાથે તે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો સંયોગ સંબંધ થાય છે, માટે ‘ચંદનનો કંકડો’ એ અંશમાં તે તે પ્રત્યક્ષ લૌકિકજ્ઞ હોય છે; અને તે દૂર દેશવૃત્તિ ચંદનખંડ સાથે ઘ્રાણુ ઇન્દ્રિયનો સંયોગ સંબંધ તો છે નહિ, કેમ કે જેમ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય પોતાના ગોલકમાંથી નીકળીને દૂરદેશ વૃત્તિ પદાર્થ સાથે સંબંધ પામે છે, તેમ ઘ્રાણુદિક ઇન્દ્રિયો પોતાના ગોલકમાંથી નીકળીને દૂર દેશ વૃત્તિ પદાર્થ સાથે સંબંધ પામતા નથી. પણ ઘ્રાણુદિક પોતાના ગોલક સાથે સંબંધવાળા પદાર્થોનાજ ગંધાદિકને ગ્રહણ કરે છે, માટે ઘ્રાણુ ઇન્દ્રિયના સંયુક્ત સમવાય સંબંધ વડે તે ચંદનના સૌરભનું પ્રત્યક્ષ સંભવતું નથી. જો કે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો તે સૌરભ ગંધ સાથે સંયુક્ત સમવાય સંબંધ છે, તથાપિ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના સન્નિકર્ષમાં ગંધ યુક્તના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા નથી. માટે ‘સુગંધવાળો ચંદનનો કંકડો’ એ ઉક્ત ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષને સારભગંધ અંશમાં લૌકિક પ્રત્યક્ષ રૂપતા સંભવતી નથી, પણ અલૌકિક પ્રત્યક્ષ રૂપતાજ કહેવી પડશે. તેમાં, ચંદનખંડને જોઇને પૂર્વે અનુભવ કરેલા સૌરભ ગંધના સંસ્કાર ઉદ્દ્યુષ્ઠ (જાગ્રત) થાય છે. તે ઉદ્દ્યુષ્ઠ સંસ્કારથી તે સૌરભ ગંધનું સ્મરણ થાય છે. એ સૌરભગંધક વિષયક સ્મૃતિજ્ઞાન એજ તે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો સૌરભ ગંધ સાથે જ્ઞાન લક્ષણ સન્નિકર્ષ છે. એ જ્ઞાનલક્ષણ સન્નિકર્ષ વડે સૌરભ ગંધનું અલૌકિક ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

એજ રીતે રજ્જુમાં ‘આ સર્પ છે’ એ પ્રકારનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ ભ્રાંતિ-

૩૫ આક્ષુપ પ્રત્યક્ષમાં દૂર દેશ વૃત્તિ સર્પને દોષને લીધે તે રજ્જુ દેશમાં પ્રતીત થાય છે. અહીં, દૂર દેશ વૃત્તિ સર્પની સાથે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો સંયોગ સંબંધ તેો સંભવનો નથી, પણ સર્પના સાદર્ય દર્શનથી પૂર્વદૃષ્ટ સર્પના સંસ્કાર ઉદ્ભુદ્ધ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલી જે સર્પની સ્મૃતિ છે, તે સ્મૃતિજ્ઞાનજ મનુષ્યના ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો દૂર દેશ વૃત્તિ સર્પની સાથે જ્ઞાનલક્ષણુસન્નિર્ધર્ષ છે. એ જ્ઞાન લક્ષણુ સન્નિર્ધર્ષ વડેજ દોષને લીધે સર્પનું રજ્જુ દેશમાં આક્ષુપ પ્રત્યક્ષ થાય છે. જે દર્શાયિત એ જ્ઞાન લક્ષણુ ન માનીએ, તે રજ્જુમાં આ સર્પ છે, શુક્તિમાં આ રજ્જુ છે, મરુમૃગમાં આ જળ છે, એ પ્રકારે સર્પ રજ્જુતાદિ વિષયક પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નહિ થાય તેથી ભ્રમજ્ઞાનરૂપ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની સિદ્ધિ માટે જ્ઞાન લક્ષણુ સન્નિર્ધર્ષ અવશ્ય માનવો પડશે.

જ્ઞાનશક્તિ:—જ્ઞાનની જનક શક્તિ. અથવા રજ્જેશુ અને તમેશુથી નહિ અભિભવ પામેલો જે સત્ત્વશુ તે જ્ઞાનશક્તિ.

૨. બ્રહ્મ છે અને પ્રકાશે છે એવા વ્યવહારનું કારણ તે જ્ઞાનશક્તિ.

જ્ઞાનાત્મા—જ્ઞાતૃત્વાપાઘ્વદ્વારાવચ્છિન્નં ચૈતન્યમ્ । જ્ઞાતૃત્વની ઉપાધિ જે અદકાર, તે વડે અવચ્છિન્ન જે ચૈતન્ય તે જ્ઞાનાત્મા.

જ્ઞાનાધ્યાસ—અતસ્મિન્નત્તદ્બુદ્ધિર્જ્ઞાનાધ્યાસઃ । અમુક વસ્તુની અધિકરણુતાને યોગ્ય અધિકરણુમાં જે અન્ય વસ્તુની શુદ્ધિ તે જ્ઞાનાધ્યાસ જેમ,—છીંપમાં રૂપાની શુદ્ધિ, આત્મામાં અનાત્મ જગતની શુદ્ધિ, વગેરે.

જ્ઞાનાવરણીયં કર્મ (જેનમતે)—આદર્શ-દર્શનજન્ય જ્ઞાનથી મુક્તિ નથી થતી, એવા નિશ્ચયનું હેતુમૂલ જે કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિયમ્—જ્ઞાનકરણન્દ્રિયમ્ । જ્ઞાનનું કરણ (સાધન) જે ઇન્દ્રિય તે જ્ઞાનેન્દ્રિય.

૨. અપર્યાહતપદ્મહામૃતકર્તૃત્વે સતિ શબ્દા-શુભલિધિ સાધનમ્ । અપર્યાહત પંચ મહામૃતોનું

કાર્ય હોઈને શબ્દાદિના જ્ઞાનનું જે સાધન હોય તે જ્ઞાનેન્દ્રિય.

૩. સાત્ત્વિકાદ્વારકાર્યત્વે સતિ રૂપાદિવિષયા-લોચનકરણમ્ । સાત્ત્વિક અદકારનું કાર્ય હોઈને જે રૂપાદિને જાણવાનું સાધન હોય તે જ્ઞાનેન્દ્રિય.

જ્ઞાનેન્દ્રિય પદ્ધત્—શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ રસન અને ગ્રાણુ એ પાંચ સાધનો હોવાથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાય છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિયાણાં દેવતા:—શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનો દેવતા દિશા, ત્વક્નો વાયુ, ચક્ષુનો સૂર્ય, રસનનો વરણ, અને ગ્રાણુના અધિનીકુમારો, એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયાના દેવતા કહેવાય છે.

જ્યેષ્ઠત્વમ્—જ્ઞાનની વિષયતા તે જ્યેષ્ઠત્વ.

જ્યોતિષમ્—સૂર્યાદિગત્યાદિ પ્રતિપાદકો ગ્રંથઃ । સૂર્યાદિ ગ્રંથો વગેરેની ગતિ વગેરેનું પ્રતિપાદન કરનારો ગ્રંથ તે જ્યોતિષ.

૨. વેદાદિત્વે સતિ સૂર્યાદિગ્રહગત્યાદિકાલજ્ઞાન-સાધનમ્ । જે વેદનું એક અંગ હોઈને સૂર્યાદિ ગ્રહોની ગતિ આદિક કાલ જ્ઞાનનું સાધન હોય તે જ્યોતિષ.

ટ

ટિપ્પણી—મૂલટીકાન્યતરઆલ્યાત્મના ટિપ્પણી । મૂળ ગ્રંથ કે ટીકા એ જેમાંથી ગમે તે એકની વ્યાખ્યા રૂપ જે હોય તે ટિપ્પણી કહેવાય.

ટીકા—વિષયવદ્વ્યાખ્યાત્મના ટીકા । ગ્રંથ-માંના કહિન કહિન શબ્દોની વ્યાખ્યાને ટીકા કહે છે.

ત

તટસ્થ:—વાદિપ્રતિવાદિભાવાત્રાપન્નઃ । વાદ આલતો હોય ત્યાં જે વાદી ન હોય કે પ્રતિવાદી પણ ન હોય તે તટસ્થ; તિરાડિત; ઉદાસીન.

તટસ્થત્વમ્—તદ્વિનિત્વે સતિ તદ્દોષ-ક્ત્વમ્ । વસ્તુથી વિનિત્વણે હોઈને જે તે વસ્તુનું યોધકપણું તે તટસ્થત્વ.

તટસ્થલક્ષણમ્—તદાચિત્ત્વે સતિ વ્યવર્તકમ્ । જે લક્ષણુ પોતાના પ્રત્યે અર્થમાં

કોષક વખત દેખાતું હોય, અને એવી રીતે પોતાના લક્ષ્ય અર્થને ખીળ પદાર્થોથી ભિન્ન કરી ગતાવતું હોય તે તટસ્થ લક્ષણ કહેવાય. જેમ—‘ગંધવત્’ એ પૃથ્વીનું તટસ્થ લક્ષણ છે. કેમકે પરમાણુરૂપ પૃથ્વીમાં નૈયાયિકા ગંધવત્ માનતા નથી, પણ કાર્યરૂપ પૃથ્વીમાં માને છે, માટે એ લક્ષણ પોતાના લક્ષ્યરૂપ પૃથ્વીમાં કોષક વખત હોઇને જળ વગેરેથી પૃથ્વીને ભિન્ન કરી ગતાવે છે, માટે એ તટસ્થ લક્ષણ છે.

૨. ચાવદ્વ્યકાલમનવસ્થિતત્વે સતિ વ્યવર્ત-કત્વમ્ । જેટલો કાળ લક્ષ્ય પદાર્થ રહે છે તેટલો કાળ ન રહેતાં હોઇને જે લક્ષ્યને ખીળ અલક્ષ્ય પદાર્થોથી જૂદું પાડી ગતાવે છે, તે તટસ્થ લક્ષણ. જેમ—દેવદત્તનું તિલકાદિક એ દેવદત્તનું તટસ્થ લક્ષણ છે, કેમકે જ્યાંસુધી દેવદત્તનું શરીર રહે ત્યાંસુધી તિલકાદિક રહેતાં નથી, પણ દેવદત્તના લક્ષ્યકાળમાં તે ખીળઓથી દેવદત્તને ભિન્ન કરી ઓળખાવે છે.

તત્ત્વમ્—(વેદાન્તમાં) બ્રહ્મ અને આત્માનું એકત્વ એજ તત્ત્વ છે.

તત્ત્વજ્ઞાનમ્—આત્માને દેહ અને ઇન્દ્રિ-યોથી ભિન્ન કરીને જાણવો તેને તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે.

૨. इदं सर्वं द्वैतमजातमद्वितीये विद्वान्दान्-त्मनि मायया कल्पितत्वाच्चैव, आत्मैवैकः, परमा-र्थसत्यः, सच्चिदानन्दाद्वयोऽहमस्मीति ज्ञानम् । આ સર્વ જગતરૂપ દ્વૈત થયુંજ નથી, અને અદ્વિતીય ચિદાત્મામાં માયા વડે કલ્પિત હોવાથી તે મિથ્યાજ છે; પરમાર્થ સત્ય તો એક આત્માજ છે. એ સચ્ચિદાનંદ અદ્વય આત્મા હું છું, એવું જ્ઞાન તે તત્ત્વજ્ઞાન.

૩. तत्त्वं पदयोः समेदोऽचरान्तःकरणवृत्तिस्त-त्त्वज्ञानम् । तत् पदार्थं अने त्वं प्रदार्थना अभेदेनो साक्षात्कार करनारी ने अंतःकरणनी वृत्ति ते ‘तत्त्वज्ञान’.

તત્ત્વંપદાર્થઃ—‘તત્ત્વમસિ’ એ સામ્બેદનું મહાવાક્ય છે. એમાંના તત્ત્વ અને ત્વં પદનો

અર્થ. એટલે જેને હૃદયેશને એ પદો કહેવાં છે તે વસ્તુ તે તત્ત્વપદાર્થ.

तत्त्वंपदार्थशोधनम्—यद्यव्यावृत्तं तत्तद-नात्मा; यदन्वयितदात्मेति निश्चयः । જે જે આત્માથી ભિન્ન હોય તે તે અનાત્મા છે; અને જે જે આત્માના સંબંધનાળું—આત્મા સાથે એકરૂપ—છે તે તે આત્મા છે, એવો નિશ્ચય.

तनुमानसामूमिका—निदिध्यासनाभ्यासेन मनस एकाग्रतया सूक्ष्मवस्तुग्रहणयोग्यता । निदिध्यासनना अभ्यासથી મનની એકાગ્રતા થવાથી સૂક્ષ્મ વસ્તુને ઝડપી કરવાની મનની યોગ્યતા.

तनुव्यसनम्—शरीरपुण्याद्यर्थं रसायनभक्षणा-दीच्छाहेतुव्यसनम् । શરીરની પુષ્ટિ વગેરેને માટે રસાયન ખાવા આદિકની ઇચ્છાના હેતુરૂપ જે વ્યસન તે.

तन्त्रत्वम्—सङ्गदुच्चरितत्वे सति अनेकार्थ-वोधकत्वम् । એક વાર જોલાયેલું હોઇને અનેક અર્થનું જે બોધક હોય તે.

तन्मात्रा (सांध्यभते)—शब्द, स्पर्श, रूप, रस અને ગંધ, એ પાંચ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને તન્માત્રાઓ કહે છે. એ આકાશાદિ પાંચ મહાશૃતોનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે. એ તન્માત્રાઓ અહંકારની વિકૃતિ (કાર્ય) છે.

तपः—शीत उष्णादिक दंद धर्मोंनुं सहन ते तप.

૨. ડૂંધ્યાંશયણાદિક વ્રત તે તપ.

૩. નિયમિત અને પવિત્ર અન્નબોજન તે તપ.

૪. શાસ્ત્રીયમર્ગેણ કાયેન્દ્રિયશોષણં તપઃ । શાસ્ત્રે કહેલા માર્ગવડે શરીર અને ઇન્દ્રિયોનું શોષણ કરવું તે.

૬. मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चैकाग्रं तपः । મન અને ઇન્દ્રિયોની એકાગ્રતા તે તપ.

तमः—प्रकटमहत्वाद्भूतानमिभूतरूपवत्तेजः सामान्याभावस्तमः । જે તેજ પ્રકટ મહત્વ

પરિણામવાળું છે તથા ઉદ્ભૂત અનભિભૂત રૂપવાળું છે, એવા તેજનો જે સામાન્ય અભાવ છે, અર્થાત્ એવા પ્રકારના સર્વ તેજનોને જે અભાવ છે, તેનું નામ તમ છે.

૨. સ્પર્શરહિતત્વે સતિ દપવત્તેજોભાવઃ ।
સ્પર્શરહિત હોઇને જે રૂપવાળા તેજનો અભાવ તે તમ.

તમોગુણઃ—ગુરુત્વે સત્યાવરક્ત્વે સતિ મોહકત્વમ્ । ગુરુત્વ હોઇને વળી જેમાં આવરણ કરવાપણું હોય, તથા તે સાથે મોહ કરવાપણું હોય તે તમો ગુણ.

૨. અજ્ઞાન, જડતા, આળસ, પ્રમાદ, મોહ, વગેરેના કારણરૂપ ગુણ તે તમોગુણ.

તર્કઃ—વ્યાપ્યારોપેણ વ્યાપકારોપસ્તર્કઃ । વ્યાપ્યનો આરોપ કરવા વડે જે વ્યાપકનો આરોપ તે તર્ક. જેમ પર્વતમાં ધૂમાડાને જેતાં છતાં પણ જે માણસ પર્વતમાં અગ્નિ છે એમ માનતો નથી, તે માણસને પર્વતમાં અગ્નિ છે એમ મનાવવા માટે, તે પર્વતમાં જેણે અગ્નિ જોયો છે (જેને અગ્નિનું જ્ઞાન છે) એવો માણસ આ રીતે તર્ક કરે છે:— “પર્વતમાં જે અગ્નિ ન હોય તો ધૂમાડો પણ ન હોય.” કેમકે ધૂમ એ અગ્નિનું કાર્ય છે, અને કારણ વિના કાર્ય હોતું નથી. આવો તર્ક સાંભળીને શ્રીતા માણસ ધૂમાડાવાળા સર્વતમાં અગ્નિનો અંગીકાર કરે છે.

એમાં એમ સમજવાનું છે કે જ્યાં જ્યાં અગ્નિનો અભાવ છે, ત્યાં ત્યાં ધૂમનો પણ અભાવ હોય છે; જેમ પાણીના ધરા વગેરેમાં ધૂમના અભાવથી અગ્નિનો પણ અભાવ હોય છે તેમ અહીં અગ્નિનો અભાવ વ્યાપ્ય છે અને ધૂમાભાવ વ્યાપક છે. હવે પર્વતમાં અગ્નિના અભાવરૂપ વ્યાપ્યનો આરોપ કરીને ધૂમાભાવરૂપ વ્યાપકનો આરોપ કરવામાં આવે છે, એ આરોપ તર્ક કહેવાય છે. પર્વતમાં અગ્નિ અને ધૂમનો અભાવ ન છતાં અભાવ માનીને તર્ક કરવામાં આવે છે, માટે એ આરોપ કહેવાય છે.

જો કે તર્કનો વિષય નામે અપ્રમાદ જ્ઞાનમાંજ સમાવેશ થઈ શકે છે તથાપિ વિષય અનુમાન પ્રમાણનો અનુગ્રાહક (સમર્થન કરનાર) નથી થતો અને તર્ક તો અનુમાન પ્રમાણમાં વ્યભિચારની શંકાની નિવૃત્તિદાર અનુગ્રાહક થઈ શકે છે, માટે તર્કનું વિષયયથી પૃથક્ કથન કર્યું છે.

એ તર્ક વિષયપરિશોધક અને વ્યાપ્તિ-ગ્રાહક એમ બે પ્રકારનો છે તેમાં “જો આ પર્વત અગ્નિના અભાવવાળો હોત તો તે ધૂમાડાના પણ અભાવવાળો હોત” ઇત્યાદિ તર્ક તો વિષયપરિશોધક કહેવાય છે; અને ધૂમાડો જે અગ્નિના વ્યભિચારવાળો હોત (એટલે અગ્નિને છોડીને ખીજ કશામાંથી પણ ઉત્પન્ન થતો હોત) તો અગ્નિજન્ય ન હોત (ન કહેવાત.)” ઇત્યાદિ તર્ક તો વ્યાપ્તિ-ગ્રાહક તર્ક કહેવાય છે. અર્થાત્ એ તર્ક ધૂમાડામાં અગ્નિના વ્યભિચારની શંકા નિવૃત્ત કરીને અગ્નિની વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કરાવે છે.

દ્રેટલાક ગ્રંથકારો એ તર્કને અગિયાર પ્રકારનો માને છે. તે અગિયાર પ્રકારનાં નામ પ્રમાણે છે:—(૧) વ્યાધાત, (૨) આત્માશ્રય, (૩) ઇતરેતરાશ્રય, (૪) ચક્રિકા, (૫) અન-વસ્થા, (૬) પ્રતિગંદી, (૭) કંસ્પનાલાધવ, (૮) કંસ્પનાગૌરવ, (૯) ઉત્સર્ગ, (૧૦) અપવાદ, અને (૧૧) વૈયાત્ય. એ તર્કનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

એ તર્કો પ્રતિવાદીની શંકામાં દોષ બતાવીને અનુમાન પ્રમાણને ઉપકારક થાય છે, માટે એ તર્ક કહેવાય છે. દ્રોષ ગ્રંથકારો એજ તર્કને ‘દોષ’ નામથી ઓળખાવે છે.

૨. અનિષ્ટપ્રસંગકરનર્કઃ । જે યુક્તિ પ્રતિ-વાદીના ન ઇચ્છેલા અર્થની સિદ્ધિ કરે તે તર્ક. જેમ પર્વતમાં ધૂમાડાને દેખતાં છતાં પણ પ્રતિવાદી તેમાં અગ્નિ ન માનતો હોય તો કહેવું પડે કે, “જો આ પર્વતમાં અગ્નિ ન હોય તો તેનું કાર્યધૂમ પણ ન દોવો જોઈએ.”

આ તર્ક છે. આમાં અગ્નિના આભાવરૂપ વ્યાપ્ત્યનું આરોપણ કરીને ધૂમાભાવરૂપ વ્યાપ્ત્યનું આપાદન કયું છે. (‘ અનિષ્ટાપાદનતર્કઃ ’ એવું પણ લક્ષણ કોઇ જાણે છે. અર્થ ઉપર કરી તેજ છે.)

તર્કદૂષણાનિ—તર્કના દૂષણો આ પ્રમાણે છે. (૧) આપાદ્યસિદ્ધિ, (૨) આપાદકાસિદ્ધિ, (૩) ઉલ્લયાસિદ્ધિ, (૪) પ્રતિશિથિલગ્નતા, (૫) મિથ્યતર્કવિરોધ, (૬) દૃષ્ટાપત્તિ, અને (૭) વિપર્યયાપર્યવસાન, (આનાં લક્ષણો આદર ગ્રંથોમાંથી સમજી લેવાં.)

તર્કપદાર્થઃ—(૧) આત્માશ્રય, (૨) અન્યોન્યાશ્રય, (૩) ચક્રિકા, (૪) અનવરથા અને (૫) પ્રમાણભાધિતાર્થ પ્રસંગ, એમ પાંચ પ્રકારનો છે. તેમાં આત્માશ્રય, અન્યોન્યાશ્રય, અને ચક્રિકા, એ ત્રણ તર્ક તો ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને રૂપિ, એવા બેદથી ગ્રંથ ત્રણ પ્રકારના છે. વિશેષ વિસ્તાર ‘ તર્ક ’ શબ્દમાં લેવા.)

તાત્પર્યમ્—વક્તુરિચ્છા તાત્પર્યમ્ । ‘ આ પદથી શ્રોતા પુરૂષને આ અર્થનો બોધ થાયો ’ એ પ્રકારની વક્તાની ઇચ્છાને ઇચ્છાને તાત્પર્ય કહે છે. એ તાત્પર્ય શાબ્દબોધનો હેતુ છે. બે તાત્પર્ય શાબ્દબોધનો હેતુ ન હોય તો ‘ સૈન્ધવમાનવ ’—(સૈન્ધવ લાવો) આ એક પ્રકારના વાક્યથી કોઈ સ્થળમાં તો સૈન્ધવ પદ વડે શ્રોતા પુરૂષને ‘ લવણ ’ નો બોધ થાય છે અને કોઇ સ્થળમાં સૈન્ધવ પદ વડે ‘ ઘોડા ’ નો બોધ થાય છે તે ન થવો જોઈએ, પણ સર્વત્ર લવણતા કે સર્વત્ર ઘોડાનોજ બોધ થવો જોઈએ. તેથી, એ વિલક્ષણ બોધની સિદ્ધિ માટે તાત્પર્યજ્ઞાનને શાબ્દબોધનો હેતુ માનવો જોઈએ. એ એ તાત્પર્યજ્ઞાન શ્રોતા પુરૂષને પ્રકરણથી થાય છે. જેમ ભોજન પ્રકરણમાં એ સૈન્ધવ પદનો અર્થ લવણ સમજવો જોઈએ, તથા ગમન પ્રકરણમાં સૈન્ધવ પદનો અર્થ ઘોડા સમજવો જોઈએ.

૨. યોગ્યત્વે સત્તિ તદિતરપ્રતીતીચ્છયાનુચરિ-

તત્ત્વમ્ । બીજા અર્થની પ્રતીતિ થવાની શબ્દમાં યોગ્યતા છતાં પણ તે ઇતર અર્થની પ્રતીતિ થાઓ એવી ઇચ્છાથી ન યોગ્યતા હોવાપણું, એના બે બેદ છેઃ તદ્વૃત્તાત્પર્યમ્ અને તત્વતાત્પર્યમ્ (લક્ષણો તે ને સ્થાન લેવાં.)

તાત્પર્યાનુવૃત્તિઃ—ગુરુત્વાર્થપ્રત્યયને સત્તિ તાત્પર્યસ્યાનુવૃત્તિમ્ । જે શબ્દ કે વાક્ય મુખ્ય અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર છતાં જેમાંથી તાત્પર્યની સિદ્ધિ ન થવાપણું તે.

તાદાત્મ્યમ્—તદ્વિગત્યં સત્તિ તદ્ભિગતતા-ક્ત્વમ્ । જે પદાર્થથી જે વસ્તુ ભિન્ન પ્રતીત થાય છે, અને જે પદાર્થની સત્તાથી જે વસ્તુની સત્તા ભિન્ન હોતી નથી, તે પદાર્થ વિષે તે વસ્તુનો સંબંધ, તેનું નામ તાદાત્મ્ય. જેમ ઘટાદિક વસ્તુઓનું પોતાના ઉપાદાન કારણરૂપ મુક્તિકા વગેરે સાથે તાદાત્મ્ય છે.

બેદસહિષ્ણુબેદત્વં તાદાત્મ્યમ્ । બેદને સહન કરનાર અબેદપણું તે તાદાત્મ્ય. અર્થાત્ ભિન્ન પ્રતીતિ થયા છતાં વસ્તુતઃ અભિન્નપણું તે તાદાત્મ્ય ત્રણ પ્રકારનું છેઃ (૧) બ્રાતિજ તાદાત્મ્ય, (૨) કર્મજ તાદાત્મ્ય, અને (૩) સહન તાદાત્મ્ય.

તાદાત્મ્યસમ્વન્ધઃ—અબેદ નામે સ્વરૂપ સંબંધને તાદાત્મ્ય સંબંધ કહે છે. એ અબેદરૂપ તાદાત્મ્ય સંબંધ સર્વ પદાર્થોના પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે; પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન પદાર્થમાં કોઇપણ વસ્તુનો તાદાત્મ્યસંબંધ રહેતો નથી. જેમ ઘડાનો અબેદરૂપ તાદાત્મ્ય સંબંધ ઘટ સ્વરૂપમાંજ રહે છે; તે ઘટથી ભિન્ન એવા પટાદિકમાં રહેતો નથી. અને એજ પ્રમાણે પટનો અબેદરૂપ તાદાત્મ્ય સંબંધ પોતાના પટ સ્વરૂપમાંજ રહે છે; પટથી ભિન્ન ઘટાદિકમાં રહેતો નથી. એ પ્રકારે જેટલા દ્રવ્ય, ગુણાદિ પદાર્થો છે, તે સર્વ પદાર્થોનો અબેદ તાદાત્મ્ય રૂપ સંબંધ પોતપોતાના સ્વરૂપમાંજ રહે છે, બીજા કોઇમાં રહેતો નથી. ૨. બેદરહિત પદાર્થોનો સંબંધ તે તાદાત્મ્ય સંબંધ.

તાપ:—પ્રતિકૂલવેદનીવસ્તાવ: । અમુક પદાર્થમાં જે પ્રતિકૂળતાનું જ્ઞાન તે તાપ. એ તાપ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એવા એકથી ત્રણ પ્રકારનો છે. (બ્રહ્મણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

તામિષ્ઠ:—દુઃસ્વાચ્છે વિચિત્રાણિ કિમપિ દુઃસ્વે ને મામુદિતિ વિપર્યયવિશેષ: । દુઃખનું સાધન વિચિત્રાણ છતાં પણ અને કાંઈ પણ દુઃખ ન થાઓ, એવા એક પ્રકારનો વિપર્યય. ૨. દ્વેષ તે પણ તામિષ્ઠ કહે છે.

તિતિશ્ચા—શીતોષ્ણાદિદ્વંદ્વસહિષ્ણતા । શીત, ઉષ્ણ; શુષ્ક; દુઃખ; માન; અપમાન; નિંદા; સ્તુતિ; ઇત્યાદિ દ્વંદ્વ ધર્મોનું જે સદન તે તિતિશ્ચા.

તીવ્રતર વૈરાગ્યમ્—પુનરાવૃત્તિચરિતં વ્રજ્જલોકાદિપર્યન્તં માસ્તિતિ સ્વિચ્છુદ્ધયા વિપવ-જિહ્વાસા । પુનરાવૃત્તિવાળા અલ્પજ્ઞાનક પર્યંત જે જ્ઞાન છે, તે સર્વજ્ઞાન અમને પ્રાપ્ત ન થાઓ, એવા પ્રકારની રિથર બુદ્ધિ વડે તે સધળા વિપયોના લાગની ઇચ્છા તે તીવ્રતર વૈરાગ્ય કહેવાય.

૨. અસ્મિન્ જન્મનિ પુત્રદારાદિ માસ્તિતિ સ્વિચ્છુદ્ધયા વિપવજિહ્વાસા । આ જન્મમાં અમને પુત્ર, સ્ત્રી, ધનાદિક પદાર્થ પ્રાપ્ત ન થાઓ, એવી રિથર બુદ્ધિ વડે તે વિપયોના લાગની જે ઇચ્છા તે તીવ્રતર વૈરાગ્ય.

તુર્યા (તુર્યા) વસ્થા—વ્રજ્જલોકાદિપર્યન્તં સ્વત્ય પુનઃ પદાર્થાન્તરાડપરિસ્ફુતિઃ । અલ્પધ્યાનની અવસ્થામાં રહેલા પુરૂષને કરીને બીજા કોઈ પદાર્થની સ્ફુરણા ન થાય એવી અવસ્થા તે તુર્યાવાસ્થા,

તુલ્યત્વમ્—સ્વનિમિત્તજાતિયમાનયતત્ત્વં તુલ્યત્વમ્ । જેમ ઘટ અને કલશ એ બન્ને એકાર્થવાચક શબ્દો છે. તેમાં 'આ ઘડો, આ ઘડો' એવી અનુગત પ્રતીતિ થાય છે; તથા 'આ કલશ, આ કલશ,' એવી અનુગત પ્રતીતિ પણ થાય છે. આ જે પ્રકારની પ્રતીતિથી

એકજ શબ્દમાં ઘટત્વ અને કલશત્વ એવા બે ધર્મ બધાંય છે. પણ તે બન્ને ધર્મ બનિ-રૂપ નથી પણ ઘટત્વ ધર્મજ નનિરૂપ છે. કલશત્વ ધર્મના બનિપણમાં તુલ્યત્વ કોષ આધક છે. કેમકે જ્ઞ એટલે કલશત્વથી બિન્ન જે ઘટત્વ બનિ છે, તે ઘટત્વ બનિતું સમ-નિયતપણું કલશત્વ ધર્મમાં રહેલું છે. જેટલી ઘટ વ્યક્તિઓમાં ઘટત્વ બનિ રહે છે, તેટલી ઘટ વ્યક્તિઓમાં કલશત્વ ધર્મ પણ રહે છે; એજ કલશત્વ ધર્મમાં ઘટત્વનું સમનિયતપણું છે. (સમનિયતપણું એટલે નિયમે કરીને સમાન હોવાપણું) એ સમનિયતપણુને તુલ્યત્વ પણ કહે છે. એ તુલ્યત્વ કોષ કલશત્વ ધર્મના બનિપણુનો આધક છે.

તુલ્યવસ્તુવિરોધઃ—અન્યત્રાન્યત્ર લઘ્યાવ-વકાગચારંકચ યુગપત્ પ્રાપ્તિઃ । જુદી જુદી જગ્યાએ રહેનારા બે પદાર્થ (જે વસ્તુઓ, જે વાક્યો, ઇત્યાદિ) પોતપોતાના સ્થળમાં બજવાળા છતાં તે બન્ને એકે વખતે એક સ્થળમાં પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે તુલ્યવસ્તુવિરોધ કહેવાય છે.

તુષ્ટિઃ—માર્ગચંતાવતાડભિનિતિ બુદ્ધિઃ । મોઝ્ય પદાર્થોમાં આટલાંથી બસ છે, એવી પૂર્ણતાવાળી બુદ્ધિ તે તુષ્ટિ-સંતોષ.

૨. અધિગતાવન્યત્ર તુચ્છત્વબુદ્ધિઃ । જે કાંઈ પ્રાપ્ત થયું છે, તે સિવાય બીજા પદાર્થમાં તુચ્છપણુની બુદ્ધિ.

તુલાવિદ્યા (કાર્યાવિદ્યા)—ઉપાધ્યવચ્છિન્ન-ચૈતન્યાન્નાદિકાવિદ્યા । ઉપાધિથી અવચ્છિન્ન એવા ચૈતન્યને કાંકનારી અવિદ્યા તે તુલાવિદ્યા અથવા કાર્યાવિદ્યા કહેવાય છે. એ ચાર પ્રકારની છે: (૧) અનિત્ય અલ્પજ્ઞાદિ નિત્ય-ત્વબુદ્ધિ; (૨) અશુચિ એવાં પુત્ર સ્ત્રી વગેરેનાં શરીરમાં શુચિત્વ બુદ્ધિ; (૩) માળાઓ, ચંદન, સ્ત્રી આદિક દુઃખરૂપ છે, અને દુઃખનાં સાધનરૂપ છે, તેમાં સુખરૂપ તથા સુખના સાધનરૂપ બુદ્ધિ; અને (૪) અન્નમયાદિ અનાત્મનાં એ ચિત્થાત્મા છે, અને પુત્ર સ્ત્રી આદિક ગોણાત્મા ને, તેમાં સુખ્યાત્માની પ્રાપ્તિ.

તુષ્ણા:—પ્રાપ્યમાણેષ્વવ્યર્થેષ્વતૃત્તિ: । પદાર્થો (અથવા ધનાદિ) પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેમાં અતૃપ્તિ.

૨. ચાવદીપ્તિતદ્રવ્યપ્રાપ્તૌ સત્યામપિ પુનસ્ત-
તોડધિકદ્રવ્યાકાંક્ષા । ઇચ્છા પ્રમાણે દ્રવ્ય મળ્યા છતાં પણ તેનાથી અધિક દ્રવ્યની આકાંક્ષા.

તેજ:—ઉષ્ણસ્પર્શવત્તેજ: । જે દ્રવ્ય સમ-
વાય સંબંધે કરીને ઉષ્ણસ્પર્શવાળું હોય છે તે દ્રવ્ય તેજ કહેવાય છે.

૨. ઉષ્ણસ્પર્શસમાનાધિકરણાદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજા-
તિમત્તેજ: । ઉષ્ણસ્પર્શની સમાનાધિકરણ એવી અને દ્રવ્યત્વ જાતિની વ્યાપ્ય જે તેજ-
સ્ત્વ જાતિ છે, તે તેજસ્ત્વ જાતિવાળું દ્રવ્ય તે તેજ કહેવાય છે.

૬. ચન્દ્રચામીકરસમવેતત્ત્વે સતિ જ્વલનસમ-
વેતં સામાન્યમ્ । જે સામાન્ય ચંદ્ર અને સોનામાં સમવેત હોઇને અગ્નિમાં પણ સમવેત છે તે તેજસ્ત્વ કહેવાય.

૪. તેજસ્ત્વજાતિમત્તેજ: । જે દ્રવ્ય સમવાય સંબંધે કરીને તેજસ્ત્વ જાતિવાળું હોય તે તેજ કહેવાય છે.

૫. લીલાલકાદિમિર્મૃદૈરનમિમાન્વત્ત્વં તેજસ્ત્વમ્ । મૂઠ એવાં સ્ત્રી અને બાળકો વગેરેથી અવ-
ગણના ન કરી શકાવાપણું તે તેજસ્ત્વ.

તેજોગતગુણા:—રૂપ, સ્પર્શ સંખ્યા, ધરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, દ્રવત્વ, વેગ, એવા અગિયાર ગુણો તેજમાં રહે છે.

તેજોદ્રવ્યમ્—તેજ દ્રવ્ય જે પ્રકારનું છે: (૧) નિત્યતેજ અને (૨) અનિત્ય તેજ. તેમાં પરમાણુરૂપ તેજ નિત્ય છે અને દ્વચણુકાદિ કાર્યરૂપ તેજ અનિત્ય છે.

અનિત્ય તેજ (૧) તૈજસ શરીર, (૨) તૈજસ ઇદ્રિય, અને (૩) તૈજસ વિષય, એમ ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાં તૈજસ શરીર અયોનિજ

છે અને તે સૂર્ય લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે; રૂપનું ગ્રહણ કરનાર ચક્ષુ ઇદ્રિય એ તૈજસ ઇદ્રિય કહેવાય છે; અને તૈજસ વિષય (૧) ભૌમ, (૨) દિવ્ય, (૩) ઔદય, અને (૪) આકરજ, એમ ચાર પ્રકારનો છે. તેમાં પ્રસિદ્ધ અગ્નિનું નામ ભૌમ તેજ છે; વિદ્યુત્ વગેરે દિવ્ય તેજ છે, જલરાગ્નિ એ ઔદય (પેટમાંનું) તેજ છે; અને સુવર્ણાદિ એ આકરજ (ખાણમાંથી ઉપજેલું) તેજ છે.

અથવા, તેજમાં રૂપ અને સ્પર્શ ગુણો રહેલા છે તે ઉપરથી નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર થઇ શકે છે—

(૧) ઉદ્ભૂતરૂપ ઉદ્ભૂત સ્પર્શવાન—જેમ સૂર્ય, અગ્નિ, વગેરે. (ઉદ્ભૂત એટલે પ્રકટ, અને અનુદ્ભૂત એટલે અપ્રકટ, ગુપ્ત.)

(૨) અનુદ્ભૂત અનુદ્ભૂતસ્પર્શવાન—જેમ ચક્ષુ.

(૩) ઉદ્ભૂત રૂપ અનુદ્ભૂત સ્પર્શવાન—જેમ સુવર્ણ.

(૪) ઉદ્ભૂત સ્પર્શ અનુદ્ભૂત રૂપવાન—જેમ ઉષ્ણોદક.

તૈજસમ્—વ્યપ્તિ લિંગ શરીરની ઉપાધિ-
વાળું ચેતન્ય. તેજના વિકારરૂપ અંતઃકરણની ઉપાધિવાળું હોવાથી તે તૈજસ કહેવાય છે.

તૈજસજીવ:—વ્યપ્તિસૂક્ષ્મકારણશરીરદ્વયોપહિતં ચૈતન્યમ્ । વ્યપ્તિ એવાં સૂક્ષ્મ અને કારણ બન્ને શરીરની ઉપાધિવાળું ચેતન્ય.

તૈજસવિષય:—ઉષ્ણસ્પર્શવદ્વિષયસ્તૈજસ-
વિષય: । જે વિષય સમવાય સંબંધ કરીને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળો હોય તે તૈજસ વિષય કહેવાય.

૨. ઉષ્ણસ્પર્શસમાનાધિકરણાદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ-
મદ્વિષયસ્તૈજસવિષય: । ઉષ્ણ સ્પર્શનું સમાના-
ધિકરણ હોઇને, દ્રવ્યત્વની વ્યાપ્ય જે તેજસ્ત્વ જાતિ, તે જાતિવાળો જે વિષય તે તૈજસ વિષય કહેવાય.

એ તૈજસ વિષય ચાર પ્રકારનો છે:—
(૧) ભૌમતેજ, (૨) દિવ્ય તેજ, (૩) ઔદય તેજ અને (૪) આકરતેજ તેજ.

તૈજસશરીરમ્—ઉષ્ણસ્પર્શવચ્છરીરં તૈજસ-
શરીરમ્ । જે શરીર સમવાય સંબંધે કરીને
ઉષ્ણ સ્પર્શવાળું હોય છે, તે તૈજસ શરીર
કહેવાય છે. (એવું ઉષ્ણ શરીર સૂર્યલોકમાં
પ્રસિદ્ધ છે.)

૨. ઉષ્ણસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિઃ
મચ્છરીરં તૈજસશરીરમ્ । ઉષ્ણ સ્પર્શનું સમાના-
ધિકરણ અને દ્રવ્યત્વની વ્યાપ્ય એવી તેજસ્ત્વ
ભતિવાળું શરીર તે તૈજસ શરીર કહેવાય.

તૈજસેન્દ્રિયમ્—ઉષ્ણસ્પર્શવદિન્દ્રિયં તૈજ-
સેન્દ્રિયમ્ । જે ઇન્દ્રિય સમવાય સંબંધે કરીને
ઉષ્ણ સ્પર્શવાળું હોય છે તે તૈજસ ઇન્દ્રિય
કહેવાય છે.

૨. ઉષ્ણસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય જાતિ-
મદિન્દ્રિયં તૈજસેન્દ્રિયમ્ । ઉષ્ણ સ્પર્શનું સમા-
નાધિકરણ અને દ્રવ્યત્વની વ્યાપ્ય તેજસ્ત્વ
ભતિવાળી ઇન્દ્રિય તે તૈજસ ઇન્દ્રિય.

ત્યાગઃ—સ્વત્વધ્વંસાનુકૂળવ્યાપારઃ । પદાર્થમાં
પોતાના સ્વામિત્વના ધ્વંસને અનુકૂળ જે
વ્યાપાર તે—પદાર્થની મલિકી છોડી દેની તે.

ત્રસરેણુઃ—(ત્ર્યણુકમ્)—પરમાણુપટ્કા-
ત્મત્વે સતિ હ્યણુકત્રયાત્મકરજઃ । છ પરમાણુરૂપ
હોઈને ત્રણ દ્વ્યણુકાત્મક જે રજકણ તે.
ત્રસરેણુ અથવા ત્ર્યણુક કહેવાય છે.

ત્રિગુણાત્મકમજ્ઞાનમ્—સત્ત્વ, રજસ્
અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણરૂપ અજ્ઞાન. (અજ્ઞાન
એટલે ભાવરૂપ અવિદ્યા.)

ત્રિપુટી—ત્રયણાં પુટાનાં જ્ઞાનપ્રકારાણાં
સમાહારઃ । ત્રણ પુટનો એટલે જ્ઞાનના પ્રકારોનો
સમુદાય તે ત્રિપુટી.

ત્રિવૃત્તકરણમ્—ત્રીણિ ભૂતાનિ દ્વિધા
વિદાર્ય પ્રતિભૂતમેકેકમર્થે દ્વિધા પ્રસ્ફોટ્યેતરભૂતદ્વ-
યેન યોજનમ્ । વેદમાં તેજ, જળ અને પૃથ્વી
એ ત્રણ ભૂતોનું મિશ્રણ કહ્યું છે તેને ત્રિવૃત્તકરણ

કહે છે. એમાં એક ભૂતનો $\frac{1}{2}$ + આક્રીના એ
ભૂતોમાંથી દરેકનો $\frac{1}{2}$ (એટલે $\frac{1}{2} + \frac{1}{2} + \frac{1}{2} = 1$)
મળીને એક મિશ્રભૂત થાય છે. (એવી રીતે
ત્રણેનું સમજવું.) એને ત્રિવૃત્તકરણ કહે છે.

તુટિઃ—અવચવાદિહીનતા । એકદ અવચવ
અવચવ વગેરેનું ઓછાપણું—ખામી તે તુટિ.

ત્વક્—સ્પર્શોપલઘ્વિસાધનમિન્દ્રિયમ્ । સ્પર્શના
જ્ઞાનનું સાધન જે ઇન્દ્રિય છે ત્વક્ કહેવાય છે.

દ

દમઃ—વાશેન્દ્રિયનિગ્રહો દમઃ । શ્રોત્ર વગેરે
ખાણ ઇન્દ્રિયોને શબ્દાદિક વિષયોથી રોકવી
તે દમ.

૨. નિત્યનૈમિત્તિકકર્માતિરિક્તાનાં વ્યાપારાણાં
વાશેન્દ્રિયનિગ્રહઃ । નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મ
સિવાયના બીજા વ્યાપારોમાં ખાલેન્દ્રિયોનો
નિગ્રહ તે દમ.

૩. વ્રહ્મજ્ઞાનોપયોગિન્યાપારાતિરિક્તવાશેન્દ્રિય-
વ્યાપારમાત્રનિરોધઃ । બ્રહ્મજ્ઞાનને ઉપયોગી
વ્યાપાર સિવાયના બીજા બધા ખાલેન્દ્રિયોના
વ્યાપારોનો નિરોધ તે દમ.

દમ્ભઃ—વેપમાપાક્રિયાચાતુર્યાદિભિઃ સ્વમહ-
ત્વપ્રકાશનં દમ્ભઃ । વેપ, ભાષા, ક્રિયા, ચતુરાઇ
વગેરેથી પોતાના મહત્ત્વને પ્રકટ કરવું તે દંભ.

૨. પરેપામયે સ્વધર્મેજપધ્યાનાદીનાં પૂજા-
હ્યાતિભાર્થે પ્રકટીકરણમ્ । બીજાઓના આગળ
પોતાનાં ધર્મ, જપ, ધ્યાન, આદિકનું, પોતાની
પૂજા તથા ખ્યાતિ થવાના હેતુથી પ્રકટ
કરવું તે દંભ.

૩. અધાર્મિકત્વે સતિ ધાર્મિકત્વવ્યાપનેન્દ્રા ।
પોતે અધાર્મિક છતાં ધાર્મિકપણું પ્રકટ કરવાની
ઇચ્છા તે દંભ.

દયા—દુઃખિનં પ્રત્યનુજિવૃદ્ધા । દુઃખીના
તરફ અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છા.

૨. દુઃખિતેષુ મૃતૈશ્ચ કૃપા । દુઃખીત પ્રાણીઓ
ઉપર તે કૃપા તે દયા.

દર્પઃ—ભર્ત્સનાદિષુ દટ્વતુટ્તિઃ । તિરસ્કાર
વગેરે કરવાની દટ યુદ્ધિ તે દર્પ. અથવા

૨. ધનસ્વજનવિદ્યાદિનિમિત્તથિત્ત્વોત્તેકો વા ।
ધન, સ્વજન, અને વિદ્યા વગેરેના નિમિત્તથી
મનમાં જે ગર્વ થવો તે દર્પ.

દર્શનમ્—વિચારપ્રયોજક જ્ઞાનમ્ । વિચારના
હેતુરૂપ જ્ઞાન તે દર્શન.

૨. યથાર્થતયા જ્ઞાયતે પદાર્થોઽનેનેતિદર્શનમ્ ।
જેનાથી પદાર્થનું યથાર્થપણે જ્ઞાન થાય તે
(શાસ્ત્ર) દર્શન કહેવાય છે.

દર્શનાવરણીયકર્મ (જૈનમતે)—આહત
દર્શન (શાસ્ત્ર) અપ્રમાણુ છે એવા નિશ્ચયના
હેતુભૂત કર્મ તે દર્શનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

દાનમ્—સ્વસ્વત્વાગાનુકૂલવ્યાપારઃ । પોતાના
સ્વામિત્વના ત્યાગને અનુકૂળ વ્યાપાર તે દાન.

૨. ગોહિરણ્યાદીનાં સ્વકીયાનાં મૂલ્યગ્રહણં
વિના શાસ્ત્રોક્તવર્ત્તના સ્વસ્વત્વપરિત્યાગપરસ્વતા
પાદનત્યાગત્વં દાનમ્ । ગાય કે સુવર્ણ વગેરે
જે પોતાની માલકીનાં હોય, તેના ઉપરથી
મૂલ્ય લીધા સિવાય શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી પોતાની
માલકી ઉઠાવી લઇને ખીજની માલકી કરી
આપવા માટે તે ગાય સોના વગેરેનો ત્યાગ
કરવો તે દાન.

દાષ્ટાન્તિકમ્—દૃષ્ટાન્તયુક્તમ્ । દર્ષાંત સહિત.
૨ અથવા જેને ઉદ્દેશીને દર્ષાન્ત આપ્યું હોય
તેને પણ દાષ્ટાન્ત કે દાષ્ટાન્તિક કહે છે.

દિક્—અકાલત્વે સતિ અવિશેષગુણા મહતી
દિક્ । જે દ્રવ્ય કાળથી ભિન્ન હોય છે, તથા
વિશેષ ગુણોથી રહિત હોય છે, તથા પરમ
મહત્વ પરિમાણવાળું હોય છે તે દિક્
કહેવાય છે.

૨. ગ્રાન્યાદિ વ્યવહારાસાધારણહેતુર્દિક્ । આ
પ્રાચી (પૂર્વ દિશા) છે, આ અવાચી
(દક્ષિણ દિશા) છે, આ પ્રતીચી (પશ્ચિમ
દિશા) છે, આ ઉદીચી (ઉત્તર દિશા) છે,
આ આગ્રેયી છે, આ નૈર્ઋતી છે, ઇત્યાદિ
પ્રકારના શબ્દરૂપ તથા જ્ઞાનરૂપ વ્યવહારનો
જે અસાધારણ હેતુ તે દિક્ (દિશા.)

૩. દૂરત્વાન્તિકત્વધીહેતુર્દિક્ । દૈશિક પરત્વ
નામે જે દૂરત્વ છે, તથા દૈશિક અપરત્વ
નામે જે અન્તિકત્વ (સમીપતા) છે, તે
દૂરત્વ અને અન્તિકત્વને વિષય કરનારી જે
બુદ્ધિ, તે બુદ્ધિ. તે બુદ્ધિનું, જે દ્રવ્ય અસા-
ધારણુ કારણ હોય તે દ્રવ્ય દિક્ (દિશા)
કહેવાય છે.

‘દિક્ગુણાઃ’—દિશામાં (૧) સંખ્યા, (૨)
પરિમાણ, (૩) પૃથક્ત્વ, (૪) સંયોગ, (૫)
વિભાગ, એવા પાંચ ગુણો રહે છે. દિશા
એક છે, વિભુ છે, તથા નિત્ય છે.

દિનમ્—સૂર્યકિરણાવચ્છિન્નકાલઃ । સૂર્યનાં
કિરણો વડે અવચ્છિન્ન જે કાળ તે દિન
(દિવસ.)

દીક્ષા—ગુરુમુક્તાત્ત્વેદદેવમન્ત્રગ્રહણમ્ । ગુરૂના
મુખથી પોતાના ઇષ્ટદેવનો મંત્ર ગ્રહણ કરવો
તે દીક્ષા.

દુઃખમ્—સર્વેષાં પ્રતિકૂલતયા વેદનીયં
દુઃખમ્ । સર્વ પ્રાણીઓને પ્રતિકૂલતારૂપે કરીને
એટલે અનિષ્ટતા રૂપે કરીને જે જ્ઞાનનો વિષય
થાય છે તે દુઃખ કહેવાય છે.

૨. દ્વિષસાધનતાવિષયકજન્યજ્ઞાનાજન્યદ્વેષ-
વિષયકગુણઃ દુઃખમ્ । દ્વિષ સાધનતાને વિષય
કરનારું જે જન્યજ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનવડે
અજન્ય જે દ્વેષ છે, તે દ્વેષનો જે વિષય
હોય તથા ગુણ પણ હોય, તે દુઃખ કહેવાય
છે. અર્થાત—દ્વેષનો જે વિષય તે દ્વિષ
કહેવાય છે. દુઃખ વિષે બધા પ્રાણીઓને
દ્વેષ હોય છે. માટે દુઃખ એ દ્વિષ કહેવાય
છે. એવા દ્વિષ દુઃખની સાધનતા સિંહ
સર્પોદિગ્રમાં રહે છે તથા જ્વરશ્યાદિકમાં
રહે છે. માટે સિંહ સર્પોદિક વિષે જે શોષને
દ્વેષ થાય છે, તે દ્વિષ સાધનતા જ્ઞાનવડે થાય
છે. માટે સિંહ સર્પોદિક વિષે દ્વેષ તે દ્વિષ-
સાધનતાજ્ઞાનવડે જન્ય કહેવાય છે. અને તે
દુઃખ ખીજ કોઈ દ્વિષનું સાધન નથી માટે તે
દુઃખ વિષે શોષને જે દ્વેષ હોય છે, તે દ્વિષ

સાધનતા જ્ઞાન વડે જન્ય નથી, પણ દુઃખના જ્ઞાન માનવીજ તે દુઃખમાં દ્રેષ થાય છે. માટે તે દુઃખ વિષયક દ્રેષ તે દ્વિષ્ટ સાધનતા જ્ઞાન વડે અજન્ય કહેવાય છે. એવા દ્વિષ્ટ સાધનતા વિષયક જન્ય જ્ઞાનવડે અજન્ય દ્રેષના વિષય-મૂળ તથા ગુણરૂપ દુઃખ છે, માટે દુઃખનું ઉક્તિ લક્ષણ સંભવે છે.

૩. અહં દુઃકૃત્યુભવવિષયગુણઃ દુઃખમ્ ।
હું દુઃખી છું, એવા અનુભવનો જે વિષય હોય તથા ગુણ હોય તે દુઃખ કહેવાય છે.

૪. દુઃસ્વપ્નપ્રાપ્તિદ્રેષવિષયો દુઃખમ્ ।
ખીજના દ્રેષને અનધીન એવા દ્રેષનો જે વિષય તે દુઃખ અર્થાત્ સર્પોદિક જેમ ખીજના દ્રેષને અધીન છે, તેમ પોતાનું દુઃખ ખીજના દ્રેષને અધીન નથી પણ પોતાનાજ દ્રેષનો વિષય છે, માટે એ લક્ષણ ધટે છે.

દુઃસ્વપ્નકારાઃ—(ગીતમને મતે) દુઃખ એકવીશ પ્રકારનાં છેઃ ૧ ચારીર દુઃખ, ૬ શ્રોત્રાદિક ૭ ઇન્દ્રિઓના વિષયનાં દુઃખ, ૬ શ્રોતાદિક ઇન્દ્રિયોથી જન્ય ૭ જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ-ઓનાં દુઃખ; ૬ શ્રોત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોનાં દુઃખ; ૧ મુખ; ૧ દુઃખ એમ અષ્ટાં મળીને એક-વીશ પ્રકારનાં દુઃખ થાય છે. તેમાં—“ હું દુઃખી છું ” એવી પ્રતીતિનો વિષય તથા આત્માનો વિશેષ ગુણ, એવું જે દુઃખત્વ જ્ઞાતિવાળું પ્રસિદ્ધ દુઃખ છે તે અહીં ગણાવેલા ‘ દુઃખ ’ શબ્દથી સમજવાનું છે. તેમજ ‘ સ્વર્ગાદિ મુખ ’ તેજ અહીં ‘ મુખ ’ શબ્દથી સમજવાનું છે; કેમકે સ્વર્ગાદિ મુખ સાતિશય વગેરેથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે દુઃખરૂપ ગણ્યું છે.

દુઃસ્વગુણઃ—દુઃખ દેવળ જીવાત્મામાં રહે છે. અને તે (૧) વૈષયિક, (૨) આભિ-માનિક, (૩) માનોરથિક, અને (૪) આધ્યા-સિક, એમ ચાર પ્રકારનું છે. તથા તે અષ્ટાં દુઃખ અનિત્ય છે.

દુર્વિલરૂપસ્પર્શી—જે રૂપ અને સ્પર્શનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ન થાય તે રૂપ અને સ્પર્શ દુર્બલરૂપ અને દુર્બલસ્પર્શ કહેવાય છે.

દૂષણમ્—ઝેરજનકમ્ । દોષને ઉત્પન્ન કરનારું.

દૂષિતમ્—દૂષણગુકમ્ । દૂષણનાળું.

દૃશ્યત્વમ્—જ્ઞાનમાત્રત્વમ્ । કોઈ પદાર્થનું જ્ઞાન થવાવડે તેનું જાણવાપણું તે દૃશ્યત્વ.

૨. ચિદ્રિષ્યત્વમ્—જે ચૈતન્યનો વિષય હોય તે દૃશ્ય; દૃશ્યપણું તે દૃશ્યત્વ.

૩. ફલવિષયત્વમ્—જે વૃત્તિજ્ઞાનના ફળ રૂપે (પરિણામ રૂપે) હોય તે દૃશ્ય; દૃશ્યપણું તે દૃશ્યત્વ.

૪. વૃત્તિપ્રતિકલિતચિદ્રિષ્યત્વમ્ । વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા ચૈતન્યનો જે વિષય હોય તે દૃશ્ય.

૫. સત્તાવાત્વપ્રકારકપ્રમાવિષયત્વમ્ । સત્ વસ્તુ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધવાળા પ્રમાણનાનો જે વિષય હોય તે દૃશ્ય.

૬. સ્વસમસત્તાકજ્ઞાનવિષયત્વમ્ । પોતાની (દૃશ્યની) સમાન સત્તાવાળા જ્ઞાનનો જે વિષય હોય તે દૃશ્ય.

દૃષ્ટકૃત્વમ્—અન્યથેસલ ન્યાયબોધક-ત્વમ્ । વાસ્તવિક અર્થ અન્ય છતાં અન્ય અર્થનું બોધકપણું; સમશ્યા; પ્રદેશિકા. જેમ “ પર્વતપ્રે રથો વાતિ ભૂમૌતિષ્ઠિતિ સારથિઃ । વ્રમન્ત્ર વાયુવેગેન પદમેકં ન ગચ્છતિ । ”—કુલ્લોલકમ્ । ” “ પર્વતના શિખર ઉપર રથ સાથે છે, અને સારથિ પૃથ્વી પર રહેલો છે; રથ વાયુવેગથી ફરતો છતાં એક ડગલું પણ આગળ વાલતો નથી. હુંભારનો વાડો ” એ દૃષ્ટકૃત કહેવાય.

દૃષ્ટાન્તઃ—વાદિપ્રતિવાદિનોઃ નાન્યભાવ-નોભવપ્રકારકનદમાવદ્યપ્રકારકાન્યનરનિશ્ચયવંદો દૃષ્ટાન્તઃ । વાદી અને પ્રતિવાદી બન્નેનો

જે સાધ્ય અને સાધન ઉભયપ્રકારક નિશ્ચય છે, અથવા સાધ્યાભાવ અને સાધનાભાવ ઉભય પ્રકારક નિશ્ચય છે, તે નિશ્ચયનો વિષય જે પદાર્થ છે, તે પદાર્થ દષ્ટાન્ત કહેવાય છે. જેમ વાદી પ્રતિવાદી બન્નેને મહાનસ (સ્સોડા) વિષે 'મહાનસ અગ્નિવાણું છે અને ધૂમવાણું છે' એ રીતે અગ્નિરૂપ સાધ્ય પ્રકારક તથા ધૂમરૂપ સાધન પ્રકારક નિશ્ચય હોય છે; તથા પાણીના ધરા વિષે 'ધરો અગ્નિના તથા ધૂમના અભાવવાળો છે' એ રીતે અગ્નિરૂપ સાધ્યાભાવ પ્રકારક તથા ધૂમરૂપ સાધનાભાવ પ્રકારક નિશ્ચય હોય છે. તેમાં પ્રથમ નિશ્ચયનો વિષય તો મહાનસ છે તથા બીજા નિશ્ચયનો વિષય ધરો છે. માટે તે પ્રસિદ્ધ અનુમાનમાં મહાનસ અને ધરો દષ્ટાન્ત કહેવાય છે. એ દષ્ટાન્ત સાધર્મ્ય દષ્ટાન્ત અને વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્ત એમ બે પ્રકારનું છે. (તે તે શબ્દ બુદ્ધિઓ.)

૨. વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં સમ્મતોડ્યથઃ યથા મહાનસમ્ । વાદી અને પ્રતિવાદી બન્નેએ માન્ય રાખેલો અર્થ જેમ સ્સોડું, એ દષ્ટાન્ત છે.

૩. લૌકિકપરીક્ષકાણાં યત્રાર્થે બુદ્ધિસામ્યં સ દષ્ટાન્તઃ લૌકિક પરીક્ષા કરનારાઓની જે અર્થમાં સમાન બુદ્ધિ હોય તે અર્થદષ્ટાન્ત.

૪. નિશ્ચિતસાધ્યક્ત્વં દષ્ટાન્તઃ । જેમાં સાધ્ય તથા (તથા લિંગ બન્ને) નિશ્ચય થયેલો હોય છે તે દષ્ટાન્ત.

દષ્ટાર્થોપપત્તિઃ—અનુપર્વપરમાનુદર્શ્યજ્ઞાનાત્તદુપપાદકી મૂલાર્થાન્તરકલ્પનમ્ । જે અર્થ જોવામાં આવે છે તે દષ્ટાર્થ કહેવાય છે. એવાં દષ્ટ અર્થની અનુપપત્તિથી તેના ઉપપાદક રૂપ અર્થાન્તરની જે કલ્પના તે દષ્ટાર્થોપપત્તિ. જેમ, દિવસે ભોજન નહિ કરનારા દેવદત્તમાં રાત્રિભોજન સિવાય ઉત્પન્ન નહિ થનાર પુષ્ટવ જોધને ઉપપાદન કરનાર જે રાત્રિ ભોજનરૂપ અર્થાન્તરની કલ્પના તે દષ્ટાર્થોપપત્તિ (પ્રમાણ) છે.

દાષ્ટિઃ—ચક્ષુર્દ્વારાસ્પોષ્ણલઘ્વિદેહતુર્મનોવૃત્તિઃ । ચક્ષુદ્વારા રૂપનું જ્ઞાન થવાના હેતુરૂપ જે મનોવૃત્તિ તે દાષ્ટિ.

દાષ્ટિસૂત્રિઃ—દાષ્ટિસમસમયા વિશ્વસદ્દિઃ । દાષ્ટિ એટલે સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનસ્વરૂપદર્શન. (આ અને હવે પછીનાં બે લક્ષણોમાં દાષ્ટિનો આવો જ અર્થ સમજવો.) દાષ્ટિના સમાન કાળમાજ વિશ્વની સૃષ્ટિ તે. અર્થાત્ આત્મામાં સ્ફુરણ થતાંની સાથે એકે વખતે સૃષ્ટિ દેખાઇ પડે તે, સ્વપ્નની સૃષ્ટિની પેઠે.

૨. દાષ્ટિસમાનકાલીનસદ્દિઃ । (અર્થ ઉપરના જેવોજ છે.)

૩. દાષ્ટિરેવ વિશ્વસદ્દિઃ । દાષ્ટિ એજ વિશ્વ સૃષ્ટિ છે.

૪. ત્રિવિધસત્તાવહિર્ભૂતત્વે સત્યસદ્વિલક્ષણત્વં દાષ્ટિસદ્દિશ્વં । ન્યવહારિક, પ્રાતિભાસિક અને પારમાર્થિક એવી ત્રણે સત્તાથી બહાર જે અસત્થી વિલક્ષણ હોય તે દાષ્ટિસદ્દિ. (અદ્વૈતસિદ્ધિ.)

દેવતાધિકરણમ્—ચક્ષાદાવધિકારિત્વતદ-ભાવયોરન્યતરસાધકોન્યાયઃ । યજ્ઞાદિમાં ડાણુ અધિકારી થઈ શકે અને ડાણુ ન થઈ શકે એ બેનો નિર્ણય કરી આપનારો ન્યાય તે દેવતાધિકરણ.

દેવદત્તવાયુઃ—બ્રહ્માસુ આણુનાર વાયુ.

દેવયાનમાર્ગઃ—અચિરાશાભિમાનિદેવાધિષ્ઠિતો માર્ગઃ । અર્થ વગેરેના અભિમાની દેવો જેના અધિષ્ઠાતા છે, તે માર્ગ.

૨. નાગવીર્યુત્તરે ચક્ર સપ્તર્ષિભ્યઃશ્ચ દક્ષિણમ્ । ઉત્તરઃ સવિતુઃ પન્થ્યા દેવયાનસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥૧૧॥ નાગવીર્યુત્તરે ઉત્તરે અને સપ્તર્ષિઓની દક્ષિણે સૂર્યનો ઉત્તરાયનનો જે માર્ગ છે, તેને 'દેવયાન' કહે છે.

૩. દેવઃ પરશેઠા યાયતેડનેન માર્ગેનેતિ દેવયાનઃ । પરમેશ્વર દેવને જે માર્ગે પમાય તે માર્ગ. દેવયાન કહેવાય છે.

દેશપરિચ્છેદ:—અત્યંતાભાવપ્રતિયોગિત્વં દેશપરિચ્છેદઃ । અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગિપણું દેશ પરિચ્છેદ કહેવાય છે. જેમ, ઘટવાદિક ધર્મેનો પટવાદિકમાં અત્યંતા ભાવ હોય છે; એ અત્યંતાભાવોનું પ્રતિયોગિપણું ઘટવાદિ ધર્મેમાં રહે છે. એજ તે ઘટવાદિક ધર્મેનો દેશપરિચ્છેદ છે.

૨. ચત્કિચ્છિદેશાવૃત્તિત્વમ્ । કોષઃ દેશમાં ન રહેવાપણું તે દેશ પરિચ્છેદ.

૩. અધિકરણકદેશવૃત્તિલે સર્વાન્યાપિત્વમ્ । યથા સંયોગાદિ । અધિકરણના એક દેશમાં રહેવા છતાં આખા અધિકરણમાં અન્યાપિપણું જેમ સંયોગ વગેરે. એક પદાર્થનો ખીજ સાથે સંયોગ થાય ત્યારે તેમનો બન્નેના એક દેશમાં સ્પર્શ થાય છે, આખા અધિકરણમાં થતો નથી.

દેશાન્તરમ્—મહાનચન્તરં યત્ર ગિરિર્વા વ્યવધાયકઃ । વાચો યત્ર વિભિચન્તે તદેશાન્તર-મુચ્યતે ॥૧॥ જે દેશ કોષ મોટી નદી વચમાં આવવાથી અથવા કોષ પર્વત વચમાં આવવાથી છૂટો પડ્યો હોય, અથવા બંધાં બોલી પણ જૂદી બોલાતી હોય, તેને દેશાન્તર કહે છે.

દેહ:—પ્રતિક્ષણમુપચીયમાનાવચયઃ । પ્રત્યેક ક્ષણે જેમાં અવયવો (રક્તાદિ ધાતુઓ વગેરેના) એકત્ર થયા કરતા હોય તે દેહ કહેવાય.

૨. ઇન્દ્રિયાશ્રયો દેહઃ । ઇન્દ્રિયોના આશ્રય રૂપ જે હોય તે દેહ.

દેહવાસના—દેહાનુભવજનિતત્વે સતિ દેહ-સ્તૈવ પુનઃ પુનઃ (પુટ્ટ્યાર્થ) સ્મરણહેતુઃ । દેહના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલી હોઈને વારંવાર દેહનાજ (પુટ્ટિ વગેરે માટે) સ્મરણનો હેતુ તે દેહવાસના. એના ત્રણ પ્રકાર છે; (૧) આત્મત્વપ્રાપ્તિઃ । (એ દેહ એજ આત્મા છે એવી પ્રાપ્તિ); (૨) ગુણવાનપ્રાપ્તિઃ । (એ દેહમાં પુટ્ટિ આદિક ગુણો આણી શકાશે

એવી પ્રાપ્તિ); (૩) દોષાવનયત્વપ્રાપ્તિઃ । એ દેહમાંથી રોગ, અશક્તિ, આદિ દોષ દૂર કરી શકાશે એવી પ્રાપ્તિ. એમાંથી ' ગુણવાન ' અને ' દોષાવનય ' એ દરેકના બે પ્રકાર છે; (૧) શાસ્ત્રીય અને (૨) લૌકિક. તમામ પ્રકારની દેહવાસના મલિન છે, એના ચાર હેતુ છે, (૧) દેહવાસના પ્રમાણ સિદ્ધ નથી; (૨) અશક્ય છે; (૩) પુરૂષાર્થને માટે ઉપયોગી નથી; અને (૪) પુનર્જન્મનો હેતુ છે. એટલા માટે દેહવાસના ત્યાગ્ય છે.

દેહાધ્યાસ:—દેહસ્ય તદ્દર્મસ્ય વાડત્તમતયા તદ્દર્મતયા વાડધ્યાસઃ । દેહ અને દેહના ધર્મનો આત્મા અને આત્માના ધર્મરૂપે અધ્યાસ, તે દેહાધ્યાસ.

દૈનિકપ્રલયઃ અથવા દૈનંદિનપ્રલયઃ—
બ્રહ્મણઃ સુપ્તિઃ । બ્રહ્મદેવની સુપ્તિ.

૨. સમષ્ટિલિંગશરીરલયાદિઃ । સમષ્ટિ લિંગ શરીરનો લય વગેરે.

દૈશિકપરત્વમ્—દિક્સંયોગાસમવાયિકાર-
ણકં પરત્વં દૈશિકપરત્વમ્ । જે મૂર્ત દ્રવ્ય વિષે પરત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તે મૂર્ત દ્રવ્યની સાથે જે દિશાઓનો સંયોગ સંબંધ છે, તે દિક્-સંયોગ જેનું અસમવાયિ કારણ છે એવું જે પરત્વ તે દૈશિક પરત્વ કહેવાય છે. અર્થાત્ એક મૂર્ત દ્રવ્યથી કોષ પણ દિશામાં ખીજનું મૂર્ત દ્રવ્યનું જે દૂરપણું તે દૈશિક પરત્વ બન્યું

દૈશિકાપરત્વમ્—દિક્સંયોગાસમવાયિકાર-
ણકમપરત્વં દૈશિકાપરત્વમ્ । એક મૂર્ત દ્રવ્યથી ખીજનું મૂર્ત દ્રવ્ય તે દિશાના સંયોગવાળું કહેવાય, એ દિક્સંયોગ જેનું અસમવાયિ કારણ છે, એવું જે અપરત્વ (નજીકપણું) તે દૈશિક અપરત્વ કહેવાય.

દોષત્વમ્—કાર્યવિરોધિત્વમ્ । કાર્યનું જે વિરોધીપણું તે દોષત્વ.

દોષપ્રમેયઃ—(ગૌતમમતે) દોષ નામે પ્રમેય ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) રોગ, (૨) દ્રેષ, અને (૩) મોહ.

રાગ દોષ સાત પ્રકારનો છે: (૧) કામ, (૨) મત્સર, (૩) રુદ્ધા, (૪) તુષ્ણા, (૫) લોભ, (૬) માયા અને (૭) દંભ. એ સાતનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) કામ—મૈથુનની ઈચ્છા.

(૨) મત્સર—પોતાના પ્રયોજનના વિચાર વિનાજ બીજા પુરૂષનાં વાંછિત અર્થનું વિનાશ કરવાની ઈચ્છા.

(૩) રુદ્ધા—ધર્મથી અવિરુદ્ધ વસ્તુ પ્રાપ્તિને ઈચ્છા તે રુદ્ધા.

(૪) તુષ્ણા—આ અમારી વસ્તુ કોઈ વખત પણ નાશ ન પામે એવી ઈચ્છા.

(૫) લોભ—ધર્મનો વિરોધ કરીને દ્રવ્યની ઈચ્છા તે.

(૬) માયા—બીજા માણસને ઠગવાની ઈચ્છા.

(૭) દંભ—મનમાં ધાર્મિકપણાથી રહિત છતાં પણ બહારથી ધાર્મિકપણા વડે પોતાને ઉત્કૃષ્ટ જણાવવાની ઈચ્છા.

બીજો દ્રેષ દોષ છ પ્રકારનો છે: (૧) ક્રોધ, (૨) ઈર્ષ્યા, (૩) અસૂયા, (૪) દ્રોહ, (૫) અમર્ષ, (૬) અભિમાન. એ છતાં લક્ષણો—

(૧) ક્રોધ—આખો રાતી થવી વગેરે એવાઓનો હેતુશૂન્ય જે દ્રેષ વિશેષ તે.

(૨) ઈર્ષ્યા—ક્રોધ સાધારણ વસ્તુમાં બીજો ક્રોધ માલકી કરે ત્યારે તે વસ્તુને શ્રદ્ધા કરનારો તે બીજા ઉપર દ્રેષ તેનું નામ ઈર્ષ્યા.

(૩) અસૂયા—બીજા પુરૂષના વિદ્વાદિ ગુણ વિશે જે દ્રેષ તે.

(૪) દ્રોહ—અન્ય પુરૂષનો નાશ કરવા વિશે જે દ્રેષ તે.

(૫) અમર્ષ—અપરાધ કરનારા પુરૂષ વિશે અસમર્થ પુરૂષનો દ્રેષ તે.

(૬) અભિમાન—અપકારી પુરૂષનું કોઈ પણ અનિષ્ટ કરવાને અસમર્થ પુરૂષનો પોતાની જાત ઉપર જે દ્રેષ તે.

ત્રીજો મોહદોષ સાત પ્રકારનો છે:— (૧) વિપર્યય, (૨) સંશય, (૩) તર્ક, (૪) માન, (૫) પ્રમાદ, (૬) લય, અને (૭) શોક. એ સાતના લક્ષણો:—

૧, ૨, ૩, (વિપર્યય, સંશય, તર્ક, શબ્દો જુઓ.)

૪. માન—પોતાની જાતમાં અવિદ્યમાન ગુણોનું આરોપ કરીને જે ઉત્કૃષ્ટતા બુદ્ધિ છે, તેનું નામ માન. વળી ગુણવાન પુરૂષમાં ગુણ રહિત બુદ્ધિનું નામ ‘સ્મય’ છે, તેનો પણ માનમાંજ અંતર્ભાવ થાય છે.

૫. પ્રમાદ—પ્રથમ કર્તવ્યતારૂપે નિશ્ચય કરેલા અર્થ વિશે પણ જે અકર્તવ્યતા બુદ્ધિ છે, તેનું નામ પ્રમાદ.

૬. લય—અનિષ્ટ કરનાર કારણ પ્રાપ્ત થયે તેનો પરિત્યાગ કરવાની અયોગ્યતાનું જે જ્ઞાન તે લય,

૭. શોક—મૃત વસ્તુનો વિયોગ થયે તેને ફરી મેળવવાની અયોગ્યતાનું જે જ્ઞાન તે શોક કહેવાય છે.

દ્રવત્વમ્—આયસ્યન્દનાસમવાયિ કારણત્વં દ્રવત્વમ્ । પર્વતાદિક ઉચ્ચ દેશમાં રહેલા જલાદિકનો ભૂમિ આદિક નીચેના દેશ સાથે જે સંયોગ થયો છે, તે સંયોગની જનક જે જલાદિકની ક્રિયા વિશેષ છે, એ ક્રિયા વિશેષને સ્થંદન (ઝરવું-ટપકવું) કહે છે. એવા આઘ સ્થંદનનું જે અસમવાયિ કારણ હોય તે દ્રવત્વ કહેવાય છે. અથવા.

૨. આયસ્યન્દનાસમવાયિકારણવૃત્તિગુણત્વ વ્યાપ્યજાતિમત્ દ્રવત્વમ્ । આઘ સ્થંદનમાં અસમવાયિ કારણમાં રહેનારી તથા ગુણત્વ નામે જાતિની વ્યાપ્ય એવી જે જાતિ છે, તે જાતિવાળો (દ્રવત્વ જાતિવાળો) ગુણ તે દ્રવત્વ કહેવાય છે.

૩. પૃથિવ્યાદિત્રયવૃત્તિવાયુવૃત્ત્યવૃત્તિરૂપાવૃત્તિ-જાતિમત્ દ્રવત્વમ્ । પૃથ્વી, જળ, તેજ, એ ત્રણ

દ્રવ્યોમાં વર્તનારા પદાર્થોમાં રહેનારી તથા વાયુમાં ન રહેનારી તથા રૂપમાં ન રહેનારી એવી જે દ્રવ્ય જાતિ છે, તે જાતિવાળો ગુણ તે દ્રવ્ય.

દ્રવ્યગુણા:—દ્રવ્ય ગુણ એ પ્રકારનો છે: (૧) સાંસિદ્ધિક દ્રવ્ય, અને (૨) નૈમિત્તિક દ્રવ્ય. દ્રવ્ય ગુણ પૃથ્વી, જળ, અને તેજ, એ ત્રણ જ્યોમાં રહે છે. તેમાં પણ જળમાં તો સાંસિદ્ધિક દ્રવ્ય રહે છે અને ઘી, લાખ, આદિક પૃથ્વીમાં તથા સુવર્ણાદિક તેજમાં નૈમિત્તિક દ્રવ્ય રહે છે. જળના પરમાણુઓનાં દ્રવ્ય નિલ હોય છે તથા અન્યત્ર અનિલ હોય છે.

દ્રવ્યમ્—(લક્ષણ) ગુણાશ્રયો દ્રવ્યમ્ । જે પદાર્થ સમવાય સંબંધે કરીને રૂપાદિક ગુણોનો આશ્રય હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

પણ ઉત્પત્તિ ક્ષણમાં દરેક દ્રવ્ય નિર્ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ઉત્પત્તિક્ષણાવચ્ચિન્ન દ્રવ્યમાં એ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ થશે. એમ માનીને બીજું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે,

૨. ગુણસમાનાધિકરણસત્તામિન્નજાતિમત્ દ્રવ્યમ્ । જે અધિકરણમાં જે રૂપાદિક ગુણ સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે, તે અધિકરણમાં જે જાતિ સમવાય સંબંધે કરીને રહેતી હોય, તે જાતિ ગુણસમાનાધિકરણ સત્તા જાતિ છે. એ સત્તા જાતિથી ભિન્ન જે જાતિ છે, તે દ્રવ્યત્વ જાતિ છે. એ દ્રવ્યત્વ જાતિવાળો પદાર્થ તે દ્રવ્ય.

૩. દ્રવ્યત્વજાતિમત્ દ્રવ્યમ્ । જે પદાર્થ સમવાય સંબંધે કરીને દ્રવ્યત્વ જાતિવાળો હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય.

૪. ગુણકર્મમિન્નત્વે સત્તિ સામાન્યવત્ દ્રવ્યમ્ । જે પદાર્થ ગુણ અને કર્મ બન્ને પદાર્થથી ભિન્ન હોઈને જાતિરૂપ સામાન્યવાળો હોય તે દ્રવ્ય. (જાતિરૂપ સામાન્ય માત્ર દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાંજ રહે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું.)

૫. લિંગસંહ્યાકારકાન્વિતત્વં દ્રવ્યમ્ । જે પદાર્થ લિંગ, સંખ્યા, અને કારકતા સંબંધવાળું હોય તે દ્રવ્ય.

૬- સમવાયિકારણં દ્રવ્યમ્ । કાર્યનું જે સમવાયિ કારણ હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય. (કાર્ય અને કારણનો સંબંધ તે સમવાય સંબંધ કહેવાય છે. દ્રવ્યમાંથી દ્રવ્યરૂપ કાર્ય, ગુણરૂપ કાર્ય, અને કર્મરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, માટે દ્રવ્ય એ ગુણકાર્ય અને કર્મકાર્યનું સમવાયિ કારણ છે. ગુણ અને કર્મ કોઈ કાર્યનું સમવાયિ કારણ થતાં નથી.) તેથી—

ગુણક્રિયાશ્રવત્ત્વં દ્રવ્યત્વમ્ । જે ગુણ અને ક્રિયાનો આશ્રય હોય તે દ્રવ્ય.

૮. સાક્ષાત્ સમ્યગ્વેનેન્દ્રિયગ્રાભત્વં દ્રવ્યત્વમ્ । સાક્ષાત્ સંબંધ થવાથી ઇન્દ્રિય વડે જે ગ્રાહ્ય હોય તે દ્રવ્ય.

૯. કાર્વાશ્રયો દ્રવ્યમ્ । કાર્યનો આશ્રય હોય તે દ્રવ્ય.

દ્રવ્યપ્રકારા:—દ્રવ્ય નવ પ્રકારનું છે. (૧) પૃથ્વી, (૨) જળ, (૩) તેજ, (૪) વાયુ, (૫) આકાશ, (૬) કાળ, (૭) દિશા, (૮) આત્મા, અને (૯) મન. વળી એ બધાં દ્રવ્યના એ પ્રકાર છે: (૧) મૂર્તદ્રવ્ય અને (૨) અમૂર્ત દ્રવ્ય, જેમ—

(૧) મૂર્તદ્રવ્ય—પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન, એ પાંચ મૂર્તદ્રવ્યો છે.

(૨) અમૂર્તદ્રવ્ય—આકાશ, કાળ, દિશા અને આત્મા, એ ચાર અમૂર્તદ્રવ્યો છે. અમૂર્તદ્રવ્યને 'વિભુ' કહે છે.

વળી (૧) નિત્યદ્રવ્ય અને (૨) અનિત્યદ્રવ્ય, એવા પણ દ્રવ્યના એ પ્રકાર છે.

(૧) નિત્યદ્રવ્ય—પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ, એ ચારના પરમાણુઓ, તથા આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મન એ પાંચ દ્રવ્યો, એ બધાં નિત્ય દ્રવ્યો કહેવાય છે.

નાન્તરીયકત્વમ્—આપિ એટલે તદમાવે તદમાવરુપાવ્યાપ્તિઃ એકના અભાવમાં શ્રીમ્નનો અભાવ એવી વ્યાપ્તિ.

૨. તત્સત્તાનિયતવત્તાકત્વમ્ । એકની સત્તા હોય તો નિયમે કરીને શ્રીમ્નની સત્તા હોવી તે. જેમ—‘નાન્તરીયકફલજનકત્વમ્’ એટલે ‘પ્રતિબંધનો અભાવ હોય તો અવશ્ય અર્થની ઉત્પત્તિ થવાપણું.’

૩. મધ્યે અવશ્ય હોવાપણું તે પણ ‘નાન્તરીયકત્વ’ કહેવાય છે.

૪. અન્યનિષ્પાદકયત્નનિષ્પાદ્યત્વમ્ । અન્ય વસ્તુને નિષ્પન્ન કરનાર યત્ન વડે જેનું નિષ્પાદન થાય તે. જેમ ફેરીને માટે આંખા તળે જતાં છાયા અને સુગંધ પ્રાપ્ત થાય તે નાન્તરીયક ફલ પ્રાપ્તિ કહેવાય.

નામ—શબ્દેનોચ્ચારિતેનૈહ ચેન દ્રવ્યં પ્રતી-
યતે । તદક્ષરવિષ્ણો યુક્તં નામેત્યાહુર્મનીપિણઃ ॥૧૧॥
જે શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાથી આ સ્થાન-
માંનું દ્રવ્ય પ્રતીત થાય છે તે શબ્દને અક્ષરોમાં ગોઠવ્યો હોય ત્યારે તેને બુદ્ધિમાન પુરૂષો નામ કહે છે. જેમ, એ અક્ષરનું નામ, ત્રણ અક્ષરનું નામ, ૪૦.

નામમાત્રમ્—સ્વવીર્ઘીનત્વે સતિ સંજ્ઞા-
ધારિત્વમાત્રમ્ । જે પદાર્થમાં જે શક્તિ જોઈએ તે ન હોયને સંજ્ઞા માત્ર ધારણ કરવાપણું હોય તે નામ માત્ર કહેવાય.

નામિકકર્મ—(જૈનમતે) જાણવાયોગ્ય તરવ આ નામવાળું છે, એવા જ્ઞાનનું હેતુ ભૂત કર્મ તે નામિકકર્મ.

૨. સ્ત્રીના ઉદરમાં ગયેલા શુકશોણિતની તત્ત્વજ્ઞાનાનુકૂલ દેહાકાર પરિણામ શક્તિવડે જે દ્રવીભાવરૂપ કલિલાવરથા તથા યુદ્ધયુદાવરથાની આરંભક ક્રિયા વિશેષ છે તે નામિક કર્મ.

નિગમઃ—અધ્વનિપર્યાય કથનેન વેદાર્થ-
વોધકઃ । ધ્વનિરહિત પર્યાય શબ્દો કહેવા-
વડે વેદાર્થનો બોધક ગ્રંથ.

નિગમનવાક્યમ્—પક્ષે સાધ્યસ્યાવાધિતત્વ-
પ્રતિપાદકં વચનં નિગમનમ્ । પક્ષ વિષે સાધ્યતા અગ્રાધિતપણુને પ્રતિપાદન કરનાર જે વચન, તે વચન નિગમન વાક્ય કહેવાય છે. જેમ ‘તસ્માત્તથા’ (વહિઃપ્રાપ્ય ધૂમવાજો હોવાથી આ પર્વત રસોડાની પેઠે અગ્નિવાજોજ છે.) આ વચન પર્વતરૂપ પક્ષમાં વહિરૂપ સાધ્યતા અગ્રાધિતપણુનું પ્રતિપાદન કરે છે, માટે એ વાક્ય નિગમન વાક્ય કહેવામાં આવે છે.

૨. હેતુવેદશાસ્ત્રતિજ્ઞાયા પુનર્વચનં નિગમનમ્ । હેતુ વાચક શબ્દ કરીને પ્રતિજ્ઞા ફરી કહી બતાવવી તે નિગમન. અર્થાત્ પાંચ અવયવ-
વાળા અનુમાનમાં છેવટે ઉપસંહાર તરિકે જે વાક્ય બોલાય છે તે. જેમ, ધૂમાડા ઉપરથી અગ્નિનું અનુમાન કરતાં છેવટે ‘તસ્માત્ તથા’ એટલે ‘ધૂમાડાવાજો હોવાથી આ પર્વત રસોડાની પેઠે અગ્નિવાજો છે’ એ વાક્ય કહેવાય છે.

નિગ્રહઃ—અનુગ્રહામાવઃ । અનુગ્રહનો (કૃપા વડે સંકટમુક્ત કરવાનો) અભાવ તે નિગ્રહ.

૨. ઇન્દ્રિયાણાં વિપયેન્દ્રો નિગ્રહણમ્ । ઇન્દ્રિ-
યોને વિપયો તે તરફ જતી અટકાવવી તે ઇન્દ્રિયોનો ‘નિગ્રહ’ કહેવાય છે.

નિગ્રહસ્થાનમ્—વાદિનોડપજ્યહેતુનિગ્રહ-
સ્થાનમ્ । વાદીના અપજ્યનો જે હેતુ હોય તે નિગ્રહસ્થાન કહેવાય. એ નિગ્રહસ્થાન આવીશ પ્રકારનાં છે: જેમ—(૧) પ્રતિજ્ઞાહાનિ, (૨) પ્રતિજ્ઞાન્તર, (૩) પ્રતિજ્ઞા વિરોધ, (૪) પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ, (૫) હેતુન્તર, (૬) અર્થાન્તર, (૭) નિરર્થક, (૮) અપાર્થક, (૯) અવિજ્ઞા-
તાર્થ, (૧૦) અપ્રાપ્તકાલ, (૧૧) ન્યૂન, (૧૨) અધિક, (૧૩) પુનરૂક્ત, (૧૪) અનનુ-
ભાવણુ, (૧૫) અજ્ઞાન, (૧૬) અપ્રતિભા, (૧૭) વિક્ષેપ, (૧૮) મતાનુજ્ઞા, (૧૯) પર્યંતુ-
ચોન્ન્યોપેક્ષણુ, (૨૦) નિરનુચોન્ન્યાનુયોગ, (૨૧) અપસિદ્ધાંત, (૨૨) હેત્વાભાસ. એનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.

૨. પરાજયહેતુનિગ્રહસ્થાનમ્ । વાદમાં પરા-
જય થવાનો હેતુ તે નિગ્રહસ્થાન.

૩. ઉદ્દેશ્યાનુગુણસમ્યગ્જ્ઞાનામાવલિક્ષત્વં નિગ્રહ-
સ્થાનત્ત્વમ્ । ઉદ્દેશ્ય અર્થના ગુણ મળતા આવે
એવી રીતના સારા જ્ઞાનના અભાવનું હેતુપણું
તે નિગ્રહસ્થાનત્વ કહેવાય છે.

૪. વાદિપ્રતિવાદિનોડસામર્થ્યવૌચકત્વમ્ ।
વાદી કે પ્રતિવાદીનું અસામર્થ્ય જણાવવાપણું
તે નિગ્રહસ્થાન.

નિગ્રણટ્ટઃ—પર્યાયનામ્નામેકત્રાર્થકયનાય સંગ્રહઃ ।
પર્યાય નામોનો એકજ રથને અર્થ કહેવા માટે
જે સંગ્રહ ગ્રંથ નિર્ધટું.

૨. વેદિકદ્રવ્યદેવતાત્મકપદાર્થપર્યાયશબ્દાત્મકઃ ।
વેદમાં કહેલા દ્રવ્ય અને દેવતારૂપ-પદાર્થોના
પર્યાય શબ્દરૂપ કોશ ગ્રંથ તે નિર્ધટું.

નિત્યઃ—પ્રાગભાવાપ્રતિયોગિત્વે સત્તિ ધ્વંસા-
પ્રતિયોગી નિત્યઃ । જે પદાર્થ પ્રાગભાવનો
અપ્રતિયોગી હોયને ધ્વંસાભાવનો પણ અપ્ર-
તિયોગી હોય તે નિત્ય કહેવાય. અર્થાત્ જે
પદાર્થનો પ્રાગભાવ કે પ્રધ્વંસાભાવ ન હોય
એટલે ઉત્પત્તિ કે નાશ ન હોય તે નિત્ય.

૨. ધ્વંસપ્રાગભાવાન્યતરાપ્રતિયોગિત્વમ્ ।
ધ્વંસાભાવ કે પ્રાગભાવ એ બેમાંથી ગમે તે
એકનો પ્રતિયોગી ન હોય તે નિત્ય.

૩. સર્વકાલવૃત્તિનિત્યઃ । જે પદાર્થ ગદ્યા
કાળમાં રહેનારો હોય તે નિત્ય.

૪. ધ્વંસાપ્રતિયોગિવૃત્તિત્ત્વવિશિષ્ટસત્તાયોગિત્વં
નિત્યત્વમ્ । ધ્વંસના અપ્રતિયોગીરૂપે વૃત્તિત્વ
(રહેવાપણું)થી વિશિષ્ટ જે સત્તા એ સત્તાનું
યોગિત્વ, મતલબ કે જે પદાર્થ ધ્વંસનો
પ્રતિયોગી હોયને સત્તાવાળો હોય તે નિત્ય.

૫. ભાવવે ધ્વંસમિન્નત્વં વા સત્તિ ધ્વંસા-
પ્રતિયોગિત્વમ્ । જે પદાર્થ ભાવરૂપ તથા
ધ્વંસથી મિન્ન હોયને ધ્વંસનો અપ્રતિયોગી
હોય તે નિત્ય.

નિત્યપદાર્થઃ—પરમાણુ, આકાશ, ઇંદ્ર,
દિશા, આત્મા, મન, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય
અન્યોન્યાભાવ, અલંતાભાવ, નિલગુણ,
ક્રત્યાદિ પદાર્થો નિત્ય હોય છે માટે તે નિત્ય
પદાર્થ કહેવાય છે.

નિત્યકર્મ—અવશ્યપેક્ષિતફલસાધનમ્ । અ-
વશ્ય અપેક્ષિત ફળનું જે સાધન તે નિત્યકર્મ.

૨. અકરણે પ્રત્યવાયાનુવન્નિત્યાકર્મ । જે
ન કરવાથી જરૂર પ્રત્યવાય લાગે તે કર્મ
નિત્યકર્મ કહેવાય છે.

૩. પ્રત્યવાયજનકીમૃતાભાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । પ્રત્ય-
વાયના જનકરૂપ જે અભાવ, તેનું જે પ્રતિ-
યોગી હોય તે નિત્યકર્મ. જેમ એકાદશીમાં
ઉપોપણુ કરવું એમ ધર્મ જાણનારા કહે છે.
તે ઉપોપણુનો અભાવ, તે પ્રત્યવાયને ઉત્પન્ન
કરવા રૂપ અભાવ છે, તેનો પ્રતિયોગી ઉપોપણુ
છે. માટે એકાદશીનું ઉપોપણુ નિત્યકર્મ છે.

૪. અહરહર્જાયમાનં નિત્યકર્મ । જે નિલ
ચાલ્યા કરતું હોય તે નિત્યકર્મ. જેમ યાળકો
નિલ રમે છે માટે યાળકોનું તે નિત્યકર્મ છે.

નિત્યપ્રલયઃ—પ્રાણિનાં મુપ્તિઃ । પ્રાણી-
ઓની મુપ્તિ અવસ્થા એ તેમનો નિલપ્રલય છે.

નિદિધ્યાસનમ્—શ્રુતાર્થસ્ય નૈરન્તર્યેન દી-
ર્ઘકાલમનુસન્ધાનં નિદિધ્યાસનમ્ । શ્રવણ કરેલા
અર્થનું નિરંતર અને લાંબા વખત મુખી જે
અનુસંધાન (રમરણ) તેનું નામ નિદિધ્યાસન.

૨. અપરોક્ષનિશ્ચયત્વસંપાદકત્ત્વઃ । અપ-
રોક્ષ નિશ્ચયપણુને સંપાદન કરનારો તર્ક, તે
નિદિધ્યાસન.

૩. વિજાતીયપ્રત્યયતિરસ્કારેણ સજ્ઞાનીયપ્રત્યય-
પ્રવાહીકરણં નિદિધ્યાસનમ્ । વિજ્ઞાતીય પ્રત્યયોનો
તિરસ્કાર કરીને સજ્ઞાતીય પ્રત્યયનો પ્રવાહ
ચલાવવો, તેનું નામ નિદિધ્યાસન છે. (પ્રત્યય
એટલે જ્ઞાન.)

નિટ્ટા—અભાવપ્રત્યયાલ્પ્યના વૃત્તિઃ । અભાવ
જ્ઞાનનું અવગંથન કરનારી (અભાવરૂપ પ્રયેદી)
વૃત્તિ તે નિટ્ટા.

૨. પ્રવૃત્તપ્રત્યવર્તનદેતુત્વં નિદ્રાત્મકમ્ । જાગેલા મનુષ્યને હું જાગ્યો છું, જોવું આતુસંધાન થવાનું હેતુપણું તે નિદ્રાપણું.

નિન્દા—વિરોધિભિઃ પુરુષૈઃ સ્તમિન્નાપા-
દિતા શેષોષ્ઠિઃ । વિરોધી પુરુષોએ પોતાનામાં
(નિંદા પુરુષમાં) જે દોષવાણું વચન લાગુ
કર્ચું હોય તે નિંદા.

૨. આસ્યંત પરસ્ય વિચિન્નાવિચિન્નાદોષસંકી-
ર્તનં નિન્દા । મુખ વડે કરીને ઘીઝના છતાં કે
આળુછતા (ખરા કે ખોટા) દોષનું કથન કરવું
તે નિન્દા.

નિન્દાર્થવાદઃ—અનિષ્ટોપાનદ્વારા વિચ-
ર્થપ્રવર્તકે વચનં નિન્દાર્થવાદઃ । અનિષ્ટનું બોધન
કરીને તે દ્વારા વિચ્છર્થને પ્રવૃત્ત કરનારું વચન.

૨. પ્રતિપાદ્ય અર્થની મદત્તા જણાવવાને
અપ્રતિપાદ્ય અર્થનું તુચ્છત્વ જણાવવું તેને
પણ નિન્દાર્થવાદ કહે છે. જેમ દેવીનું
માદાત્મ્ય વર્ણવતી વખતે શ્રદ્ધા, વિષ્ણુ આદિક
દેવોને તેના આશ્વાસિત વર્ણવવા તે નિન્દા-
ર્થવાદ છે.

નિન્દિતમ્—શાસ્ત્રલોકયોગદિતમ્ । જે
કાંઈ શાસ્ત્રમાં તથા શ્લોકમાં નિંદિત હોય તે.

નિમન્ત્રણમ્—આવશ્યક એવા શ્રાદ્ધ બોલન વગેરેમાં
તે પ્રવૃત્તિ કરાવવી.

નિમિત્તકારણમ્—સમવાચ્યસમવાધુમય-
મિત્રકારણમ્ । સમવાયિ કારણ તથા અસમ-
વાયિ કારણથી લિન્ન જે કારણ તે નિમિત્ત
કારણ કહેવાય છે. જેમ, કાંદેશ, સાળ સાળવી
આદિક પટનાં નિમિત્ત કારણો છે. એટલે—
કાંદેશ, સાળ વગેરે પટનાં સમવાયિ કારણરૂપ
તંતુઓથી તથા અસમવાયિ કારણરૂપ તંતુ
સંયોગથી લિન્ન છે, અને પટરૂપ કાર્યના
કારણ પણ છે, માટે તે કાંદેશ વગેરે પટનાં
નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે. તેમજ દંડ
અકાદિક પણ ઘટનાં સમવાયિ કારણ રૂપ
કપાલોથી તથા અસમવાયિ કારણરૂપ કપાલ

સંયોગથી લિન્ન છે તથા તે ઘટરૂપ કાર્યનાં
કારણ પણ છે, માટે તે દંડઅકાદિક ઘટના
નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે દેશ,
કાળ, અદૃષ્ટ, ઈશ્વર, પ્રાગભાવ, આદિક નિમિત્ત
કારણો વિશે પણ એ ઉક્ત વક્ષણ સમજવું.
(સમવાયિ, અસમવાયિ અને નિમિત્તરૂપ ત્રણ
કારણો દ્રવ્ય, શુણ્ય અને કર્મરૂપ ભાવકાર્યનાં
હોય છે.) પ્રધ્વસાભાવ રૂપ અભાવ કાર્યનું તો
એક નિમિત્ત કારણજ હોય છે.

કાર્યાનુકૂલવ્યાપારવત્કારણમ્ । કાર્યની
ઉત્પત્તિને અનુકૂલ જે વ્યાપાર, તે વ્યાપાર-
વાળા કારણને નિમિત્ત કારણ કહે છે.

૩. જે કારણ કાર્યમાં મળેલું ન હોવા
છતાં જેના વિના કાર્ય નિષ્પન્ન થઈ શકે
નહિ તે નિમિત્ત કારણ જેમ, કુંભાર, આદિ,
દાંડા, વગેરે ધડાનાં નિમિત્ત કારણો છે, કેમકે
તેમના વિના ધડો નિષ્પન્ન થઈ શકતો નથી.

૪. સ્વાતિરિક્કાર્યજનકત્તમ્ । પોતાનાથી
લિન્ન એવા કાર્યનું જે જનક હોય તે
નિમિત્ત કારણ. જેમ કુંભાર આદિકથી ભિન્ન
એવા ધડાદિક કાર્યનું કુંભાર આદિ જનક છે,
માટે કુંભાર આદિ નિમિત્ત કારણ.

૫. કાર્યોત્પત્તિમાત્રકારણં નિમિત્તકારણમ્ ।
કાર્યની ઉત્પત્તિ માત્રનું જે કારણ હોય
(તેના ઉપાદાન વગેરેનું જે કારણ ન હોય)
તે નિમિત્ત કારણ.

નિયમઃ—(પતંજલિને મતે) શૌચ,
સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિમાન
એ પ્રાંચ વ્રતોને નિયમ કહે છે.

૨. શૌચાદિસમ્પાદનં નિયમઃ । શૌચ વગેરેને
આચરવાં તે નિયમ.

૩. શૌચાચર્યત્તમતત્ત્વં નિયમઃ । શૌચ વગેરે
પાંચમાંથી ગમે તે એકને પણ નિયમ કહે છે.

૪. કાયવાક્સાધ્યત્વે સત્તિ યોગાદિવિશેષત્ત્વં
નિયમઃ । શરીર તથા વાણીથી સાધ્ય હોઈને
જે યોગનું અંગવિશેષ હોય તે નિયમ.

૫. જન્મહેતુકામ્યધર્માન્નિવૃત્ય મોક્ષહેતૌ નિષ્કામધર્મે નિયમતીતિ નિયમઃ । જન્મના હેતુ-ભૂત કામ્ય ધર્મથી પાછા વાળીને મોક્ષના હેતુરૂપ નિષ્કામ ધર્મમાં મનુબ્ધનું જે નિયમન કરે છે તે નિયમ કહેવાય છે.

નિયમફલોત્થાનિ—નિયમનાં ફળ યોગ-શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છેઃ જેમ—પોતાના અંગની જુગુપ્સા અને ખીજઓ સાથે સંસર્ગમાં ન આવવું તે શૌચનું ફળ છે; સંતોષથી સર્વોત્તમ સુખલાભ થાય છે; સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટદેવતાનો સંપ્રયોગ થાય છે; ઇત્યાદિ.

નિયમવિધિ:—પક્ષેડપ્રાપ્તસ્ય પ્રાપ્તકો વિધિ-નિયમવિધિઃ । પક્ષ વિષે અપ્રાપ્ત જે અર્થ છે, તે અર્થનો પ્રાપ્તક જે વિધિ તે નિયમ વિધિ કહેવાય છે. જેમ—“ત્રીહીનવહન્તિ” છાલાં દૂર કરવા માટે ડાંગરને સાંભેલાવતી ખાંડે. ” આ નિયમ વિધિ છે. ડાંગરનાં છાલાં દૂર કરવાના—નખે ફેલીને, ભરડીને, ખાંડીને,—એવા અનેક ઉપાયો છે. તેમાં યજ્ઞકર્તા પુરૂષ જ્યારે સાંભેલાથી ખાંડવાનું પડ્યું મૂકીને ભરડવા વગેરે ખીજ ઉપાયથી છાલા દૂર કરવાનો આરંભ કરે છે ત્યારે તે પક્ષમાં સાંભેલાથી ખાંડવાનું અપ્રાપ્ત કહેવાય છે. એ રીતે એક પક્ષમાં અપ્રાપ્ત થયેલા મુસલાવહનન (સાંભેલાથી ખાંડવું તે) નું ઉક્ત વિધિએ વિધાન કર્યું છે; અર્થાત્ અપ્રાપ્ત અંશને પૂરણ કર્યો છે માટે એ નિયમવિધિ કહેવાય છે.

૨. નાનાસાધનસાધ્યક્રિયાયામેક્સાધનપ્રાપ્તા-વપ્રાપ્તાપરસાધનસ્ય પ્રાપ્તકોવિધિનિયમવિધિઃ । જૂદાં જૂદાં સાધનથી સાધ્ય થાય એવી ક્રિયામાં ગમે તે એક સાધનથી પ્રાપ્તિ થતાં નહિ પ્રાપ્ત એવા ખીજ સાધનને પ્રાપ્ત કરી આપવાનો વિધિ તે નિયમ વિધિ.

૩. પક્ષેડપ્રાપ્તસ્ય પ્રાપ્તકત્વમ્ । એક પક્ષમાં જે પ્રાપ્ત ન હોય તેને પ્રાપ્ત કરી આપનાર. મતલબ કે એક કાર્યને માટે અનેક પ્રકાર હોય તેમાંથી એક પ્રકારનો નિયમ કરી આપનાર વિધિ તે નિયમવિધિ.

નિરનુયોજ્યાનુયોગઃ—નિગ્રહસ્થાનરહિતે નિગ્રહસ્થાનોદ્ભાવનં નિરનુયોજ્યાનુયોગઃ । નિગ્રહ સ્થાનથી રહિત પ્રતિવાદી વિષે જે નિગ્રહ-સ્થાનનું કથન છે તેનું નામ નિરનુયોજ્યાનુ-યોગ છે.

નિરર્થકમ્—અવાચકઃ શબ્દપ્રયોગો નિરર્થકમ્ । જે શબ્દ કોઈ પણ અર્થનો વાચક ન હોય તે શબ્દને અવાચક કહે છે. એવા અવાચક શબ્દનો જે પ્રયોગ તેને નિરર્થક કહે છે. જેમ—“શબ્દનિલયઃ જવગડદશત્વાત્” એમાં ‘જવગડદશ’ એ શબ્દ કોઈ પણ અર્થનો વાચક નથી, માટે એ અવાચક શબ્દપ્રયોગને નિરર્થક કહે છે. [એ એક નિગ્રહસ્થાન છે.]

નિરાકાર્ણશ્ચ—શબ્દવ્યોષોપયોગ્યપેક્ષાશ્ચ્યતા । શબ્દનો બોધ થવાને ઉપયોગી અપેક્ષાથી રહિતપણું તે.

નિરુક્તમ્—પદાનામવયંવાર્થનિર્વચનપ્રતિપા-દકમ્ । પદોના અવયવવાર્થના વ્યાખ્યાનનું પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર તે નિરુક્ત.

૨. વૈદિકપદાનાં પર્યાયવ્યુત્પત્ત્યાદિપ્રતિપાદકં શાસ્ત્રમ્ । વૈદિક પદોના પર્યાય અને વ્યુત્પત્તિ આદિને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર તે નિરુક્ત.

૩. શબ્દસ્ય સર્વાવયાનુગમેન પ્રસિદ્ધાર્થોદર્યા-ન્તરે વૃત્તિઃ । શબ્દના બધા અવયવોના અર્થને અનુસરીને તેના (શબ્દના) પ્રસિદ્ધ અર્થથી ભિન્ન અર્થમાં જે વૃત્તિ તે નિરુક્તિ. જેમ ‘સોમ’ શબ્દનો અર્થ ‘ઉમા સહિત મહાદેવ’ એમ કરવો તે નિરુક્તાર્થ કહેવાય.

નિરુપાધિકભ્રમઃ—જે ભ્રમ અધિશ્ચાનના જ્ઞાનથી દૂર થાય છે તે નિરુપાધિક ભ્રમ કહેવાય છે. સોપાધિક ભ્રમની પેઠે એ પણ બાહ્ય અને આંતર એવા બે પ્રકારનો છે—

(૧) બાહ્યનિરુપાધિક ભ્રમ—જેમ છોપમાં રૂપ દેખાવું; આકાશમાં નીલતા દેખાવી; ઇત્યાદિ.

(૨) આંતરનિરુપાધિક ભ્રમ—જેમ મૂકી છું; હું આજણ છું; ઇત્યાદિ.

નિરુદ્ધલક્ષણા—અનાદિતાત્પર્યવિષયીભૂતાર્થ-
નિષ્ઠાલક્ષણા નિરુદ્ધલક્ષણા । અનાદિ તાત્પર્યના
વિષયીભૂત અર્થ વિષે રહેલી જે લક્ષણા, તે
નિરુદ્ધ લક્ષણા કહેવાય છે. જેમ—“નીલે ઘટઃ”
આ વાક્યમાં નીલ પદની નીલગુણવિશિષ્ટ
દ્રવ્ય વિષે નિરુદ્ધ લક્ષણા કહેવાય છે. એ
નિરુદ્ધ લક્ષણા પ્રાયઃ ‘શક્તિ’ના જેવીજ છે.

નિરૂપણમ્—લક્ષણપ્રમાણસ્વરૂપાભિધાનમ્ ।
પદાર્થનું લક્ષણ, પ્રમાણ અને સ્વરૂપનું કથન
તે નિરૂપણ.

૨. તત્ત્વજ્ઞાનકૂલશબ્દપ્રયોગો નિરૂપણમ્ ।
તત્ત્વજ્ઞાનને અનુકૂળ એવો શબ્દનો પ્રયોગ તે
નિરૂપણ કહેવાય છે.

નિરૂપણીયનિષ્ઠસંગતિઃ—અનન્તરાભિધાન-
પ્રયોજકજિજ્ઞાસાજનકજ્ઞાનવિષયસ્મરણાનુકૂલસમ્બન્ધઃ ।
હવે પછી (અવ્યવહિત કાળમાં) જે વસ્તુ
કહેવાની છે, તેની પ્રયોજક જે જિજ્ઞાસા, તે
જિજ્ઞાસાનો જનક જે જ્ઞાનનો વિષય તે વિષ-
યના સ્મરણને અનુકૂળ એવો જે સંબંધ તે
નિરૂપણીયનિષ્ઠ સંગતિ કહેવાય.

નિરોધઃ—ઇન્દ્રિયાણાં વિષયેભ્યો નિગ્રહણમ્ ।
ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી અટકાવવી તે નિરોધ
કહેવાય છે.

નિર્જરઃ (જૈન મતે)—પુણ્ય અને અપુણ્ય
નામનાં સર્વ કર્મોનું નાશ કરનાર જે તમ-
શિવારોહણાદિક તપ છે તેને ‘નિર્જર’
પદાર્થ કહે છે.

નિર્ણયપદાર્થઃ—પ્રમાણના ક્ષણ જે
નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન તે નિર્ણય.

૨. અનુભૂતાર્થકથનં નિર્ણયઃ । અનુભવ કરેલા
અર્થનું કથન તે નિર્ણય.

૩. યથાર્થાનુભવપર્યાયા પ્રમિત્તિઃ । યથાર્થ
અનુભવના પર્યાયરૂપ જે પ્રમાણજન્ય જ્ઞાન
તે નિર્ણય.

૪. નિશ્ચયગ્રાહિણિતદમાવાગ્રાહિણિ જ્ઞાનં નિર્ણયઃ ।
નિશ્ચય રૂપ પદાર્થમાં તેમ તેના અભાવરૂપ
પદાર્થમાં—અન્તેમાં—રહેલું જે જ્ઞાન તે નિર્ણય
કહેવાય.

નિર્દેશઃ—નિર્દિશ્યતેડમિધીયતેડનેનેતિ નિર્દેશઃ ।
શબ્દવડે અમુક પદાર્થનું નામ કથન કરવું
તે નિર્દેશ.

નિર્વાહૈક્યસંગતિઃ—અકપ્રયોજકપ્રયોજ્યત્વં
નિર્વાહૈક્યસંગતિઃ । એક પ્રયોજકવડે જે
પ્રયોજ્યપણું છે, તેનું નામ નિર્વાહૈક્યસંગતિ
છે. અર્થાત્ જ્યાં એકજ કારણવડે બે ત્રણ
ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં આ નિર્વાહૈક્યસંગતિ
કહેવાય છે. જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના નિરૂપણ
પછી પરામર્શ અને અનુમિતિ બન્નેના નિરૂ-
પણમાં નિર્વાહૈક્યસંગતિ છે.

નિર્વિકલ્પકમ્—સંસર્ગાનવગાહિજ્ઞાનમ્ ।
સંસર્ગરૂપ સંબંધને વિષય નહિ કરનાર જ્ઞાન
તે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન. જેમ—‘તે આ દેવદત્ત
છે’ એમાં દેવદત્ત અને તે એ બેનો સંસર્ગ-
રૂપ સંબંધ નથી (અર્થાત્ તે બે એકજ
પદાર્થ છે.) માટે એવું એકજ વસ્તુરૂપ જ્ઞાન
તે નિર્વિકલ્પક કહેવાય.

૨. નિર્ગતો વિકલ્પો વિશેષ્યવિશેષણતાસમ્બન્ધો
યસ્માત્તત્ । વિકલ્પ એટલે વિશેષ્ય વિશેષણુતા
સંબંધ. તે સંબંધ જ્યાં ન હોય તે નિર્વિકલ્પક.

નિર્વિકલ્પં (જ્ઞાનમ્)—પ્રકારાતાડનિરૂ-
પકં જ્ઞાનં નિર્વિકલ્પમ્ । જે જ્ઞાન વિષયનિષ્ઠ
પ્રકારતાનું નિરૂપક નથી હોતું તે જ્ઞાન નિર્વિ-
કલ્પક કહેવાય છે. અને જે જ્ઞાન વિષયનિષ્ઠ
પ્રકારતાનું નિરૂપક હોય છે તે સવિકલ્પ
કહેવાય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—‘આ
ઘટ છે’ ઇત્યાદિ જે સવિકલ્પ જ્ઞાન છે, તે
સવિકલ્પ જ્ઞાનની વિષયતા ઘટ વિષે, ઘટત્વ
ભતિ વિષે, તથા ઘટઘટત્વના સમવાય વિષે,
એમ ત્રણ વિષે રહે છે. તેમાં ઘટમાં વિશે-
ષ્યતા નામે વિષયતા રહે છે; ઘટત્વ ભતિ-
વિષે પ્રકારતા નામની વિષયતા રહે છે; તથા
ઘટ અને ઘટત્વના સમવાયમાં સંસર્ગતા નામની
વિષયતા રહે છે. વળી જે જે જ્ઞાનની જે
જે વિષયતા હોય છે, તે તે વિષયતા
તે તે જ્ઞાન વડે નિરૂપિતજ હોય છે.

અર્થાત્ તે તે વિષયતાનું તે તે જ્ઞાન નિરૂપક હોય છે; માટે ‘આ ઘટ’ ઇત્યાદિ સવિકલ્પ જ્ઞાનમાં પ્રકારતાનું નિરૂપકપણું, તથા વિશેષ્યતાનું નિરૂપકપણું, તથા સંસર્ગતાનું નિરૂપકપણું સંભવે છે. માટે એ સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનાં પ્રકારતાનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, વિશેષ્યતાનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, તથા સંસર્ગતાનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, એ ત્રણ લક્ષણો સંભવે છે.

અને ‘ઘટ’ તથા ‘ઘટત્વ’ એવા નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ વિષે તો ઉપર કહેલી ત્રણ પ્રકારની વિષયતામાંથી એક પણ વિષયતા હોતી હોતી નથી; પણ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનની ઘટાદિકો વિષે એક ચોથી વિષયતા અંગીકાર કરવામાં આવી છે. માટે એ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન ઉપર કહેલી પ્રકારતાખ્ય વિષયતાનું તથા વિશેષ્યતાખ્ય વિષયતાનું, તથા સંસર્ગતાખ્ય વિષયતાનું નિરૂપક હોતું નથી, અને તેથી એ નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષનાં પ્રકારતાખ્યઅનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, તથા વિશેષ્યતાઅનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, તથા સંસર્ગતાઅનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, એવાં ત્રણ લક્ષણ સંભવે છે.

જે કે એ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન પણ ઘટ, ઘટત્વ, અને સમવાય, એ ત્રણેને વિષય કરે છે, તથાપિ એ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન ઘડાને વિશેષ્યતા રૂપે વિષય કરતું નથી; ઘટત્વને પ્રકારતારૂપે વિષય કરતું નથી; અને સમવાય સંસર્ગતારૂપે વિષય કરતું નથી. પણ એ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન દેવળ ઘટ, ઘટત્વ અને સમવાયના સ્વરૂપ માત્રનેજ વિષય કરે છે. આ કારણથીજ ઘટાદિકોમાં નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષની પૂર્વોક્ત ત્રણ વિષયતાથી ભિન્ન એક ચોથી વિષયતા અંગીકાર કરવામાં આવી છે.

નિર્વિકલ્પસમાધિ:—અસંપન્નાતસમાધિ: જ્ઞાતૃજ્ઞાનદ્વેયવિકલ્પાનવભાસપુર:સરમાત્મનિ ચિત્ત-સમાધાનમ્ । જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જેય, એવો ત્રિપુટી-રૂપ વિકલ્પ ન ભાસતાં આત્મામાંજ જે ચિત્તનું સ્થાપન થઇ રહેલું તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ. એનેજ અસંપન્નાત સમાધિ કહે છે; તેમ નિર્વોજસમાધિ પણ કહે છે.

નિર્વોજસમાધિ:—નિર્ગત ક્લેશકર્માદિવીજં ચત્રતિ નિર્વોજસમાધિ: । જે સમાધિમાં ક્લેશ-કર્માદિ બીજ નાશ પામ્યું છે તે સમાધિ નિર્વોજ સમાધિ કહેવાય છે. (નિર્વિકલ્પસમાધિ: શબ્દ જુઓ.)

નિવૃત્તિ:—દ્વેષજન્યો દ્વેષાવિવદ્ગુણો નિવૃત્તિ: । દ્વેષ વડે જન્ય અને દ્વેષને વિષય નહિ કરનારો એવો જે ગુણ તે નિવૃત્તિ.

૧. પ્રવૃત્ત્યુપાધિવિનાશકો ચત્ત: । પ્રવૃત્તિરૂપ ઉપાધિને નાશ કરનારો ચત્ત તે નિવૃત્તિ.

૩. દૂર થવાપણું; નાશ પામવાપણું; જતું રહેવાપણું.

નિશ્ચય:—સંશયવિરોધિજ્ઞાનં નિશ્ચય: । સંશયથી વિરોધી જે જ્ઞાન તે નિશ્ચય કહેવાય છે.

૨. તદભાવાપ્રકારક્ત્વે સતિ તત્પ્રકારકં જ્ઞાનમ્ । કોઇ પદાર્થના અભાવના પ્રકારનું જ્ઞાન ન હોઇને તે પદાર્થનું જે જ્ઞાન તે નિશ્ચય.

નિઃશ્રેયસમ્:—આત્મતિક દુઃખ નિવૃત્તિરૂપ મુખ્ય પ્રયોજન; કલ્યાણ; મોક્ષ; મોક્ષશાસ્ત્રનું પરમપ્રયોજન, અપવર્ગ મુક્તિ, બંધનિવૃત્તિ.

નિપિન્દ્રકર્મ:—શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને શાસ્ત્ર જે કર્મ કરવાનો નિર્બંધ કયો છે તે કર્મ: જેમ—બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, વગેરે.

૨. પ્રત્યવાયજનકં કર્મ । પાપ ઉત્પન્ન કરે એવું કર્મ તે નિપિન્દ્ર કર્મ.

નિર્બંધ:—પુરુષનિર્વર્તક વાક્યમ્ । પુરુષને નિવૃત્તિ કરનારું વચન.

૨. અનિષ્ટસાધનતાવ્રોધકલ્પેદાદિવાક્યમ્ । અમુક કર્મ અનિષ્ટનું સાધન છે, એમ બોધ કરનારું વેદશાસ્ત્ર વગેરેનું વચન, તે નિર્બંધ.

નિર્બંધમુખપ્રતીતિ:—અભાવવાચક નકાર વડે યુક્ત પ્રતીતિને નિર્બંધમુખપ્રતીતિ કહે છે. જેમ—‘આ ઘડો નથી, આ ઘડો નથી,’ ‘એમ’ નિર્બંધ કરવાથી ‘આ ઘડાથી ભિન્ન પદાર્થ છે,’ એવી જે પ્રતીતિ થાય છે તે.

નિષ્કર્ષ:—સારાંશ; તાત્પર્ય; બેન્ની કાંટાં કે તારની કાંટાં તત્ત્વ.

નિષ્કામકર્મત્વમ્—કર્તૃત્વામિમાનફલેચ્છા-
ભાવત્વે સત્યન્તર્યામીશ્વરચરણૈકસમર્પિતત્વમ્ । કર્તા-
પણાનું અભિમાન અને કળતી ઇચ્છા ન
હોઇને અંતર્યામી ઇશ્વરના ચરણમાં કર્મનું
અર્પણ કરવાપણું.

૨. નિર્ગતઃ કામેડમિલાષો યસ્ય યત્ર વા ।
જે કર્મનો અથવા જે કર્મમાંથી અભિલાષ
જતો રહ્યો છે તે નિષ્કામકર્મ કહેવાય.

નિષ્પરિગ્રહઃ—કન્યાપાદુકાઘતિરિક્તદ્રવ્યાન-
ક્ષીકારઃ । કન્યા અને પાવડીઓ સિવાય ખીજા
દ્રવ્યનો અંગીકાર ન કરવો તે નિષ્પરિગ્રહ
કહેવાય.

નિઃસ્વરૂપત્વમ્—અપ્રતિપન્નોપાધિકત્વે સતિ
સ્વરૂપેણ નિષેધપ્રતિયોગિત્વમ્ । કોઇપણ ઉપાધિ
પ્રાપ્ત ન થયેલી હોઇને સ્વરૂપથી નિષેધના
પ્રતિયોગી હોવાપણું. અર્થાત્ અસ્તિત્વરૂપે
હોઇને જે નિરુપાધિક હોય તે અભયૈતન્ય.

નૈમિત્તિકકર્મ—કૃતધિન્નિમિતાત્કૃતં કર્મ ।

કોઇ એક નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવાથી જે કર્મ
કરવામાં આવે તે. જેમ—પુત્રની ઇચ્છાના
નિમિત્તથી પુત્રેષ્ઠિયાગ, એ નૈમિત્તિક કર્મ છે.

નૈમિત્તિકપ્રલયઃ—મન્વન્તરપ્રલયઃ—

સર્વકાર્યદ્રવ્યજ્વંસઃ । સઘળાં કાર્યદ્રવ્યનો નાશ
થવો તે.

૨. એકસ્મિન્મન્વાદાવપગતેડપરાધિપત્યાન્તરાલ-
કાલઃ । એક મનુ આદિક ગયા પછી ખીજા
મનુનો અમલ થાય, તે વચમાં જે કાળ રહે
છે તે નૈમિત્તિક પ્રલય. એનેજ મન્વન્તર પ્રલય
પણ કહે છે,

૩. કાર્યવ્રહ્મણો દિવસાવસાનનિમિત્તકેત્વૈલોકય-
માત્રપ્રલયઃ—પ્રાણી, પક્ષી, પ્રાણી (પ્રાણી) નો દિવસ

પૂરો થાય અને રાત પડે તેથી કરીને જે
ત્રણ લોકનોજ માત્ર લય થાય છે તે નૈમિત્તિક
પ્રલય કહેવાય છે.

નૈષ્ઠિકવ્રહ્મચારી—ચાવજીવં ગૃહીતવ્રહ્મ-
ચર્યવ્રતઃ । જીવતા સુધી જેણે બ્રહ્મચારી રહે-
વાનું વ્રત લીધું હોય તે.

નોદનાસ્વયસંયોગઃ—સ્પર્શવદ્રવ્યસંયોગો
નોદનાસ્વયસંયોગઃ । સ્પર્શવાળા દ્રવ્યનો ખીજા
મૂર્ત દ્રવ્ય સાથે સંયોગ તે નોદનાખ્યસંયોગ
એ નોદનાખ્યસંયોગ શબ્દનો જનક હોતો
નથી પણ મૂર્ત દ્રવ્યમાં ક્રિયા માત્રનોજ જનક
થાય છે, જેમ—પાણી ભરાઈ રહેવાથી કાદવ-
વાળી થયેલી જમીન ઉપર પગ મૂકવાથી શબ્દ
થતો નથી, પણ સ્પર્શવાળા પગનો તે ભૂમિ-
પ્રદેશ સાથે સંયોગ થાય છે તે નોદનાખ્ય-
સંયોગ છે.

ન્યાયઃ—પ્રતિજ્ઞાદિવાક્યપચ્ચકસમુદાયો ન્યાયઃ ।

(૧) પ્રતિજ્ઞા, (૨) હેતુ, (૩) ઉદાહરણ, (૪)
ઉપનય, અને (૫) નિગમન, એ પાંચ વાક્યોના
સમુદાયને ન્યાય કહે છે.

૨. લેકશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધદ્દાન્તો ન્યાયઃ । લેકામાં
અને શાસ્ત્રમાં જે પ્રસિદ્ધ દ્દાન્ત હોય છે
તેને ન્યાય કહે છે.

૩. પ્રમાણાનુગ્રાહકત્તર્કો ન્યાયઃ । પ્રમાણને
ઉપકારક તર્ક તે ન્યાય.

૪. પ્રમાણૈરર્થપરીક્ષણં ન્યાયઃ । પ્રમાણોવડે
અર્થની પરીક્ષા કરવી તે ન્યાય.

ન્યૂનમ્—યત્કિંચિદવયવશ્ચન્યાવયવામિધાનં
ન્યૂનમ્ । પ્રતિજ્ઞાદિ પાંચ અવયવો યત્કિંચિત્
પ્રતિજ્ઞાદિરૂપ અવયવથી શન્ય (રહિત) અવ-
યવોનું જે કથન છે, તેનું નામ ન્યૂન છે.
(આ એક નિગ્રહસ્થાન છે.)